

Міністерство освіти України

Заснований  
у 1997 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію  
друкованого засобу масової інформації № 222,  
серія 33,  
20 червня 1997 р.

**Адреса редакції:**  
Україна, 69063,  
м. Запоріжжя, МСП-41,  
вул. Жуковського, 66

**Телефони**  
**Для довідок:**  
(0612) 64-26-05,  
(0612) 69-98-26

**Факс:** 64-45-46

**В і с н и к**  
**Запорізького державного**  
**університету**

- **Філологічні науки**

**№1,1999**

**Запорізький державний університет**  
**Запоріжжя 1999**

Вісник Запорізького державного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки /Головний редактор Толок В.О. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1999. – 176с.

Затверджено Науковою Радою ЗДУ (протокол засідання № 5 від 12 листопада 1999 р.)

## **Редакційна рада**

Головний редактор – Толок В.О., доктор технічних наук, професор  
Відповідальний редактор – Сисоєв Ю.О., кандидат технічних наук, доцент

### **РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**

Чабаненко В.А., д.ф.н. – заступник головного редактора,  
Білоусенко П.І., д.ф.н.,  
Іваненко В.К., д.п.н.,  
Науменко А.М., д.ф.н.,  
Пахомова Т.О., д.п.н.,  
Скибіна В.І., д.ф.н.,  
Тихомиров В.М., д.ф.н.,  
Турган О.Д., д.ф.н.,  
Шевченко В.Ф., д.ф.н.

## ЗМІСТ

<b>АНДРУЩЕНКО Л.А.</b> <i>ПРОСТІР І ЧАС У ПОЕЗІЇ</i> .....	5
<b>БАБЕНКО К.П.</b> <i>ПРИЙОМИ АКТИВІЗАЦІЇ ШЕСТИКЛАСНИКІВ ПРИ КОНТРОЛІ ДОМАШНЬОГО ЧИТАННЯ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ</i> .....	7
<b>БАБУШКИНА Е. А.</b> <i>КУЛЬТОРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ</i> .....	9
<b>БІЛОУСЕНКО П.І.</b> <i>ІСТОРІЯ ЧАСТОТНО-ЧАСОВИХ ПРИСЛІВНИКІВ</i> .....	14
<b>БРОВКО А.С., БРОВКО Б.А.</b> <i>Я.П. НОВИЦКИЙ КАК ЭТИМОЛОГ ТОПОНИМОВ НИЖНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ</i> .....	20
<b>ВАПИРОВ С.Ю.</b> <i>СТРУКТУРА ЛЕКСИЧЕСКОГО МАССИВА КОРНЕВЫХ ИНТРАНЗИТИВОВ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА</i> .....	30
<b>ГОРБАЧ Н.В.</b> <i>СОКРАТ - ГЕРОЙ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ</i> .....	33
<b>ДУКА Л.И.</b> <i>НУМЕРАТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ В СОВРЕМЕННЫХ РУССКИХ ОНИМАХ</i> .....	37
<b>ЄВТУШЕНКО Н.І.</b> <i>ЕВОЛЮЦІЯ КОНФЛІКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.</i> .....	40
<b>ЄФИМЕНКО М.П.</b> <i>ВПРАВИ НАВДОСКОНАЛЕННЯ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ</i> .....	42
<b>ЖАВЖАРОВА Т.Л.</b> <i>НАЗВИ РІЧКОВО-МОРСЬКИХ СУДЕН ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ</i> .....	44
<b>ЗЛОБИНА Н.И., НОВИЦКАЯ В.В.</b> <i>О СООТНОШЕНИИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И СИНТАКСИЧЕСКИХ СТРУКТУР В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ</i> .....	49
<b>ЗУБЕЦЬ Н.О.</b> <i>ЗОВНІШНІ ЗВ'ЯЗКИ МІНІМАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ</i> .....	52
<b>ІЛЬЧЕНКО І.І.</b> <i>АНТРОПОНІМІЯ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЦІНИ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСАХ Я.НОВИЦЬКОГО</i> .....	55
<b>КИРПИЧЕНКО О.Е.</b> <i>СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА</i> .....	57
<b>КОЗЛОВ Р. А.</b> <i>ХУДОЖНІЙ ЧАС ТА ПРОСТІР У ДРАМАТУРГІЇ</i> .....	60
<b>КОЛЕСНИК І.Г., ЧУЧА П.О.</b> <i>ПРАГМАТИЧНЕ ВЖИВАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ НА СТОРІНКАХ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПРЕСИ</i> .....	64
<b>КУРИЛОВА Ю.Р., ЯНАТЬЄВА В.О.</b> <i>ОСОБЛИВОСТІ БАЛАД Т.ШЕВЧЕНКА ТА О.ПУШКІНА</i> .....	66
<b>КУЧЕРЕНКО Л.І.</b> <i>СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОНІМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ГУМОРИСТИЦІ</i> .....	69
<b>ЛАРІНА Т.А.</b> <i>ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЦИЗМІВ У ФРАНЦУЗЬКИХ ТЕКСТАХ</i> .....	72
<b>ЛУЖАНИЦА Е. И.</b> <i>ОСОБЕННОСТИ ИЗМЕНЕНИЯ ДИАЛЕКТНОЙ СИСТЕМЫ ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ С ЛИТЕРАТУРНЫМ ЯЗЫКОМ</i> .....	74
<b>МИКИТІВ Г.В.</b> <i>РОСЛИННА СИМВОЛІКА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У ПОЕЗІЇ Т.Г. ШЕВЧЕНКА</i> .....	78
<b>НАЗАРОВ Б.В.</b> <i>ОСОБЛИВОСТІ СТИЛЮ АРХИПА ТЕСЛЕНКА</i> .....	82

<b>ПАЧЕВА В.М.</b> <i>ОСОБЛИВОСТІ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ У СТЕПОВИХ ЗАПОРІЗЬКО-ПРИАЗОВСЬКИХ ГОВІРКАХ</i> .....	89
<b>ПЛЯСОВ А.Ю.</b> <i>ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ СИСТЕМЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ СУБСТАНТИВАТОВ</i> .....	92
<b>ПРИСЯЖНА Т. М.</b> <i>СИСТЕМА ХУДОЖНІХ ПРИЙОМІВ У ТВОРАХ М.КОЦЮБИНСЬКОГО</i> .....	100
<b>ПРИХОДЬКО А.И.</b> <i>НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНОЧНОГО СЛОВΟΣЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ</i> .....	104
<b>ПУТРЯ Н.В.</b> <i>КОНФІКСАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ З ПРЕПОЗИТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ НА-, НАВ- У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ</i> .....	107
<b>РІХТЕР О.О.</b> <i>СТИЛІСТИКА НІМЕЦЬКОГО КОНЦЕТРОВАНОВОГО ТА КОРОТКОГО ОПОВІДАННЯ</i> .....	110
<b>РОМАНЮК Н.В.</b> <i>СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НАДДНІСТРЯНСЬКИХ ГОВІРОК В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ</i> .....	115
<b>САВЕЛА Т.В.</b> <i>НУЛЬСУФІКСАЛЬНО-СКЛАДНІ ІМЕННИКИ З СУБСТАНТИВНО-ВЕРБАЛЬНИМИ ОСНОВАМИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ</i> .....	118
<b>СЕМЕНЕНКО Л.М.</b> <i>ХАРАКТЕРИ ДІЙОВИХ ОСІБ ДРАМАТУРГІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В СИТУАЦІЇ ВИБОРУ</i> .....	124
<b>СТОВБУР Л.М.</b> <i>ПРЕФІКСАЛЬНО-НУЛЬСУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ</i> .....	129
<b>ТАРАСЮК І. В.</b> <i>ОСОБЛИВОСТІ ОЛЬФАКТИВНОЇ НОМІНАЦІЇ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ</i> .....	132
<b>ТОРКУТ Н.М.</b> <i>ПРОБЛЕМАТИКА ТА ЖАНРОВА СВОЄРІДНІСТЬ ЕТИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ТРАКТАТУ Р.ЕШЕМА "ШКІЛЬНИЙ ВЧИТЕЛЬ"</i> .....	137
<b>ТРЕТЬЯКОВА Т. А.</b> <i>ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ЧИТАННЯ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ ЯК ВИДУ ОПОСЕРЕДКОВАНОГО СПІЛКУВАННЯ</i> .....	143
<b>ТЯПКІНА Н.І.</b> <i>НОМІНАЦІЇ МІФОНІМУ "МРЕЦЬ" В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ</i> .....	145
<b>ФОМЕНКО О.Г.</b> <i>РОЗПОВІДНІ СТРУКТУРИ В РАНЬООНОВОАНГЛІЙСЬКИХ ІСТОРІЯХ</i> .....	148
<b>ФУНТОВА Ю.С.</b> <i>СУЩНОСТЬ КОГНИТИВНОЇ ЛИНГВІСТИКИ</i> .....	154
<b>ХРАМОВА І.В.</b> <i>РОЗВИТОК КОНФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ З КІНЦЕВИМ - J(A) В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (СТРУКТУРИ З ПРОСТОРОВИМ ЗНАЧЕННЯМ)</i> .....	158
<b>ШАМА И.Н.</b> <i>ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ И РАЗВЯЗКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: СИМВОЛИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ</i> .....	166
<b>ШУМІЛІНА І.В.</b> <i>ДО СПЕЦИФІКИ ПЕРЕКЛАДУ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ</i> .....	169

## ПРОСТІР І ЧАС У ПОЕЗІЇ

Андрущенко Л.А.

У тривалому процесі розвитку літературознавства проблеми простору і часу взагалі та питання про художній час і художній простір зокрема не раз уже ставилися й вирішувалися на різних рівнях і з різних методологічних позицій, і з різним ступенем активності та глибини проникнення в сутність цих близьких і в той же час відмінних явищ. Так, ще в часи філософсько-синкретичного світорозуміння Платон відчув і відзначив “ритм душі” [1, 168], а його учень Арістотель досліджував “ритм”, “мелодію і метр” твору літератури [2, 647]. При цьому він твердив, що поезія “не повинна бути схожою на звичайне повісткування, в якому неминуче є не одна дія, а один час” [2, 659]. Він, виходячи зі змісту, форм, ознак та функцій часу і простору в творах, пробував навіть диференціювати їх за родами, видами й жанрами.

Ці наміри по-своєму реалізував Гораций - він почав, а середньовічні та пізніші класицисти (Буало) завершили відому канонізацію часо-просторових вимірів у творах різних видів і жанрів.

У XVIII ст. І. Кант, Г. Лессінг та особливо І. Гердер стали активно розвивати думку Арістотеля про довільне використання письменником часо-просторових рамок. І. Гердер роздумував: “...в якому середовищі сила поезії діє вільніше - в просторі чи в часі... Вона діє в просторі, тому що має чуттєвий характер... Вона діє і в часі, бо вона все-таки мова...” [3, 159].

Подальші дослідження функцій художнього часу й художнього простору в творах літератури Г. Гегелем, О. Потебнею, М. Драгомановим, О. Веселовським, С. Єфремовим, М. Зеровим та десятками інших літературознавців кінця XVIII - початку XX ст. були спрямовані в основному на досягнення відповідності художнього часу й художнього простору реальному часові і реальному просторові як одному з найважливіших факторів реалістичності літератури взагалі: чи є література відображенням історії народу? Але, акцентуючи всю свою увагу на цій важливій функції, названі дослідники, звичайно, не завжди помічали й інші функції та ознаки часу й простору, форми їх вияву тощо.

У XX ст. вітчизняне літературознавство, ставши відверто тенденційним і чітко визначеним методологічно (“Вопросы методологии литературы”; “О прогрессе в литературе”; “Сучасна наука про літературу” та ін.) основними методами своєї діяльності обрало такі, які так чи інакше пов’язані з часо-просторовими координатами: історичний, порівняльно-історичний, діалектико-історичний тощо. І це можна розглядати і як один з кращих наслідків такого підходу до вивчення літератури, оскільки часо-простір художньої реальності дійсно є одним із найважливіших аспектів його змісту та форми людського мислення взагалі.

В цьому напрямку та душі писалися й усі основні теоретичні монографії, посібники та підручники з теорії літератури, тлумачні словники тощо. Мабуть, тому в них не подається жодної глибокої і багатогранної концепції художнього часу та художнього простору в окремих родах літератури - у поезії, прозі та драматургії.

Тоді ж, коли Г. Поспелов, наприклад, пробував “...з’ясувати, що таке лірика як рід словесного мистецтва”, в його книзі вже знайшлося місце й для достатньо визначеного тлумачення змісту, форм і функцій художнього часу й художнього простору [4, 116-149]. І хоча там досліджується, відповідно, “повістувальна” та “пейзажна” лірика, все ж питання часу та простору вирішується і багатогранніше, і конкретніше.

Ще конкретніше й ще багатогранніше розглядаються художній час і художній простір поезії в працях деяких авторів книги “Ритм, простір і час в літературі та мистецтві”. Перш за все це стосується статті Б. Єгорова “Категорія часу в російській поезії XIX століття” [5, 160-172].

І все ж порівняно з прозою, питання художнього часу й художнього простору в поезії вирішується повільніше, вужче. Особливо мало таких праць у вітчизняному літературознавстві.

Все це наштовхує на роздуми над тим, що можна зробити за таких умов і в наш час? Мабуть, шляхів та підходів є для цього багато, але, на наш погляд, нині потрібна вже достатньо визначена вихідна концепція часу й простору в поезії, як це зроблено в прозі й, зокрема, в жанрі роману.

Зовсім не претендуючи на таку визначеність і тим більше - наукову абсолютність, спробуємо окреслити хоча б найважливіші контури такої концепції, виходячи з уже відомого й перш за все з власних спостережень за процесом розвитку української та світової поезії.

Найпростішим і чи не найнадійнішим, на нашу думку, може стати шлях пошуку через визначення змісту, форми, ознак, функцій та сутності досліджуваного явища, адже це - загальноприйняті концепти як базові для розуміння будь-чого й будь-кого.

А оскільки предметами нашого спостереження виступають і художній час, і художній простір, спробуємо розглядати їх паралельно, відзначаючи таким чином їх спільні та відмінні риси.

Зміст поезії такий же багатий, як саме життя. А якщо врахувати ще й домисли та фантазії поетів, то виявиться, що теоретично він може бути ще багатшим від самого життя - від будь-якої навіть поки неосяжної реальності. Але суть у тому, що сам час і сам простір як явища, фактори чи аспекти реальної дійсності дуже часто ставали основними або й єдиними у її образному осмисленні поетом.

Так, у найдавніші періоди, коли люди дошукувалися хоча б сутності цих явищ, і назви поезій, і їх зміст розкривали найважливіше в них: “Пори року” і “Небо”, “Вічність” і “Земля” тощо. Пізніше на свої уявлення про безперервно-поділений плин часу і про безмежно-розмежований простір люди стали “накладати” свої власні емоційно-образні карби та знаки: (“Минути” І. Величковського та “Похвала Борисфену” Ф. Прокоповича та ін.). Ще пізніше поети стали дивитися на час і на простір переважно або й тільки крізь призму своїх суспільно-громадських переконань: “Весна” Я. Головацького та “Образ стародавнього Галича” А. Могильницького (і особистісних) “Три літа” Т. Шевченка й “Поле моє, поле” О. Навроцького).

Так поступово намітилася прозора тенденція олюднення часу як основного або й єдиного об’єкта зображення в поезії, але важливо те, що можна з упевненістю говорити про наявність “поезії часу” і “поезії простору”, що тематично значно ширші і багатогранніші, ніж просто поезія про пори року й так звана пейзажна поезія. Прикладів тут можна наводити багато, але обсяг статті дозволяє зупинити увагу лише на найважливіших творах.

У цьому плані цікавий і той факт, що на дещо пізніших етапах розвитку поезії виникають і твори, в яких образно освоюються і час, і простір одночасно і цілісно, як просторово локалізований етап цілого світу, епохи, періоду тощо (“Пісні о світі” О. Падальського, “Холодний Яр” Т. Шевченка, “Сільський вечір” М. Чернявського, “Аджимушкай” М. Шеремета і т. ін.). і тут помітна та ж сама тенденція олюднення хронотопу. А найпоширенішим масивом творів, змістом яких є в основному хронотоп, постають твори на історичні теми, про історичні події. Тут можна назвати сотні різних за розміром, але переважно великих творів - поем, драматичних поем тощо.

Отже, можна твердити, що є поезія часу, поезія простору й поезія часо-простору (хронотопу) і що це своєрідні, оригінальні об’єкти й предмети майбутніх спеціальних досліджень.

У всіх останніх випадках, коли час-простір, часо-простір виступають як складові змісту твору поезії (об’єктивний та історико-реалістичний фон для основних подій, їх детермінанти, об’єкти пізнання, стимулятори чи гальмувальники подій і вчинків персонажів тощо), ми вже маємо значні здобутки, тому виникає лише потреба систематизувати й узагальнити все - звести його до певної системи.

Складнішими видаються завдання щодо вивчення форми і форм виявів художнього часу-простору (хронотопу). В цих питаннях теоретики і стилісти досягнули значних успіхів: детально описані майже всі можливі мовні засоби вираження граматичного часу й художнього часу та простору в творі літератури; названо й охарактеризовано час історичний, простір географічний, час і простір психологічний та суб’єктивний; зрідка літературознавці й мистецтвознавці захоплюються спостереженнями за ритмом, темпом, мелодикою та метром як своєрідними виявами часу перш за все в поезії.

І якщо М. Бахтін, Ю. Лотман, М. Гей, Б. Корман та інші дослідники вирішували загальні проблеми часу й простору в літературі взагалі, при цьому акцентуючи свою увагу здебільшого на прозі й особливо на романі, то такі дослідники, як Г. Поспелов та Б. Сгоров, спостерігали за формами виявів часу й простору безпосередньо в поезії.

З досліджень попередників та з власних спостережень впливають такі основні форми: об’єктивний час і простір, реальний (історико-календарний) час і простір, суб’єктивний і вигаданий час і простір. Так званий суспільний час пропонується розглядати як різновид реального, а психологічний - як різновид суб’єктивного.

Найважливішими ознаками часу й простору можна, напевне, розглядати їх змістовність, ступінь формальної визначеності, історико-географічну точність чи відповідність (невідповідність), емоційно-естетичну навантаженість і забарвленість та інше.

Функціональні характеристики часу й простору в поезії, як видно з названих праць Г. Поспелова та Б. Сгорова, значно складніші й багатогранніші, ніж у прозі та драматургії, але й тут слід було б визначити найважливіші з функцій: збагачення змісту, детермінування вчинків і дій персонажів та особливо ліричного “Я” і подій твору; емоційно-естетичне, ідейне та ідеологічне, філософське та інше навантаження й тлумачення зображуваного тощо.

А сутність художнього часу та художнього простору в поезії, як і в інших родах літератури, напевне, не можна звести до чогось єдиного й узагальненого - тут можна висловити хіба що припущення: у поезії час

і простір - це лише переважно тимчасові орієнтири автора й персонажів при виконанні тих чи інших роздумів і дій.

Отже, в поезії час і простір (точніше - художній час і художній простір) - надзвичайно складні й нестабільні змістово-формальні й визначально-функціональні системи об'єктів, засобів і способів творення образів і ситуацій; особистих, суспільних і загальнолюдських процесів духовного життя.

Деяко гіпотетичний характер такого розуміння змісту, форм, ознак та функцій художнього часу й художнього простору в поезії підтверджено дисертаційним дослідженням "Художній час і художній простір у поезії", основні положення та висновки з якого апробувалися вже на різних рівнях.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Платон. Сочинения. В 3-х т. - М.: Наука, 1970. - Т. 3. - Ч. 1. - 667 с.
2. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. - М.: Мысль, 1983. - Т. 4. - 830 с.
3. Гердер И. Г. Критические леса... // Гердер И. Г. Избранные сочинения. - М.-Л., 1959. - С. 157-180.
4. Пospelов Г. Теория литературы. - М.: Высшая школа, 1978. - 344 с.
5. Егоров И. Пространственно-временная структура эпического произведения. // Целостность художественного произведения и проблемы его анализа в школьном и вузовском изучении литературы. - Донецк, 1977. - С. 224-226.

УДК 372:88: 802.0/3

## ПРИЙОМИ АКТИВІЗАЦІЇ ШЕСТИКЛАСНИКІВ ПРИ КОНТРОЛІ ДОМАШНЬОГО ЧИТАННЯ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Бабенко К.П.

Розвиток уважності є важливим завданням у процесі формування в учнів естетичного сприймання іншомовного тексту. Формування уважності як здібності реципієнта зосереджуватися і проявляти підвищений інтерес до змісту того, що він читає, базується на використанні серії методичних прийомів. Оскільки лексичний матеріал пропонованих текстів побудований цілком на засвоєному складі слів учнями, вчитель неодмінно буде пов'язувати домашнє читання із розвитком мовних навичок школярів. Залежно від мети, що переслідує вчитель під час контролю домашнього читання, використовуються різні прийоми.

Поставлення загальних контрольних запитань вчителем виявляє ступінь уважності школярів до оповідання в цілому. Так, запитання до тексту "Moorka Likes to Fight" (В.М.Плахотнік, Р.Ю.Мартінова. Англійська мова. Підручник для 6 класу середньої школи.- Освіта, 1996.-2-ге вид.- 208 с.) можуть бути такими: Do you like this story, why? Do you like Moorka, why? Необхідність мотивування відповіді стимулює учнів до висловлювання власної думки, характеризує їхнє вміння виділяти найголовніше в прочитаному тексті:

- I like in the text that Moorka runs around the room but she doesn't see the dog.
- I do not like the story because Moorka likes to fight with dogs.
- I like Moorka because she is not afraid of dogs.

Більшість учнів ще не вміють виділяти головне в іншомовному тексті, про що свідчать їх відповіді.

- I like the boy because he is a good boy (pupil).
- I like the story.
- I do not like Moorka, she is a bad cat.

Таким учням краще відповісти на контрольні завдання, вміщені в книжці після тексту. Відшукування відповідних словосполучень і речень, зачитування знайденого стимулюють увагу реципієнтів до окремих епізодів оповідання. Відповіді на запитання допомагають встановити зв'язок між епізодами у пропонованому тексті.

Сильнішим школярам можна доручити складати свої запитання, на які відповідатимуть їхні товариші. В процесі цієї роботи шестикласники повторюють типи запитань в англійській мові. Вчитель контролює правильність структурного оформлення речень реципієнтами.

- What can you see in the picture?

- . Where are the boys?
- . Who are they?
- . When did Taras play football?(Запитання до оповідання “ Taras, the Football-Player”, Юлія Б. 6-Є кл.)

Цікавим є застосування прийому “впізнай слово”. Два-три учні записують на дошці всі незнайомі слова і фрази, що зустрілися їм у тексті. Інші школярі при закритих книжках перекладають записані слова за схемою: перший учень- хором група – другий учень – хором група і т.д. Якщо хтось помиляється у вимові, вчитель призначає сильнішого школяра виправити товариша. Проговорювання нових слів з одночасною графічно-зоровою опорою сприяє їх запам'ятовуванню, збагачує лексичний запас шестикласників.

Читання за ролями. Вчитель призначає на ролі автора та героїв оповідання спочатку сильніших школярів, які достатньо володіють інтонаційним оформленням речень. Потім ролі передаються менш підготовленим учням.

Прийом “відновлення тексту”. Учні роздаються картки. На кожній з них надруковано по одному реченню з тексту. Школярам треба встановити оповідання і прочитати його. Вчитель повинен мати три комплекти таких карток. Для виконання завдання він розподіляє дітей на три команди таким чином, щоб у кожній команді були учні різного рівня підготовки. Перемагає команда, яка виконає такі умови: участь у роботі всіх членів команди, правильне встановлення всіх речень оповідання. грамотне прочитання встановленого тексту представником команди, призначеним самими учнями.

Прийом “порушення логіки”. Учні отримують картки із надрукованим оповіданням, в якому змінений порядок речень. Треба правильно прочитати весь текст. Характер роботи такий, як і при вживанні попереднього заходу. Використання описаних прийомів одночасно розвиває навички групової роботи на уроках іноземної мови.

Цікавою формою роботи є використання гумористичних малюнків до оповідань. Відповідаючи на запитання :Do you like this picture? What do you like in this picture? Which part of the story can you see in the picture? Why you dislike the picture?,- учні мають пов'язати зображене на малюнках зі змістом оповідання. Школярі можуть самі поставити запитання по малюнках і одноразово повторити типи запитань. Поглибленню навичок монологічного і діалогічного мовлення сприяє опис картинки чи бесіда за нею:

This is a picture. I can see the man, the boy, the dog and the car in this picture. The boy's name is Roman. Roman has a school uniform on. He has a bag. The boy's father has the hat and the suit. The car is blue. The dog is little and white. It runs in the street. This is a good picture.(Опис картинки до оповідання «Little Roman», Ольга М. 6-Г кл.)

Переказ тексту і його діалогічне відтворення є досить складними видами роботи для шестикласників, незважаючи на постійні тренування у цих видах діяльності на уроках. Тому до цих заходів слід звертатися при наявності досить стійкої сформованості навичок діалогічного і монологічного мовлення. Переказ чи діалог починають слабо підготовлені учні, сильніші доповнюють їх і закінчують переказ чи складання діалогу за оповіданням. В групах із достатньо міцною сформованістю вказаних навичок можна запропонувати зворотнє відтворення тексту: монологічне оповідання – у формі діалогу або бесіди трьох-чотирьох учнів, діалогічне – у формі переказу:

--Can you draw me?

--Yes, I can. Sit still, please.

--When the work will be end?

--I don't know...

When the work was end, Petro says:

--It's very, very, very bad. I don't like your work!

--Why you don't like my work?

--I don't like your work because it's not I am.(Діалог, складений за оповіданням “My Friend Ivanko”, Іван Ш. та Каміл М., 6-Г кл.)

Одним з ефективних заходів підвищення уважності учнів є прийом зайвої інформації. Він полягає у тому, що в оповідання, запропоноване для домашнього читання, включаються додаткові речення, пов'язані зі змістом тексту. Кожен учень отримує картку з надрукованим оповіданням. Школярі повинні підкреслити в картках зайві речення. Подаємо картку із додатковою інформацією, оповідання “Rex and his Reflection”

There was Rex. He was a very-very nice dog. One day Rex went near the river. Rex had a bone in his mouth. The dog was the same Rex. He was all white and black a little.

“I must have this bone too”, he thought. So Rex barked, opened his mouth and the bone fell into the river.

The dog was unhappy. Rex did not know that it was not a dog in the river. It was his reflection.



Отже, з метою активізації уважності школярів під час контролю домашнього читання вживаються такі заходи: поставлення контрольних запитань вчителем; виконання контрольних завдань, вміщених у підручнику; поставлення запитань різних типів учнями; словникова робота—прийом “впізнай слово”; читання за ролями; прийом “відновлення тексту”; прийом “порушення логіки”; використання малюнків до текстів; переказ та діалогічне відтворення оповідання; прийом зайвої інформації. В процесі контролю домашнього читання враховуються вікові особливості школярів (прагнення до змагання, до гри), здійснюється диференційований підхід до учнів із різним рівнем підготовки, вдосконалюються граматичні та мовленнєві навички школярів. Різноманітність видів діяльності підвищує інтерес шестикласників до навчання читання іноземною мовою.

УДК 820 – 7.01.

## КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Бабушкина Е. А.

### 1. МЕСТО ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

На современном уровне развития лингвистики и смежных с языкознанием наук общепринятым является факт взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры, хотя всё ещё ведутся споры о сущности и степени их взаимоотношения. Мнения большинства исследователей совпадают в том, что «роль языка в накоплении культуры и её историческом наследии очевидна и очень велика» [1, 233]. При этом «язык, будучи одним из основных признаков нации, выражает культуру народа, который на нём говорит, т. е. национальную культуру» [2, 8].

В этой связи язык изучается и рассматривается в рамках так называемой **лингвострановедческой теории слова**. Основатели лингвострановедения, Е.М. Верещагин и В. Г. Костомаров, определяя объект изучения данного направления в лингводидактике, ставили во главу угла ознакомление с элементами культуры иноязычного народа в ходе преподавания соответствующего иностранного языка. В частности, это **культуроведение**, ориентированное на задачи и потребности изучения иностранного языка, а в общем плане, это научное исследование культуры иноязычной страны на материале языковых стандартов данного этноса.

Возросший в последнее время интерес к лингвострановедческой теории слова объясняется необходимостью более точной, адекватной передачи информации о целом иноязычном этносе или о конкретном носителе того или иного языка при общении или при переводе. Как известно, параллельно со всё большим сближением языков и народов в эпоху их тесных контактов идёт процесс довольно глубокого расхождения значений в силу существенных различий в социальном устройстве разных обществ, особенностей их исторических и современных реалий. В свою очередь язык, будучи «явлением в высшей степени социальным» [3, 10], фиксирует в себе подобную уникальную для каждой нации внеязыковую (экстралингвистическую) информацию и становится, таким образом, интересным объектом изучения не только для лингвистов, но также для исследователей таких областей знания, как этнография, демография, география, социология, история и многих других, изучающих определённые элементы национальной культуры того или иного народа.

Из вышеизложенного становится оправданным тот факт, что при культурологическом подходе к языку основное внимание уделяется *кумулятивной* (накопительной) функции языка – его способности выступать в качестве хранилища коллективного опыта, закреплённого в разнообразных языковых формах. «Кумулятивная функция языка – это, собственно, культуры в язык и языка в культуру, связь языка и культуры» [4, 7].

Кумулятивная функция языка обеспечивает накопление *фоновых знаний* (background knowledge), то есть экстралингвистической информации, знаний об окружающей действительности, общеизвестных носителям данного языка. Фоновые знания включают (наряду с общечеловеческими и региональными знаниями) те национально-специфические «сведения, которыми располагают все члены определённой этнической и языковой общности» [5, 9].

Именно эти уникальные для каждого народа знания и составляют *культурный компонент* (термин Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова) тех языковых и речевых единиц, в которых они заключены [2, 42].

Культурным компонентом значения слова (фразеологизма) называют ту часть семантики, которая связана с национальной культурой: особенностями истории и современности; специфическими реалиями, традициями, обычаями; самобытностью экономики, психологии и других сфер общественной деятельности данного народа. Выявление и разъяснение культурного компонента семантики той или иной единицы иностранного языка и стало основной задачей лингвострановедения.

В качестве основной единицы языка с культурным компонентом обычно выделяют *слово*: «язык в своей лексике более или менее точно отражает культуру, которую он обслуживает» [1, 194]; «Слово выступает аккумулятором, хранителем человеческого опыта...» [2, 18]; «если мы вправе говорить о национально-культурном компоненте, то его следует искать, прежде всего, в лексике» [6, 149] и др. Даже само название «лингвострановедческая теория слова» свидетельствует о явном предпочтении слова как наиболее ёмкой в культурологическом плане языковой единицы. В соответствии с этой точкой зрения лингвострановедческие исследования ведутся с учетом специфики единиц лексического уровня.

Фразеологические единицы (ФЕ) также упоминаются в некоторых лингвистических работах культурологического характера в качестве единиц с национально-культурным компонентом (чаще всего в случаях, когда лексика и фразеология рассматриваются вместе как «единственная область языковых явлений, где само содержание культуры данного народа (...) отображается более или менее непосредственно» [7, 5]). Однако, являясь иерархически более сложными элементами и обладая сверхкомплексной семантикой, фразеологизмы требуют особого внимания и специфического подхода к выявлению заключенных в них уникальных лингвистических и экстралингвистических данных. На этот факт указывали Б. М. Ажнюк, В. М. Мокиенко, О. Д. Райхштейн и другие лингвисты, изучая фразеологический фонд того или иного языка в целом.

Ещё более конкретизируя сферу исследования и выбирая объектом изучения не весь массив английской фразеологии, а лишь *коммуникативные ФЕ* (термин А.В. Кунина), то есть пословицы и поговорки, мы задаёмся целью показать, что эти своеобразные фразеологизмы несут в себе богатейший лингвострановедческий материал, в некоторых аспектах не свойственный никаким другим единицам языка и речи.

Так, наиболее яркая черта, выделяющая пословицы и поговорки из фразеологического фонда того или иного языка, это то, что они в большей мере, чем другие ФЕ, наделены национальным колоритом. Эта особенность обусловлена тем, что они являются иерархически наиболее сложными фразеологическими единицами и в силу этого способны нести в себе не только предметно-логические и фразеологические значения – в их форме отражены как общечеловеческие ценности, так и некоторые специфические черты этнокультурного облика того или иного народа, в том числе Великобритании. Английский пословичный фонд – это ценнейшее лингвистическое наследие, в котором отображается видение мира, национальная культура, традиции и обычаи, верования, фантазии и предрассудки, исторические и повседневные бытовые реалии.

Способность английских пословиц и поговорок нести в себе колоссальную экстралингвистическую информацию важна не только при общении и переводе, но также должна быть учтена при преподавании и обучении английскому языку, так как овладение тем или иным языком немислимо без ознакомления с историей и культурой народа, говорящего на данном языке. Изучающие английский язык (как иностранный) должны научиться не просто употреблять пословицы и поговорки в речи, в соответствии с литературным стандартом, но ознакомиться и освоить уникальный лингвострановедческий материал, заключенный в них.

К сожалению, большинство фразеологических словарей, опубликованных в нашей стране, или доступные зарубежные издания не отвечают подобным запросам, так как часто ограничиваются лишь толкованием заключенного в той или иной пословице метафорического образа и подбором иноязычного эквивалента, и не задаются целью осветить этимологическую и лингвострановедческую стороны фразеологизма [11; 12; 13 и др.].

Однако в свете современных исследований в области фразеологии и лингвострановедения становится целесообразным и возможным пополнить фразеологические словари комментариями культурологического характера. Это позволит не только в значительной степени обогатить знания изучающих английский язык новыми фразеологическими единицами, но также предоставит возможность ознакомиться с особенностями культуры, истории и современности народа-носителя данного языка.

Конечно, ответ на вопрос о необходимости включения лингвострановедческой информации во фразеологические словари зависит в первую очередь от планируемого объема словаря, а также от того, для чего и для кого он предназначен, но очевидно то, что экстралингвистический параметр в английских пословицах и поговорках представляет несомненный интерес и требует разработки. Возможно, впоследствии, когда данный параметр будет глубже изучен и накопится достаточное количество страноведческого материала на основе английских пословиц и поговорок, можно будет говорить об издании отдельного фразеологического словаря, в который будут включены исключительно

коммуникативные ФЕ с культурным компонентом в семантике. Для начала необходимо определить, какие именно аспекты английских пословиц и поговорок важны для исследований культурологического характера, и наметить пути их изучения.

## 2. КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫЕ АСПЕКТЫ АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК

Среди культурологически значимых аспектов пословичного фонда английского языка можно выделить несколько, каждый из которых заслуживает отдельного, более глубокого рассмотрения. Однако детальный анализ всех выделяемых нами аспектов не представляется возможным в рамках статьи, поэтому здесь мы ограничимся лишь перечислением тех сторон в природе английских пословиц и поговорок, а также в особенностях менталитета представителей английской нации, которые, на наш взгляд, делают коммуникативные ФЕ уникальной сокровищницей реалий британской действительности.

1. Являясь важными компонентами фразеологического фонда, пословицы и поговорки в значительной степени пополняют общую *языковую картину*<sup>1</sup> *англоязычного мира*. В них зафиксирована и хранится, передаваясь из поколения в поколение, довольно большая доля информации об окружающей действительности, причем некоторые факты, события и реалии, легшие в основу той или иной пословицы (поговорки), не отражены в лексической системе английского языка. В этой связи для англистики определенным интересом представляет разработка следующего вопроса: какая именно доля объективных знаний типичного представителя английского социума закреплена и хранится в его памяти в виде устойчивых, легко воспроизводимых, лаконичных и экспрессивных фразеологизмов, в частности, в форме пословиц и поговорок?

В этом аспекте национальная специфика английских коммуникативных ФЕ довольно ярко проявляется при их классификации по определенным тематическим группам, в зависимости от сферы жизни общества, особенность которой они фиксируют: социальные ценности и сословная иерархия, исторические факты, трудовая деятельность, особенности географии, экономики, быта, а также обычаи, традиции, поверья и предания. Анализ и систематизация экстралингвистической информации, заключенной в пословицах и поговорках той или иной тематической группы, может значительно обогатить наши знания о соответственной области жизнедеятельности англичан.

2. Особая склонность англичан к использованию пословиц и поговорок в речи позволяет предположить, что такие черты этих ФЕ, как метафоричность, экспрессивность, дидактичность, импонируют представителям этой нации в силу специфики традиционного английского менталитета и мировоззрения. Таким образом, культурологический анализ английских пословиц и поговорок даёт также непосредственную информацию о самих носителях языка. Благодаря присущей пословицам дидактичности, а также оценочному характеру поговорок<sup>2</sup>, пословичный фонд является своеобразным *сводом нравственных устоев и моральных ценностей* английского народа: патриотизм – *there's no place like home; East or West, home is best*; оптимизм – *never say never; never say die; it is a poor heart that never rejoices*; честность – *a good conscience is a good pillow; honesty is the best policy; better speak truth rudely than lie covertly* и многие другие. Анализ относительного предпочтения англичанами определенных тематических групп пословиц и поговорок также позволяет выявить соответственные *этические приоритеты* данного общества, такие как образованность, компетентность – *it is never too late to learn; money spent on brain is never spent in vain; practice makes perfect; business before pleasure*; воспитанность, сдержанность – *all doors open to courtesy; manners and money make a gentleman; the king can make a knight but not a gentleman* и др.

3. Национально детерминированными представляются также *критерии образования и отбора* коммуникативных ФЕ при формировании английского пословичного фонда, т.к. чтобы перейти из устной традиции в общенациональный фонд, и тем более в случае заимствования, пословица или поговорка должна была полностью соответствовать установленным английским народом требованиям (лаконичность, ритмичность, поучительность, запоминаемость).

<sup>1</sup> *Языковая картина мира* – это зафиксированная с помощью разнообразных языковых средств и хранящаяся в сознании носителей того или иного языка информация об окружающей действительности. Из этого базового понятия выводится частное понятие *фразеологическая картина мира*, неотъемлемыми элементами которой, наряду с более простыми ФЕ, являются пословицы и поговорки.

<sup>2</sup> По определению А. В. Кунина, коммуникативные ФЕ – это «афористически сжатые изречения с назидательным смыслом» [8, 115]. Все лингвисты, предлагавшие свои определения пословиц и поговорок (Д. Е. Розенталь, М. А. Теленкова, О. С. Ахманова, В. И. Деева, Г. А. Пермяков, А. В. Кунин) единогласно наделяли их такой чертой, как *дидактичность* или, по крайней мере, *оценочным характером*, хотя по другим параметрам их мнения могли расходиться [10; 15; 16; 17; 18].

Как известно, пословицы и поговорки возникают чаще всего в недрах фольклора в ходе когнитивной языковой деятельности членов данного языкового коллектива, мотивируясь на образной и символической основе. Именно эта деятельность и отражает определённый уровень и особенности материальной культуры того или иного народа: национальные ФЕ рождаются в результате осмысления необходимости найти знаковое выражение для определённых событий, ситуаций, фактов, реалий. Так, пословица *good wine needs no bush* могла появиться и занять полноценное место только в английском национальном пословичном фонде, так как мотивирующий элемент внутренней формы данного фразеологизма (*bush*) скрывает в себе уникальный страноведческий факт из истории Великобритании, и понятен только тем, кто осведомлён о древнем обычае английских трактирщиков вывешивать ветку плюща в знак того, что у них есть вино. Таким же образом, пословица *schoolkeeper experience keeps a dear school* приобретает особый смысл лишь с учетом того, что в ней лингвистически опосредованно отображена существовавшая на Британских островах система частных школ, плата за обучение в которых была непомерно высока.

4. Бесспорной национальной спецификой обладает *система образов и символов*, используемых в пословицах и поговорках при обозначении сходных для разных народов явлений и ситуаций. Это самый яркий пример этнической самобытности фразеологической номинации, когда один и тот же денотат получает разное языковое (образное) оформление у разных народов в силу национальных особенностей их жизни и творчества.

Таблица 1

Английские ФЕ	Русские ФЕ
1. <i>An apple a day keeps the doctor away.</i> 2. <i>Old birds are not to be caught with chaff.</i> 3. <i>Creaking doors (gates) hang the longest.</i> 4. <i>Every family has a black sheep.</i> 5. <i>Hawk will not pick out hawk's eyes.</i>	1. <i>Лук от семи недуг.</i> 2. <i>Старый волк знает толк.</i> 3. <i>Скрипучее дерево два века стоит.</i> 4. <i>В семье не без урода.</i> 5. <i>Ворон ворону глаз не выклюет.</i>

Подобных сопоставительных примеров множество, так как «формирование языковой образности всегда тесно и органично связано с историей и культурой носителей языка» [9, 223], спецификой их мировосприятия.

5. Ещё более информативными для лингвострановедения являются не контрастирующие в пословичных фондах разных языков образы и символы, а *лакунарные* ФЕ. В данном случае имеется в виду *уникальность денотата*, ставшего объектом метафорического переосмысления. Например, значение и мораль английской поговорки *in the right church, but in the wrong pew* (в целом правильно, в деталях ошибочно) вполне понятны носителю русского языка, обладающему элементарным логическим мышлением. Лакунарной для англо-русского сравнения является здесь мотивирующая этнокультурная особенность: церковные скамьи (*pews*) – это неотъемлемая часть интерьера в католических и протестантских церквях, но они отсутствуют в православных храмах.

Специфическим для пословиц и поговорок в этом отношении является тот факт, что референтом, мотивирующим внутрифразовый контекст ФЕ, может быть не только некое понятие или «предмет материальной культуры, служащий основой для номинативного значения» [10, 362], но также события, факты, явления и ситуации внеязыковой действительности, придающие национальный колорит той или иной пословице.

Таблица 2

Пословица/поговорка	Мотивирующий страноведческий факт
<i>Adversity makes strange bedfellows.</i>	До середины XVII века отдельные кровати в Англии встречались крайне редко, поэтому особы одного пола спали вместе.
<i>Get the hair of the dog that bit you.</i>	По поверью, несколько волосинок собаки, укусившей человека, могут предотвратить заражение, если их приложить к ране.
<i>What will Mrs. Grundy say?</i>	Mrs. Grundy – популярный английский литературный персонаж, ставший именем нарицательным для людей, склонных к сплетням и пересудам.
<i>I am a Dutchman if...</i>	Отрицательное значение поговорке придает компонент Dutch, т.к. имеется в виду англо-голландская конкуренция на морях и войны в XII веке.

В данной группе пословиц и поговорок особенно ярко проявляется специфика соотношения обобщенно-логического и конкретно-национального аспектов в семантике подобных ФЕ, что также следует учитывать в ходе их анализа.

Как было показано, для более глубокого, исчерпывающего анализа, изучения и систематизации пословиц и поговорок, обладающих культурологическим потенциалом, нецелесообразно ограничиваться лишь методами, применяемыми при рассмотрении более простых фразеологизмов, т.к. подобное ограничение грозит потерей важной страноведческой информации, хранящейся в метафорах, образах и символах подобных ФЕ. Несмотря на относительно небольшое количество национально маркированных пословиц и поговорок, по сравнению с нейтральными с точки зрения лингвострановедения фразеологизмами, на что указывали некоторые лингвисты, например, А. Д. Райхштейн [18, 102], не следует недооценивать их роли и значимости для науки.

Все перечисленные выше аспекты в природе английских пословиц и поговорок явно свидетельствуют о том, что некоторые коммуникативные ФЕ способны нести в себе богатейшую экстралингвистическую информацию. Выявляя и исследуя уникальные факты, заключенные в национально маркированных пословицах и поговорках, можно в определенной мере пополнить наши знания не только непосредственно о национальном английском пословицном фонде (лингвистический аспект), но также и о самих носителях английского языка, об особенностях их менталитета, о реалиях культуры, истории, географии, экономики, быта и многих других областей жизнедеятельности англичан (экстралингвистический аспект).

Краткий обзор интересных с точки зрения культурологии (лингвострановедения) сторон в семантике английских пословиц и поговорок выявил довольно широкий спектр недостаточно изученных аспектов, каждый из которых заслуживает особого внимания. Но наиболее важной и информативной для исследований лингвострановедческого характера нам представляется группа пословиц и поговорок, внутренняя форма которых мотивируется некоей уникальной для англоязычного социума экстралингвистической реалией (см. пункт 5). Именно подобные пословицы и поговорки могут стать незаменимым объектом исследования в области лингвострановедения.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 658 с.
2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1976. – 248 с.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Т. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с.
4. Лингвострановедческий словарь / Сост. М. А. Денисова. – М.: Русский язык, 1978. – 277 с.
5. Томахин Г. Д. Америка через американизмы. – М.: Высшая школа, 1982. – 256 с.
6. Язык и культура: Сб. обзоров. Под ред. Ф. М. Березина, В. Г. Садура – М.: Наука, 1987. – 368 с.
7. Ажнюк Б. М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні. – К.: Наукова думка, 1989. – 134 с.
8. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. – М.: Междунар. отнош., 1972. – 288 с.
9. Петрова Н. Д. Семантичні механізми в процесі фразотворення // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1995. – С. 222 – 232.
10. Справочник лингвистических терминов / Сост. Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1972. – 495 с.
11. Англо-русский фразеологический словарь / Сост. А. В. Кунин. – М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – 1455 с.
12. Словарь употребительных английских пословиц / Сост. М. Ф. Буковская, С. И. Вяльцева, З. И. Дубянская и др. – 3-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1990. – 240 с.
13. Краткий русско-английский фразеологический словарь / Сост. В. В. Гуревич, Ж. А. Дозорец. – М.: Русский язык, 1995. – 544 с.
14. Словарь лингвистических терминов / Сост. О. С. Ахманова. – М.: Сов. энциклопедия., 1969. – 608 с.
15. Пятьдесят английских пословиц и их употребление / Сост. И. М. Деева. – Л.: Просвещение, 1970. – 91с.

16. Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки. – М.: Наука, 1979. – 285с.
17. Кунин А. В. Основные понятия английской фразеологии. – М.: Высшая школа, 1986. – 322 - 366 с.
18. Райхштейн А. Д. К сравнительно-типологической характеристике фразеологических систем. // Исследования по сопоставительной типологии языков. Межвузовский сборник научных трудов. Под ред. проф. Аракина В. Д. – М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1982. – С.102 - 113.

УДК 808.3:800.2:801

## ІСТОРІЯ ЧАСТОТНО-ЧАСОВИХ ПРИСЛІВНИКІВ

Білоусенко П.І.

Спостереження давніх колективів за навколишнім життям, залежність трудових процесів від повторюваності пір року, зміни дня і ночі тощо сприяли виникненню в людини уявлень про циклічний характер часу. Осмислення категорії часу знаходило своє вираження в мові, у структурі речення, у лексиці й семантиці [1, 29]. Ця топологічна властивість об'єктивного часу здавна відображалася в дієслівних формах. Експлікація внутрішнього змісту давніх *летіти* – *літати*, наприклад, дасть змогу кваліфікувати *літати* як “рух у будь-якому напрямку”, а також помітити більшу, ніж у *летіти* ймовірність відновлення дії з ідентичними вихідними параметрами. Проте ідея дискретності виражалася в дієслові надто загально. Потреба в більш означеному вираженні часових проміжків між явищами була головною рушійною силою виникнення нових граматичних, синтаксичних та лексичних засобів для передачі цієї важливої властивості часу.

У сучасних дієсловах імпліцитно ця ідея може виражатися за допомогою суфіксів (*бувати*, *носити*) чи конфіксів (*обороняти*, *викрикувати*, *походжати*). Однак уточнення часових проміжків між однотипними діями безпосередньо пов'язане з виникненням та розвитком спеціальних лексичних засобів – частотно-часових прислівників. У статті розглядаються прислівники, що відповідають на граматичне питання *як часто?* Їх семантичні поля знаходяться між полюсами “ніколи” ↔ “постійно (завжди)” і можуть бути дуже близькими до них, але значення кожного прислівника цієї групи не може зливатися зі згаданими полюсами, адже “ніколи” заперечує можливість виконання будь-якої дії на осі часу, а “постійно (завжди)” не включає в себе ідею дискретності часових характеристик як однієї з найважливіших топологічних властивостей часу. Тому терміни *прислівники повторності*, *тривалості*, *ритмічності*, *інтенсивності* дії, що трапляються в літературі, або не охоплюють усіх прислівників цієї мікросистеми, або ж підпорядковують значно більшу їх кількість.

Давні писемні пам'ятки свідчать, що групу частотно-часових прислівників спочатку формували ті, семантичні поля яких дуже близькі до полюсів “ніколи” ↔ “постійно (завжди)”. Середньоукраїнська мова успадкувала з староукраїнської (XI-XIII ст.) лексеми *часто* (від *частъ* “густий”) та *іногди* і *ніколи*. Найдавніші писемні пам'ятки засвідчили вживання прислівника *часто* в темпоральному значенні, що розвинулося з просторового, пор.: *Бнаше поле то все красно и свѣтло велми, и муравно, и цвѣтно велми часто* (Ср III 1476); *приходить часто къ црѣвамъ* (1118/1374 ЛЛ 153); *слаше къ Володимеру часто* (77).

Елемент *кротъ* (*кратъ*) (індоєвропейське *qer* “робити”, первісне значення “діло, робота”) підкреслював часове значення слова: *Костыры частокротъ* *находятъ на пьяны мужи* (Ср III 1476). Прислівники з цим складником з'являються в російських та українських пам'ятках XIV ст. Але намічене семантичне зрушення від локативного до темпорального в прислівнику *часто* вже відбулося. Тому *частокротъ* і *часто* вживалися в українській мові паралельно без диференціації значення впродовж кількох століть. Напр.: *частокра(т)* *сами втрачаю(т)* (XV Пов 10); *в полю часто гулящому* (1591 УП 70); *то бывало частокротъ* (1591 АрхЮЗР I 307); *часто просили* (1596 482); *часто на обра(з) възираюте* (1594 Пчела 129); *частокрот* *видаемо* (1607 Лік 49); *назирали часто* (79); *и мы частокрот хотѣлимы листами нашими любов вашу досягнути* (1614 ПФ 138); *свѣт часто в пастку с# вборочает* (1627 Радив 29); *часто ѿстерѣгаль* (1629 ДС 30); *частокротъ ... блюзнилъ* (34); *частокротъ ... бавиться пьянствомъ* (1690 Прот 78); *часто до господи ходить* (1702 АП 195); *часто нападали на наших* (1739 ЯМ 282). За цією ж моделлю утворено прислівник *многокротъ*, однак ця структура (як і *непооднокротъ*) мала виразне неозначено-кількісне значення, отже, не належить до сфери темпоральної лексики. Напр.: *справа вже не по однокротъ ... се точить* (1583 АрхЮЗР I 70); *не по однокрот ... поведаль* (1584 КопДок 140); *многокротне ображалъ* (1629 ДС 43); *твердили так не пооднокрот* (1670 АПГУ 180); *чинили многокротне* (1702 АП 203); *многократне допитовалися* (1720 ДНМ 120). Пор.

старо- й середньоукраїнські *многажды* (*многижды, многижда, многаишды*): *Многажды* ина таковая дшла сѣтвори Александръ (XI/XVI ИФ 174); *мгога(ж)ды* ... пребы(в)ше (1594 Пчела 130).

У новій українській мові послідовно використовується форма *часто*, напр.: Розмірено, *часто*, у дзвони він б'є, Великого ляку кругом завдає (П.Грабовський); Стасик *часто* блискав очима і щось питає (М.Коцюбинський). Суфіксод *крат* зберігся лише в деяких кількісних прислівниках та похідних прикметниках, напр.: *стократ, стократно*, книжн. (СУМ IX 726); *многократний* (766).

Складні взаємозв'язки часу, якості й кількості особливо інтенсивно передаються за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки та ступенювання прислівника *часто*. Це семантично також наближає або віддаляє його від полюса “постійно (завжди)”. Напр.: Тыи чтыри квадрансы личити потреба *якнайчастей* (к. XVII ІВ 66); Вівчар *частісінько* обманював женців (Л.Боровиковський); Пишіть до старої *частенько*, бо вона чита всяке ваше письмо, аж поки не получить другого (Т.Шевченко); *Частіше* зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо (Г.Хоткевич); *Частісінько* дякував собі [Олексій], що не оженився вдруге (Г.Квітка-Основ'яненко).

Мабуть, не тільки процесами формальної аналогії можна пояснити виникнення таких варіацій форм темпоральних прислівників, які зближували їх з якісними. Тут очевидне прагнення передати у всій різноманітності і взаємозв'язках відношення об'єктивного світу. Напр.: *ссилатися почасти* (1720 ЛВел I 387); Щоб ти в мене, доню, *зчаста* не бувала (Гр II 190); Ой як й узяли вражі здобишники *частом* до нас доїздити (IV 446). Наведені форми функціонують і в сучасній діалектній та літературній мові: *зчаста* - діалектне “часто” (СУМ III 737) – у говорах Буковини та Галичини; *почасти* – “часто”, “нерідко” (VII 464), пор. галицьке діалектне *по-часті* (ЗнаДСЮР 54).

У тісних взаємозв'язках перебувають поняття простору і часу. Безпосередність цих зв'язків передається вживанням у мові якісних прислівників *рідко* та *густо* в часовому значенні. Напр.: Казала Олена, що він [Зорін] затим і смутний, і *рідко* ходить, що він любить мене (Г.Квітка-Основ'яненко); *Густо* дивиться, та *рідко* бачить (Гр I 343); Хоч старшина *нерідко* й картав Хому за його “язичештво”, проте й симпатизував подолякові (О.Гончар).

Дальшого розвитку набули й прислівники, що наближалися своїм значенням до семантичного поля “ніколи”. Зміну фонетичного звучання давньоукраїнського *иногда* пов'язують з дією різних факторів: послабленням артикуляції [г], унаслідок чого він занепав, та заміною [а] на [і] (<[h]) за аналогією до середньоукраїнських *коль, доколь, досель* і под. [2, 364]. Спостерігається звуження семантики цього слова. Давні значення “одного разу”, “колись” втратилися вже в XIV столітті. Пам'ятки XV століття фіксують лише одноразове вживання цього прислівника в словосполученні зі значенням “більше ніколи”: коли прилучит с# самому гѣва ми ити на воиско тогди и тої люди да идут на воску а *иногда николи* (1458 ССУМ I 444). Поступово втрачається й давня семантика “іншого разу”. Напр.: *иногда* лущій є здравіа труд (1594 Пчела 175); *иногда* на дровѣ вид#ти (1627 Тр 78); *иногдѣ* як бы не цѣлого розума зостаєт (1714 ДНМ 69); у чумъ вы ходили *иногды* (1758 МУР 18); Чую, а *иноді* і читаю ... всі друкують, а в нас анітелень (СМШ I 305); *Иногди* б'ють Хому за Яремину вину (Гр II 193); Можуть *иноді* яйця вчити курку? (СУМ IV 32).

В українській мові функціонує й прислівник *часом* - адвербіалізована форма іменника орудного відмінка однини. Часті фіксації цього прислівника в різних за стилем пам'ятках дають змогу простежити увиразнення його значення: *Часом*, отколь отступил, въ том же мѣстцѣ бродить (1620 ВП 174); иж *часом* переночует в корчмѣ (к. XVII В 38); а *часом* не уважает (1702 АП 194); *часом* й утрачаль, з першою жоною живучи (1713 ДНМ 61); ... *часом* голосить сопілка (Л.Боровиковський); *Часом* стаю й за перепічку та бублейницю: несу та продаю паляниці та бублики (І.Нечуй-Левицький); *Часом* можна висловить пейзажем Те, для чого слів нема людських (М.Рильський).

За словотвірною моделлю *иноді* утворено *інколи* (*ін+коли*): Не лишне *інколи* послухати й малого (Л.Боровиковський); І мене в неволі лютії *інколи* згадайте (Т.Шевченко). Пор. діал. *інколи, інкол'і* [3, 42].

З набуттям займенниковим прислівником *де- < где < кде* словотвірного значення нерегулярності й неозначеності утворюється й прислівник *деколи*: указовавъ ся *деколи* (XVI/1758 МУР 69); Мій дядько *деколи* мене поб'є й полає (Л.Боровиковський); І сліпа курка *деколи* найде зерня (Гр I 366). З відтінком розмовності цей прислівник та префіксальний похідний *подеколи* вживаються й у сучасній мові. Напр.: *Деколи*, присл., розм. Те саме, що *иноді*; *коли-не-коли* (СУМ II 235); *Подеколи*, розм. Те саме, що *иноді*. Серед лабораторних тварин поширені численні інфекційні захворювання, *подеколи* дуже небезпечні для них (СУМ VI 738). З цим же значенням уживається адвербіалізована форма орудного відмінка *пора*: Ступав він дрібненько, швидко і легко, так що *порою* Оксен ледве встигав за ним (Г.Тютюнник).

Однак розвиток двох семантично протилежних приполюсних підгруп частотно-часових прислівників не задовольняв потреби спілкування, а мова змінюється перш за все саме в таких “слабих” точках” [4, 239].

Широкі дифузні поняття з нерозчленованим, комплексним значенням мали в разі необхідності змінитися на більш диференційовані, видові (часткові) [5, 256] унаслідок зростаючої чіткості роботи координуючої їх функції мозку [6, 187]. Очевидно, що в мисленні таке розчленування відбулося давно; коло знань про світ, які має кожен індивід, незрівнянно ширше, ніж мінімальне коло знань про світ, зумовлене мовою [7, 131]. Словотвірна робота народу рухається не в напрямку створення мезонімів між антонімічними *часто* – *ніколи*, а в напрямку пошуків найекономніших засобів для більш точної передачі такої властивості часу як ритм. Саме цим можна пояснити існування в українській мові впродовж усієї писемної історії описових адвербіалізованих зворотів, які свідчили про прагнення передати якомога точніше дискретність будь-якого узагальненого поняття дії. Напр.: *Ω(t) года до года* (Ср I 538) “щорічно”; не всхотимъ тыхъ пяти ведеръ Киевской мѣры *въ годъ же в годъ* (1499 Рус 30); дават с тоє земли на цѣрквъ бѣию з году в год *п#тдес#т гроши* (1498 ССУМ I 247); и потом *рокъ от року ...* маю ихъ мѣсти на каждое три роки интересу платити (1584 АЖ 134); Потрѣбна намъ *днѣ днѣ* таина наказани# (XII Ср I 771); поновляється *днь аче днѣ* (XI 771); *днѣ от дня* (сер.XVII СлЛекс 23); *день у бога* (Б-Н 114); *день від дня, день крізь день, день при днєві, день у день* (Гр I 367); *На каждую недѣлю*. каждому теслѣ. даваль (1386-1418 П 72); *всякой день* (1774 С 116); *разъ по разу* двучи у голову (1714 ДНМ 71); *каждого дня* (1628 УП 353); *День-у-день, ніч-у-ніч* не переставала мати плакати (Гр II 568); али на *каждый часъ* и по хъяхъ и у церкви не испочивали (33); Бережи своєї душі *час на час*, бо несподівана смерть за плечима ходе (Гр IV 445). Значна частина таких описових зворотів існувала ще в праслов'янській мові. Фразеологізувавшись, у різних стилях і жанрах сучасної української мови вони можуть виконувати експресивні функції.

У літературній мові XIX століття широко фіксуються редуплікативні звороти й тавтологічні асиндетони. Напр.: Сонце темніє *в ряди-годи, коли-не-коли* (Гр II 268); Ведеться місяців зо два, що ми Чайченка бачимо *вряди-часи* (Марко Вовчок); Застріє *коли-не-коли* гайок чи діброва, самотня верба чи груша, ... а то все трави й трави (О. Ільченко).

Але найповніше ідею частотності з додатковою вказівкою на ритмічність дії (стану) почали виражати прислівники із словотворчою часткою *-що*, які з'явилися в мовленнєвій діяльності внаслідок розвитку синтаксичної будови мови. Пам'ятки XVI століття фіксують складні речення народного походження із займенниково-відносним (анафоричним) зв'язком частин. Напр.: и *что* он вам речет, *тоє* вы ему пришлете (1596 ПФ 113); *итотъ* нас долѣгает, *то* и в.м. всѣхъ прикладом и секвеля заходит (1598 ДЛ 122). Такий зв'язок частин неорієнтований, оскільки займенниково-відносні слова відсилають до особи, предмета чи події, які залишаються не названими, а лише позначеними. У колі таких складних конструкцій особливого поширення набули речення з фразеологічно зв'язаним значенням, тобто речення, зміст яких не впливає із семантики сполучних засобів, що оформлюють це речення. Напр.: *што* день – *то* новина, *что* чоловік – *то* иньяша вера (1500 Ан 699); *што-раз, то* болшей церемоней отъменяют (711); *шо разъ то* больше ... пророковати (п.пол.XVII Рез 152); *што час, то* новина, *что год* – отмена (к.XVII В 153); Здається, не моя душа тому спричинилася, наш рід именистий; он у сестри Оришки *що годок, то* й синок (О.Кониський); *Що* вглиб часу, *то* важче визначити взаємодію літературної мови і народних говорів у галузі лексики (І.Матвіяс). Пор. також: Тільки і видно, *що у бога ранок*, зіходяться купчики (Г.Квітка-Основ'яненко); Споконвіку Прометея там орел карає, *що день божий* довбе ребра (Т.Шевченко); *-Що чотири оці, то* не двоє, *що дві голови, то* не одна, *шо чотири руки, то* не дві, - може, - може, братчику Ле"? (М.Черемшина); *Щодень, щоніч, то* менша віддаль, Легкий похід безвороття! (О.Ольжич). Такі речення зі значенням часової зумовленості, у яких дії чи явища, що представлені в головному реченні, характеризуються з боку підрядного як повторювані й регулярні, послужили, як бачимо, базою для творення прислівників типу *щодень, щорік*. Притаманна цим складним конструкціям широка семантична узагальненість, неозначеність, умовність, спричинені самим характером неорієнтованого зв'язку частин, фразеологічна зв'язаність значення сприяли втраті ними предикативності, змиканню з детермінантами й, у кінцевому підсумку, їх лексико-семантичній конденсації. В.В.Німчук висловив припущення, що прислівники з префіксом-часткою *що-* існували в українській мові раніше XVII століття [2, 499]. Справді, у обстежених нами пам'ятках вони фіксуються з другої половини XVI століття: Мойсій побил таблицы зъ приказаньем божим, а мы грешим, *што часок*, ни ся страхом трвожим (1581 УП 68); Миро великое до крещенья *що рок* абы попы от епископов или от протопопов брали (1591 ПФ 103); навѣжал *што тыдєнь* вдов, осыротѣлых (1620 УП 173); а о(н) *штодє(н)* в ты(ж)дєнь по троє выганяє(т) (1620 СелРух 173); просимъ его *что днѣ* ѿ хлѣбѣ (1627 Радив 48); *што часу* належати буде(т) (1643 ДМВН 258).

Ці інновації виявилися економічними, зручними, практичними. Відносно самостійні форми мислення знайшли “справжнє” словесне втілення [див. 8, 103]. Невідшліфовані мислительні структури зазнали суттєвого, генералізуючого впливу з боку процесу вербалізації. Даліше поповнення цієї підгрупи прислівників відбувалося головним чином за словотвірною моделлю *що + темпоральний іменник*.



Нові прислівники послужили базою для творення похідних прикметників, що свідчило про остаточне утвердження нових форм вираження думки. Напр.: в таков(х) *тоде(н)ны(х)* ... оутххэхь (1616 1628 351); а я *штоденным* застаю бгмолцем (1627 БерЛекс 4).

Наскрізна ідея ритму пронизувала всю підгрупу новоутворених частотно-часових прислівників, вона вимагала залучення до словотвору часової лексики, що позначала проміжки часу, які періодично повторюються. Насамперед у цьому процесі брали участь іменники з темпоральним значенням *рік, день (днина), тиждень, ранок, година, вечір, раз*: А на тебе вечеру *щораз* поправляю?! (XVII-XVIII Інт 74); А наймичка невсипуща *Щовечір*, небога, Свою долю проклинає (Т.Шевченко); *Що-вечора, що-ранку*, то й надінеш новодранку (Гр IV 6); - То ти тут *щоднини*? А чого ж ти сьогодні боїшся (О.Кобилянська).

У сучасній мові твірними виступають основи таких темпоральних іменників:

- чотиричленні назви частин доби: *щоніч (щоночі), щовечір (щовечора), щоранку (щорана, щорання, щоранок)*. Напр.: *Щоніч* у сні бачу, мила, тебе З привітним на устах вітанням (Леся Українка); ... про дідуса хлопець *щовечора* ладен їм розповідати (О.Гончар); Я йду на лекції *щоранку*, й *щоночі* сню про неї я (В.Сосюра);
- загальноприйняті та народні назви пір року: *щовесни, щоліта, щозими (щозиму), щоосені, щопередвесіння*. Напр.: Немилосердне степове сонце *щоліта* випивало з річки половину води (М.Іщенко); *Щопередвесіння* тут [в селі Видинів] розфарбовують писанки ("Нар. тв. та етнографія"); *Щовесни* білим-біло закипають тут вишневі та яблукові сади (М.Олійник);
- назви означених і неозначених часових одиниць: *щосекунди, щохвилини (щохвиля, щохвилі, щомінутно, щохвилино), щопівгодини, щомить (щомиті), щомісяця (щомісячно), щодоби, щодесятиріччя* тощо. Напр.: Підрахунки соціологів свідчать, що ... кількість працівників науки в світі нині подвоюється *щодесятиріччя* (Наука і культура); радісні вигуки, поцілунки зринають в гурті *щомиті* (П.Воронько);
- назви днів тижня, місяців: *щопонеділка, щовівторка* і т.д. Напр.: *Щочетверга* там ярмарок ставав (М.Рильський); Дівчата миються *щосуботи* лугом майже до пояса (Лесь Мартович); ... *щовересня* ми урочисто відкриваємо нову бібліотеку в кожній сім'ї, де діти вперше йдуть до школи ("Літературна Україна");
- назви відрізків часу, пов'язані з плануванням та трудовими процесами, зміною поколінь: *щоквартально, щодекади, щосезону, щоп'ятирічки, щозміни, щожнив*. Напр.: Зійшлися вони в Журбові, на цукроварні Терещенка, перед самою війною, *щосезону* ходили туди на підробітки (В.Земляк); Професії в них *щопокоління* змінювалися, і вже батьки Кошарного спеціалізувалися на зубах: мати виривала, батько робив протези, так і жили потихеньку (П.Загребельний); *Щожнив* приїздило воно [Дмитро] до батька (О.Кониський).

У словотвірний процес вільно включаються іменники зі зменшено-пестливими суфіксами: *щолітечка, щогодиноньки, щораночку, щоніченьки* тощо. Напр.: Брати мої, брат мої, брати соколички, Приїжджайте ви до мене а *щонеділочки* (Народна пісня); Отак і досі, хай і в тузі, *Щолітечка*, в той самий день, удвох стрічаються вже друзі Тих самих поспівать пісень (С.Воскресенко). Але варіативність форм, викликана впливом словосполучень *кожного дня (щодень – щодня)* [див. 2, 500] та впливом якісних прислівників (пор. *щодень – щоденно*, вплив прислівників типу типу *гордо, тихо, поденно* і под.) для групи прислівників з гіпокористичним значенням невластива.

До словотворчого процесу залучаються й оказіональні позначення відрізків часу:

- назви календарних понять: *щопразника, щосвята, щовихідного*. Напр.: Он аж чотири лампадки *щопразника* і *щонеділі* горять (М.Коцюбинський); *Щовихідного* веселим грайгомоном повнитесь ліс (О.Гончар);
- найменування просторових відрізків, подолання яких потребує певного часу: *щокілометра, щокрок (щокроку), щоступень (щоступеня)*. Напр.: Сташка, збиваючись *щопівкроку* з дороги, вела Бронка під копиці (І.Вільде); Зоставалося ще дві верстви, коли коні *щоступеня* почали припинятися або й лягати на сніг (А. Кримський); ... він [Єфремов] майже *щокрок* у свої статтях про мене робить помилки, зовсім природні для російського письменника (І.Франко);
- інші назви, які вказують на періодичність явищ, подій. Напр.: Весна здавалася Раїсі на те, щоб *щосужби* ставити у вітварі свіжі букети (М.Коцюбинський); І сам такий: *щослуження* він у церкві тобі, трохи не щогоду ікони у церкву справляє, хрести (А.Тесленко); Про поезію критики пишуть багато й охоче, журнали *щономера* друкують їхні статті та розвідки, позначені щирим бажанням з'ясувати цінність і перспективність новаторських шукань, "стосунки" поезії й життя тощо ("Вітчизна").

Аналітичні назви деяких проміжків часу й простору, що беруть участь у словотворі, спричинили появу **складених** прислівників – явища унікального в адвербіальній системі. Напр.: Данило цибав мовчки, спинявся *щодесять кроків*, припадав на коліно (Ю.Смолич); *Щокільканадцять кроків* зупинявся [Степан], робив сокирою зарубки на деревах, щоб завтра потрапити до барлога (В.Гжицький). ... *щодоинадцяти років* на сонці виникає сила-силенна плям, викликаючи бурхливу нестійку погоду на землі (“Знання та праця”); З далекої вежі долітав голос дзвона і *щочверть години* контролював працю стінного годинника (С.Масляк).

Розглянута лексико-семантична група темпоральних прислівників рельєфно виявляє ознаки відкритості, а значна частина наведених тут реально існуючих структур на *що-*, не подана в загальномовному 11-томному словнику. Пор також гіпотетичні *\*щоп'ятиденки*, *\*щозборів*, *\*щопівкілометра*, *\*щопострілу* тощо. Отже, на основі системи частотно-часових прислівників в українській мові створена система можливостей для вираження ритмічної повторюваності дії з будь-якою мірою точності в залежності від мети висловлювання.

## УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АЖ -Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. - 191с
- Ан -Антирисис или апология против Христофора Филарета. // Русская историческая библиотека., Т.19. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 3. – Спб., 1903. – С.477-982.
- Ап -Книги третье мнские Ператинские, споряженіе ... в року 1638 // Стороженки: фамільний архив. – Киев, 1908. - Т. 6. - С. 1-368.
- АПГУ -Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. I–3 / Ред. и прим. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912-1914
- Арх.ЮЗР -Архив Юго-Западной Росіи, издаваемый Временною Комиссией по разбору древних актов. - Киев, 1859-1914. - Ч. I-8.
- БерЛекс -Лексикон словенороский Памви Беринди. Надруковано з вид. 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. стаття Німчука В.В. – К.: Наук. думка, 1966. – 271с.
- Б-Н -Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.
- В. -Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, вступ. статья и коммент. И.П.Еремина. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.
- Гр -Словар української мови. Зібрала ред. журн. “Киевская старина” / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907-1909. - Т. 1-4.
- ДЛ -Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О.І.Білецький. Вид. 3-е. - К.: Рад. шк., 1967. – 783с.
- ДМВН -Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підг. до вид. В.В.Німчук, В.М.Русанівський, К.С.Симонова, В.Ю.Франчук, Т.К.Черторизька. – К.: Наук. думка, 1981. – 316с.
- ДНМ -Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підг. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук.думка, 1976. - 416с.
- ДС -Яворскій Ю.А. Пропавшая западнорусская книга “Диалог о смерти”, 1629 года / Известия отделения русской словесности. – Спб., 1912. – Т.7., Кн.1.
- ЄУС -Ев(г)ліе учителное ... / Пер. М.Смотрицького. – Єв’є, 1616. – 173, 351 л.
- ЗнадСЮР -Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. – Львів, 1887. – 88 с.
- ИФ -Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ІВ -Величковський І.Твори. – К.: Наук. думка, 1972. – 191 с.
- Інт -Українські інтермедії XVII-XVIII ст. (Пам’ятки давньої української літератури). – К.: Наук.думка, 1960. – 230 с.
- КопДок -Копії документів XVI віку по різних справах: судових, описів замків, жалов. грамот, установи унії в кінці XVI в. та инш. Рукопис зберігається в ЦНБ ім. Вернадського, інв.№

- 11-1365-1430.
- КЗ -Зіновіів Климентій. Вірші. Приповіді посполиті. Підгот. тексту І.П.Чепіги. Вступ. стаття В.П.Колосової. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.
- Лік -Лікарство на ѡспалый оумысль чоловчїи ... - Острог, 1607. – 178 л.
- ЛЛ -Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 580 с.
- МУР -Петров А. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI-XVII вв. / Материалы для истории угорской Руси. – Спб. – 1911. – Т. 7.
- П -Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступ. стаття, комент. і словники-показчики М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.
- Пер -Пересторога зшло потребная на потомные часы православным христианом // М.Возняк. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1954. – С. 25-63.
- Писк -Пискунов Ф.М. Малоросійско-червонорусскій словарь живаго и актовaго языка. Изд. 2-е. – К., 1882. – 304 с.
- Пов -Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. – Спб., 1903. – 111 с.
- Прот -Протокуль до записовання справъ поточныхъ на рокъ 1690. – Черниговъ, 1852. – 180 с.
- ПФ -Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI-перша половина XVII ст.). Збірник документів. – К.: Наук. думка, 1975. – 344 с.
- Пчела -Сума# в сеи книзѣ Пчела или собраніе стихѡ(в) ѡ(т) бгодѣнове(н)наго писанїа и внѣшн#(го) оучителе. Рукописний переклад 1594 року з грецької мови. Зберігається в ЦНБ ім. Вернадського, шифр 275 П – 58.
- Радив -Радивилівський А. Огородок Марїи Бѣды. – К., 1676. – 1128 с.
- Рез -Резанов В. Драма українська. Вип. 1-6. – К., 1926-1929.
- Рус -Українські грамоти XV ст. Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М.Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.
- Син -Синоніма Славеноросская // Лексис Л.Зизанія. Синоніма Славеноросская / Підгот. текстів і вступ. статті В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С.91-172.
- СлЛекс -Лексикон латинський Є.Славинецького // Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – С.59-420
- СМШ -Словник мови Шевченка. У двох томах / За ред. В.С.Вашенка. – К.: Наук. думка, 1964
- Ср -Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка.Т. 1-3. – Спб., 1893-1912.
- СУМ -Словник української мови. Т. I-XI. – К.: Наук. думка, 1970-1981.
- Тр -Тріодіон. си есть трїпѣснець. – К., 1627. – 806 с.
- УП -Українська поезія: Кінець XVI-початок XVII ст. / Упоряд. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. – К.: Наук. думка, 1978.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 429 с.
2. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка. – 540 с.
3. Німчук В.В. Із словотвору прислівників говірок верхньої течії річки Боржави (Прислівники займенникового походження) // Наук. зап. Ужгородського державного ун-ту, т. XXXV, Мовознавство. – Ужгород, 1959. – С.42-55.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: Проблема языкового изменения. // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып.3.- С. 143-347.

5. Резников Л.О. Проблема образования понятий в свете истории языка // Философские записки. – 1946. - №1. – С.179-236.
6. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. – М.: Прогресс, 1973. – 286 с.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с
8. Дубровский Д.И. Существует ли внесловесная мысль // Вопросы философии. - 1977 - №9. – С. 97-104.

УДК 801.311:808.3(091)

## **Я.П. НОВИЦКИЙ КАК ЭТИМОЛОГ ТОПОНИМОВ НИЖНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ**

Бровко А.С., Бровко Б.А.

Чтобы стать полноценным краеведом, нужно овладеть как минимум десятком отраслей научных знаний - таких, как история, этнология, филология, археология, фольклористика, статистика, география, топография, картография, естествознание (не считая методики проведения краеведческих исследований). У Якова Павловича Новицкого, утратившего отца-кормильца в неполные семнадцать лет, не было материальных средств учиться в университете. Постигать все это любознательному юноше пришлось путем самообразования, штудировав книги (а с некоторыми авторами, к тому же, и лично общаясь) историков В.Б. Антоновича и Д.И. Багалая, историка и писателя Н.И. Костомарова, этнографа и литературоведа Н.Ф. Сумцова, этнографа, статистика и фольклориста А.А. Русова, слависта И.И. Срезневского, ботаника А.Н. Бекетова, педагогов К.Д. Ушинского, Н.И. Пирогова и, конечно же, организатора просвещения на Украине, в Александровском уезде в частности, барона Н.А. Корфа, благодаря которому Новицкий и сам ступил на стезю народного образования, что, в свою очередь, привело молодого сельского учителя в чудесный мир науки.

Тревожная мысль о том, что "вымирают старые люди, уносят в могилу старую память", не давала Новицкому ни душевного, ни физического покоя, заставляла фиксировать фотоаппаратом увиденное, а живым словом - услышанное, с тем чтобы донести через печать все это потомкам, которым (он верил - придет время) удастся непредвзято воссоздать подлинную историю Украины и ее надежного щита - запорожского казачества.

Краеведческие работы Новицкого характеризуются удивительно соразмерным синкретизмом этнографо-историко-фольклорных и географо-биолого-статистических элементов содержания. Мало кому другому до него удавалось так естественно соединить в одном контексте весь разносторонний краеведческий материал: географическое положение исследуемого объекта, его топографические данные, ландшафт; количество проживающих на нем "душ" мужского и женского пола, их национальную принадлежность; краткую, но достаточную биологическую характеристику местности; род занятий населения и соответствующую производственную справку - общую, сельскохозяйственную; особенности быта, культуры, нравов жителей, например, описание им деревни Маркусовой - ныне одного из микрорайонов города Запорожья. Здесь и далее цитируем с вынужденными купюрами.

"Южнее по Днепру, верстах в 10 от с.Андреевки, стоит Маркусова. Деревня эта носит официальное название Павло-Кичкас, но под этим именем вам редко кто ее укажет. Расположена она у крутого склона горы и тянется параллельно Днепру с севера на юг, на протяжении 1 версты, при ширине не более 1/4 версты. Улиц - две, и несколько тесных, искривленных переулков... Население - малороссы. По тем данным, какие имеем, можем проследить рост народонаселения со времени, очень близкого к основанию деревни. Так, в 1786 г. было 10 дворов,.. в 1859...- 70, наличных душ мужского пола - 213, женского - 233; в 1885.., по лично собранным сведениям, дворов - 116, наличных душ мужского пола - 447, женского -432.

Близость города (10-12 верст) дает возможность крестьянам скоро и выгодно сбывать продукты труда: хлеб, картофель, арбузы, овощи... Земледелие не исключает многих заниматься также и рыбной ловлей... Летом во дворах... бросаются в глаза... стожки хлеба, ожереды соломы, клуны, коморки, чистенькие хатки; во многих... вишневые садки, фруктовые деревья - груши, яблони, абрикосы, сливы... все это не выдерживает никакого сравнения с... набережной частью деревни, где хаты прячутся в поэтических вербах, где в огородах встречается и роскошная капуста, и дикий очерет, и грандиозные скалы, и бьющие ключи, и поросшие ряской запруды, и копанки, из которых рукой зачерпнете холодной "цилющей"

воды... Летом 1883 года, странствуя с Д.И. Эварницким..., карабкаясь по скалам, не без труда проходили мы эти огороды, поражаясь обилием источников, разнообразием природы, тесно сжившейся с человеком.

...Пожилые крестьяне... одеваются по-малорусски, молодежь - наоборот - в смешанные костюмы. В одежде, языке песнях молодежи сказались близость города, соседство немцев и даже... солдатская цивилизация...

В свое время в деревне было немало пряж, ткачей, шаповалов; теперь же, с вымиранием старых людей, занятия эти пали...

По сторонам деревни степь пересекают две глубокие, скалистые балки. Северная, на расстоянии 1 версты от деревни, носит название Осокоровой; южная выходит к Днепру у самого села и известна под именем Кичкаской. По балке Кичкаске... брошено несколько кудрявых груш, кустарников барбариса, шиповника, боярышника; по балке Осокоровой... тянется... дубовый лес, сочится ручей. Балки эти придают местности вид дикой, в то же время чрезвычайно живописной пустыни. Видимо, запорожцы обладали великим художественным вкусом, оставив здесь свои пепелища на память" [1, 143 - 147]

Большое место в краеведческих текстах Новицкого занимает топонимика (от греч. *topos* - место, местность и *онима* - имя) - совокупность географических названий какой-нибудь местности. Но если география, называя и характеризуя объекты, не всегда вникает в детали происхождения каждого названия (это не входит в ее обязанности), то для краеведения, интересующегося географическими объектами сравнительно ограниченной местности, истоки названия объектов, этимология (от греч. *etymon* - истинное значение и *logos* - учение, слово) - едва ли не самый загадочный, интересный, а то и самый существенный факт их региональной истории.

Отдельных работ, посвященных топонимике (с этимологией) запорожского края, у Новицкого нет, однако без топонимов с их этимологическими разъяснениями не обходился ни один его историко-этнографический труд. Разными оказывались формы фиксации Новицким добытого краеведческого материала. Это и краткий совершенно случайных диалог со встречным человеком, и заранее запланированная обстоятельная беседа на предложенную исследователем тему с нередкими откровенными доверительными оценками информантом событий, лиц, в том числе знатных, их поведения, поступков, характеров. Не случайно своими собеседниками Новицкий выбирал умудренных прожитыми годами стариков - "этих живых созерцателей прошлого", которые, по его словам, "всегда являлись" "нам на смену архива" [1, 103]. И, наконец, собственно авторское повествование, например, в виде путевых заметок. Важно подчеркнуть, что независимо от формы изложения и жанра (а Новицкий, в чем легко убедиться, владел пером не хуже писателя) буквально каждый краеведческий текст ученого наполнен местными топонимами, что всегда вызывает у читателя, а еще больше у исследователя, особенно у того, кто знаком с описываемым регионом, повышенный интерес к происшедшим за минувшие годы переменам в этносе, менталитете жителей, в состоянии природы края, в географических, административных и других собственных наименованиях.

Лучшей, на наш взгляд, иллюстрацией краеведческих путевых заметок Новицкого служит работа "С берегов Днепра (Очерки Запорожья)". Приведем из нее в подтверждение вышесказанного лишь первый абзац.

"От Александровска до д.Софиевки (ныне г.Вольнянск - А.Б., Б.Б.) по рельсовому пути всего одна станция. В открытой широкой степи почтовая бричка заменила душный вагон и мы очутились на большой проезжей дороге. Эта историческая дорога в XVII веке составляла ветвь Муравского шляха, в XVIII и первой половине нынешнего века (автор имел в виду XIX в., поскольку цитируемая работа была осуществлена им на материале его поездки по указанным местам еще в мае 1882 г. - А.Б., Б.Б.) слыла под именем Чумацкой или Крымской, теперь, с проведением "чугунки", с исчезновением чумачества, она сократила свою ширину вчетверо и, утратив первые имена, названа Большою и Битою". Тянулась некогда эта дорога из далекой России через Украину и Запорожские вольности, тянулась через Самарь, Московку до Конских вод и здесь, у государственной слободы Консководовки, ныне Григорьевки (гр. Канкрина), соединившись с Крымскою дорогою правого берега Днепра, пролегающего через Кичкаский перевоз и Александровскую крепость, тянулась Дикой степью до самой перекопской башты" [1, 11-12].

В этом отрывке в одном абзаце более двадцати разнотипных топонимов; целых пять синонимичных (параллельных) наименований Чумацкого шляха, названия фактически двух территориально-государственных пространств, через которые он проходил, включая казацкие вольности, четыре водных бассейна, государеву слободу, крепость, место перевоза через Днепр, наконец, южную степь Украины, простирающуюся до самого Крыма.

Дальше с присущей ему скрупулезностью, вперемешку с рассказами и легендами старожилов Новицкий шаг за шагом описывает не раз вдоль и поперек искоженный край. От его любопытного взгляда не ускользает ни одно урочище, ни один мало-мальски значительный объект - будь то балка, буерак (у Новицкого - "байрак": овраг, покрытый лесом) или могила; остров на Днепре или порог; скала или чем-

то примечательный камень. Называя урочище или объект собственным именем, автор тут же спешит сопроводить его этимологией, пусть даже нехитрой, совершенно прозрачной. Например:

"Балки:

Вербова - названа по обилию верб в старину.

Терновата - в старину вся поросшая была терном...

Бузиновата - росло много бузины...

Кринична - есть криницы (ключи)...

Якимова. Жил здесь запорожец Яким хутором, а потом была целая запорожская слобода. Следы пепелища и теперь заметны...

Попова. В старину, когда при обилии трав, бурьяна стада зимовались большей частью в степи, стужей загнано отару поповых овец в балку и она здесь погибла; с тех пор и балка получила название Поповой.

Могилы:

Гостра - высокая и острая...

Рясни - несколько.

Баба. Стояло на ней когда-то огромное каменное изваяние - баба.

Батрачка. На степи владельца Дьякова. В старину там жили и скрывались беглые батраки.

Раскопана. - Изрыта кладоискателями.

Вовча. - По народной легенде здесь зарыт сказочный железный волк..." [1, 20-21].

В случае нескольких закрепившихся наименований за одним и тем же объектом автор не считает лишним довести все их до читателя. Различие между ними колеблется от вариантного, чисто суффиксального (ср.: остров Кухарев и Кухарский, пороги Будыло-Будыльский, Волниг-Волнигский, Волнижский; Ненасытец-Ненасытецкий), до лексического, когда синонимическую пару, а то и более пространный синонимический ряд, образуют слова с разными основами, следовательно, с разной звуковой оболочкой, разной этимологией. Таковы, например, названия островов на Днепре: Абазин, он же Левшинский; Белый-Аврамов; Дубовый-Лантуховский; Капра-Нечетный; Рыбальский-Бобровый, Кучугурный, Орлиный; Сторожевой-Спорный; порог Вильный-Гадючий.

Однако Новицкий не был бы настоящим, дотошным исследователем, если бы не ставил целью "докопаться" до самого предпочтительного названия в образовавшемся синонимическом ряду. Поэтому всякий раз он уходит в историческую глубь веков, оживляя такие пласты гео- и топографической литературы, которые при всей высокой развитости современного библиотечного дела и сегодня украсили бы любой научный труд. К примеру, его экскурсы в той же работе, связанные с установлением истины в названии островов Дубового и Таволжанова. Приведем их.

"Настоящее название остров носит с давних пор, о чем свидетельствуют письменные источники. Так, в "Описании Днепра" от м.Переволочного до Черного моря, составленном в 1697 г., он значится "остр. Дубович, над Волнегом"; на плане Арапова за 1780 г. и в записках Зуева - Дубовой; в атласе вице-адмирала Пушина (1784) - Дубов; затем у Бухтеева, Лерберга, на плане 1800 г. дачи Синельниковой, на плане генерального штаба - Дубовый, в старину Дубович или Большой Дубовый" [1, 45-46].

"Справа у берега с. Августиновки (Смольщи) лежит большой, возвышенный и скалистый остров Таволжанный.

Правобережные жители Августиновки, Языковой называют его Таволжанным и Тивильжанным - чаще, Волжанным и Вильжанным - реже; левобережные свистуновцы (жители села Петровского-Свистунова - А.Б., Б.Б.) и иваненковцы (крестьяне помещика Иваненко - А.Б., Б.Б.) - Языковым, а иные, помоложе - Немецким. В печатных источниках название Таволжаного, в разных, правда, изменениях произношения, остров носит с XVI века. Лассота в 1694 году называет Towal-Zani (в переводе Бруна - Таволжанский), Боплан в XVII веке - Tawolzanu (в переводе Устрянова назван Таволжаном), в последующих затем исторических сочинениях и картах - Вильшанный, Таволшанский, Таволжанский (Бухтеев и на плане генерального штаба), Тавалжинской (план Арапова), Товальжонской (Атлас Днепра вице-адм. Пушина 1784-86 г.), Таволжанка (у Эварницкого - А.Б., Б.Б.)" [1, 77].

Любопытно и поучительно итоговое замечание автора относительно одной суффиксальной (по мнению Новицкого, невозможной) вариантной формы топонимов такого рода: "Запорожские казаки - читаем все в том же его труде, - а после них поднепровские малороссы некоторым местным островам дали названия по имени той или иной преобладающей растительности. Много дуба - остров Дубовый, много винограда, вербы, таволги - Виноградный, Вербовый, Таволжанный. Названий Дубовского, Виноградского, Таволжанского на языке малоросса не услышите. Поэтому правильное название острова по-малорусски будет Таволжанный - поросший таволгой" [1; 78].

Разумеется, не только по явно преобладающему типу растительности давалось острову собственное имя. Учитывались и другие характерные признаки, например: сравнительная величина (Малый, Средний), названия вида густо заселивших остров животных (Бобровый), птиц (Гавыный, "служащий обиталищем для гав (ворон) в массовом количестве"), нарицательные, а также собственные имена, фамилии,

прозвища конкретных людей, когда-то имевших к тому или иному острову определенное отношение: Сторожевой (на нем "колись збиралася запорозька сторожа"), Кухарев или Кухарский (жылы запорозькі кухарі.., бо тут було велике запорозьке становище"), Рыбальский (полубившийся рыбалкам), Аврамов, Клобуковский, Лантуховский, Орлов, Языковский, за которыми стоят чем-то известный казак, рыбалка (Аврам, Клобук, Лантух, Орел) или владелец острова - как, например, помещик Федор Языков.

Антропонимического происхождения и многие названия балок: Гиливина (казак Гиливина), Трутова (запорожец Трут), Канцирова (казак Канцира), Диденкова (гайдамацкий ватажок Диденко), Аврамова, Таранова, Каблуковская - от имени Аврам, фамилии Таран, прозвища Каблук; названия озер (приведем лишь несколько из бывших на огромной территории великого Луга): Бандурыне, Левкове, Кононове, Самсычене, Сухыныне, Трегубивське, Цымбале, Шаварине, Шкварцивське, образованные от имен или фамилий запорожцев Бандуры, Левка, Конона, Самсыки, Сухина, Трегуба, Цымбала, Шавары, Шкварця.

Топонимы сообщались Новицкому людьми довольно преклонных лет, как правило, крестьянского или казацкого рода, малограмотными, а то и неграмотными; людьми, которые при всей своей искренности меньше всего осознавали документально-историческую важность сообщаемого, достоверность источника, правильность передачи внутренней формы топонима и его звучания. Это накладывало на исследователя дополнительные трудности в обработке добытого материала, требовало тщательных сверок новоприобретенных сведений с уже имеющимися в литературе и собственных записях; нуждалось в глубоком этимологическом анализе каждого имени (собственного имени), что было непросто из-за отсутствия этимологических словарей (первый такой словарь, А. Преображенского, начал выходить лишь в 1910 году).

И тем не менее ученый никогда не упускал случая заполучить и при первой же возможности передать читателю новую, имеющую хоть малейшую краеведческую ценность этимологическую информацию, будь она официальная, общепринятая или частная, просторечная, порою сомнительная и даже маловероятная. Обе они одинаково дороги Новицкому и уживаются в его трудах так же, как в народе сплошь и рядом сосуществуют паспортное имя человека и семейная или уличная кличка, прозвище. Причем, кличка, в отличие от официального имени, помимо номинативной, чисто назывательной, функции, нередко выполняет еще и экспрессивно-оценочно-характеристическую. Это относится и к топонимам. Достаточно вспомнить по данному поводу беседы исследователя на одну и ту же тему в 1873 г. с 95-летней жительницей села Ольгинского Мариупольского уезда и в 1887 г. с жителем Новых Кайдак 78-летним Кравцом-Заикой о доекатеринославском названии нынешнего Днепропетровска. Приведем их не только с купюрами, но и сохранением графики с орфографией первоисточника, передающими украинское произношение информантов.

- Видкиля ты, сыночку?

- Сдалека, бабушка: от самого Днєпра.

- Знаю Днєпро; знаю... Може з Половщи?

- Нет, бабушка, - из Александровска, что вблизи Кичкаса.

- Це б то з Московкы, шо крипость?

- Да, бабушка, - оттуда.

- Знаю, знаю... Малою було з батьком издымо Велькым шляхом поз ту крипость в Токмак.

- А Половицу, бабушка, знаете?

- Як же не знаты: росла в нїй, знаю ще, як зачынався там город...

- Расскажите же бабушка, что вы знаете про Половицу...

- Тоди там жило запорозьке козацтво... планы були вельки: хата от хаты геть-геть, далеко... Огороды были от горы, де Собор, та аж до самисинького Днєпра. По гори садкы были у каждого, а по низах лєвады... Слобода була чымаленька, и люды жылы все заможни... По гори стоялы козацькы витрякы и не таки, як тепер, нїмецькы, а меньши, крыты очеретом...

- А город, бабушка, когда начался?

- Город уже начався тоди, як генералы стали набигать у Половщию, а потим и Катерина проихала...

- А знаете, бабушка, как теперь называют Половицу?

- А чом же: люды называют Катеринославом, а мы, по старому, зємо - Половщию [2, 31-33] - Катеринослав спреджу звали Половщию, бо так звали слободу, де тепер город, а инчи звали его Невинчаною Губернію. Давно, ще молодым, зайшов я з Таврії в Херсон. Тоди уже в городах почалы гроши личыть на срибло, а в слободах, було, все на ассигнацію. От ходю раз по базару и бачу, перекупка продає груши. Почем, кажу, чашка? - Копійка. - Сып дви в заполу. Высыпала. Я даю шага (грош). - Шо це ты даеш? - каже: на срибло дви копійкы. - Де ж тоби, кажу, у биса взяты копїек срибных: их же катма... Вона розсердылась и пыта: з якои ты губернії? - З Катеринославськой, кажу. - А, це з Невинчаною... тым вы и счоту не знаете. - А вы, кажу, - розумни? У нас в губернії тико одна балка Невинчана, а у вас скрыз продають тютюн пид церквами. Взяв и вернув їй груши.

- А за шо-ж, диду, балку прозвали Невинчаною?

- Та все-ж за те, шо колысь там люды жылы не винчани. Попервых город був зовсим малый, то сюды, було, и находять салдаты, салдаткы, бродягы всяки... Инчий жинку, дитей кыне, инча - чоловика; их нихто тут не пытав: видкиль и хто. В норах, було, и калатають вик... [2, 34-35].

В силу изменения самых различных (внутренних и внешних, природных и социальных) условий жизни регионов - ландшафта, растительного и животного мира, хозяев земельных наделов, хуторов, сел и, следовательно, непрерывной купли-продажи, обмена, передачи по наследству, а с ними и собственных названий, топонимы, особенно их разновидность ойконимы (от греч. οἶκος - жилище и опута - имя) - наименования населенных пунктов - ненадежный для сохранения потомкам лексический пласт. Ученый видел это и понимал целесообразность и даже необходимость для истории кропотливо-дотошного прослеживания перехода интересующих его ойконимических объектов из рук в руки все новых владельцев. Непререкаемым источником такого рода ценнейших исторических справок служили ему документы церковных и светских архивов. К примеру, исторические справки о ранее упоминавшихся деревнях Андреевке и Маркусовой, раскрывающие этимологию этих названий:

"После падения Запорожской сечи, именно в 1777 году, "Полтавского пикинерного полка полковник" Андрей Яковлевич Леванидов получил в ранговую дачу при Днепре 12 000 дес. земли... Затем в 1782 году приобретено такое же количество десятин земли от соседнего помещика генерал-майора Федора Матвеевича Толстого с деревней Федоровкой... 122 д. об. пола крестьян, которые в следующем, 1783, году выселены в Андреевку, основанную в то же время выше, по течению Днепра, близ балки Лишней, на песчаных кучугурах, против о-ва Бобрового и близ урочища Круглика... В первые годы хутор, а затем слобода Андреевка, в народе носили название Леванидовки. В 1797 году, - находим далее архивную справку<sup>3</sup>: имение генерал-поручика и кавалера Андрея Яковлевича Леванидова полностью перешло во владение "господина Малороссийской губернии, повета Переяславского, титулярного советника (в других бумагах "Маршала") Моисея Михайловича Иваненко", а в следующем, 1798, году село переведено на левую сторону балки Лишней. Итак, Леванидовка по первому основателю, по его же имени Андреевка - с 1798 года и по настоящее время существует под именем Андреевки-Иваненковой<sup>4</sup> на другом месте" [1, 99-100].

"... По архивным данным Покровского собора в Александровске, можем с точностью определить первых владельцев дер. Павло-Кичкас - Маркусовой. В 1781 году упоминается "слобода Кичкас, иногда Кечкас у реки Днепра, при устье реки Кичкаски". Первым владельцем ее был генерал-поручик Павел Сергеевич Потемкин, получивший в ранговую дачу 12 тыс., десят. В 1782 году слобода именуется Павло-Кичкасом. В 1784 году от Потемкина имение перешло майору Фалееву; в 1786 г. - над. советнику Сытникову; в 1787 - надворному советнику Ивану Давидовичу Зоммеру; в 1796 - секунд-майору Ивану Семеновичу Шульцу, а в 1798 - Эмануилу Марк, отчего впоследствии и названа деревня Маркусовой" [1, 149].

Эти справки (а их много в трудах Новицкого) служат примером научной добросовестности и порядочности исследователя и в дополнениях не нуждаются: в них все предельно кратко по форме и объемно по содержанию, конкретно и ясно. Лишь время уточнит или откорректирует их сообразно с прошедшими за последующие годы переменами. Так, за Андреевкой-Иваненковой уже давно закрепилось ее прежнее имя, то есть без добавки - "Иваненковой", а деревня Маркусова, став частью г. Александровска (с марта 1921 г. - Запорожья), возвратила себе название "Павло-Кичкас".

Жаль, что все эти потом и кровью добытые ценнейшие исторические сведения многие десятки лет авторитарного, политически тенденциозного режима отлежали мертвым капиталом, словно их и не существовало вместе с их мудрым, скромным собирателем. Даже при сотворении фолианта государственной важности - "История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область" (Киев, 1981) постарались умолчать о его уникальнейших трудах "История города Александровска...", "С берегов Днепра", "Остров Хортица на Днепре...". Где уж было честно (без плагиата исподтишка) использовать их авторами разного уровня местных справочников и путеводителей о Запорожье?!

Кстати, не пытайтесь найти на страницах вышеозначенной "Истории..." как в тексте, так и на помещенных в ней районных топографических картах, что-нибудь о современной Андреевке, что повыше Павло-Кичкаса на Днепре. Не найдете. Почему?! Если даже допустить, что села уже нет - исчезло из-за какой-то недоброй стихии, вымерло, стало неперспективным, то все равно к выходу "Истории городов и сел..." у него оставалась позади своя реальная 200-летняя история, древнейшую (вышеприведенную) часть которой воссоздал по архивным документам Новицкий.

Осознавая огромную ответственность перед историей края за достоверность публикуемых этимологических сведений, ученый старался по возможности перепроверять каждую новую информацию и потому не ограничивался одним информантом - искал другого, если нужно, - третьего, методично

<sup>3</sup> Дела Покровск. собора в г. Александровске

<sup>4</sup> Дела того же Собора (обе сноски Я.П. Новицкого - А.Б, Б.Б.)



завершая поиск правильного ответа сверкой добытого материала с архивным источником. Например, фрагменты бесед в разное время Новицкого с местными старожилыми и найденных им исповедных росписей Покровского собора в г. Александровске за 1782-1785 гг.:

"На этой балке (Бабурке - А.Б., Б.Б.) жил запорожец Бабура, от него и балка получила название Бабурки. Этой балкой течет в Днепр и р. Средняя Хортица.

О Бабуре сохранилось много воспоминаний. В 1789 г. меннониты по прибытии застали его вблизи Днепра. Он был заслуженный казак, жил в доме, обставленном оружием и хорошим хозяйством, имел хороший фруктовый сад, и к нему жившие здесь простые запорожцы-рыбаки относились с особым уважением. Одевался он по-казацки, носил хорошо отрошенные усы и на голове чуприну. Когда явилась первая партия меннонитов на остров Хортицу, он приехал к депутату Гепнеру познакомиться, а на следующий день на обзаведение прислал ему по паре гусей, уток и кур...

На балке Бабурке, близ впадения ее в Днепр, была русская слобода, которая переведена в другое место после 1803 г, когда на той же балке, в одной версте от Днепра, основана была меннонитская колония Бурвальд (в народе Бабурка)...

По рассказам меннонитов к.Бурвальд - Юлиуса Петкау 86 л., Абрама Левина 78 л. и кол. О-в Хортицкой Ивана Гильдебрандта 63 лет. Записано в мае 1887 года" [2, 20-22].

"На балыци, шо звано Бабуркою, жыв запорожець Бабура. Там, кажуть, колысь и ричка була глыбока та очеретувата; була рыба и раки, було звира и птыци багато.

Дед Степан Власенко, 86 л., с.Вознесенка Александр. у., 25 февраля 1890 г." [2, 19-20].

"По исповедным росписям Покровского собора в г.Александровске за 1782-1785 г. видно, что на р. Средней Хортице был поселок и дача "Его светлости князя Потемкина", где жил поручик Иван Бабура с женой и сыном... Впоследствии жители поселка из боязни закрепощения переместились в воинскую казацкую слободку Нескребивку (Вознесенку, Александр. у.) и в посад Александровск, нынешн. уездн. город" [2, 20].

Многие местного значения запорожские географические объекты - урочища, ямы (у Новицкого - озера, у Вл.Даля - омуты, росточи, промоины, рытвины, копани - 3; 677), гряды, балки, буераки, а с ними их названия утратили былую широкую известность, когда "скризь жылы запорожци, як там кажуть, "де вода та байрак - там и козак" (из рассказа Гаврила Карповича Карпенко (Рогаченко), 84 лет, с.Аулы, Екатеринославского уезда, 2 июля 1889 года; [2, 38]. И все же в конце статьи в виде приложения мы приведем некоторые упомянутые Новицким топонимы с антропонимического характера этимологией, которые, надеемся, вызовут интерес у читателей, особенно у мало-мальски знакомых с нашим краем. А сейчас, в заключение, позволим себе одну весьма немаловажную оговорку, дающую основание по достоинству оценить исследовательское новаторство Новицкого.

Дело в том, что совсем недавно в лингвистике, ономастике в частности, отпочковалась ветвь топонимии - годонимия, изучающая названия улиц, площадей, переулков, особых, большей частью исторических, мест (от греч. hodos - путь, движение и опута - имя). Ветвь эта и ее название настолько новы, что о них еще не написано в словарях, включая специальные - лингвистических терминов, этимологические, не говоря уже о толковых. А между тем Новицкий более ста лет назад стал включать в историко-этнографические описания интересующих его населенных пунктов названия улиц и переулков, если, тем более, за ними просматривалась местная этническая особенность, помогающая раскрыть их этимологию. Например, годонимы села Ново-Гупаловки: "Улиц всего одна, служащая протяжением большой "битовой" дороги в Крым; переулков девять: Дворецкого, Мыщенка, Евтушенкив, Олийныка, Клименкив, Слипкив, Хливецкого, Фесунив и Гидин - названы по именам старых поселенцев. Село делится на два кутка - "Собакарипка" и Рассея - первый назван по преобладающей фамилии Собакарип, второй - именем нескольких семейств переселенцев-великороссов" [1, 15].

И еще одно, последнее, замечание. Случается, что за этимологией топонима стоит ни антропоним и ни ландшафтный, ни географический или социальный фактор, а физическое или ассоциативное воздействие, которое производит объект на окружающих. Такой случай тоже не остался без внимания у Новицкого. Вот как он описывает по рассказам старожилых этимологию названия огромного камня в русле Днепра - Ревуна, или Сукновальни, который вместе с набегавшими на него клокочущими волнами реки создает и распространяет по всей округе невероятный гул: "Против средней части Перуна (острова - А.Б., Б.Б.), в 16 сажнях, шумит камень Ревун или Сукновальня... По рассказам стариков с.Августиновки, в тихую летнюю ночь, перед переменной погоды, шум Ревуна переходит в глухой стон, иногда в оглушительный рев, в шум со звоном, и в это время он слышен далеко, далеко.

Летом, когда взглянуть на его белые, вечно клокочущие волны, - он представляет стадо скачущих барашков, руна подбрасываемой шерсти. Старик Курта говорит: "Ревун кипит, наче у валунах сукно перевертається". Отсюда - "Ревун" и "Сукновальня".

На карте генерального штаба камень-забора отмечен "Реун" [1, 74-75].

Подведем итог всему вышесказанному.

Яков Павлович Новицкий, не имея материальной возможности получить университетское образование, путем самообразования, подталкиваемого его собственной, с юных лет, педагогической деятельностью, достиг подлинных вершин в исторической науке, этнологии, фольклористике, статистике, археологии, ботанике и педагогике, став известным ученым Украины.

Характерной особенностью его краеведческих трудов является глубина и всесторонность добросовестного исследования и описания каждого объекта - будь то река или населенный пункт; скала, остров на Днепре, порог или чем-то примечательный камень; овраг, буерак или балка; сторожевой курган, остатки разрушенной временем и людьми крепости или старая представляющая археологический интерес могила.

Даже чисто синхронная, без проникновения вглубь людской памяти, полная характеристика всех перечисленных объектов Нижнего Приднепровья предоставила бы для систематической истории края и Украины в целом ценнейший материал; тем более, что многолетнее, далеко не всегда благоразумное отношение к его и ее природе (особенно в годы авторитарного режима) изменило их до неузнаваемости. Новицкий же синхронным исследованием не ограничивался, всегда помятуя о непрерывной связи поколений, без которой немислимы ни подлинная историческая наука, ни нравственное здоровье нации. Поэтому все его труды насквозь историчны по самой своей сути и глубокой задумке автора.

Названия исследуемых объектов Новицкий черпал из бесед со старожилыми регионов; сопоставлял адекватные топонимы, если они у разных информантов расходились в звучании или по внутренней форме; сверял варианты в поисках истины с архивными документами, не забывая заглянуть и в работы историков прошедших лет и даже веков.

Очень важным следует признать постоянное стремление ученого-краеведа раскрывать природу, этимологию топонимов, что в отсутствие топонимических справочников, да и самой топонимии как отрасли языкознания, было в то время непростым и довольно рискованным для репутации делом; однако Новицкий считал его нужным истории, следовательно, практически обязательным. Более того, лишь совсем недавно в топонимии обозначилась новая лингвистическая ветвь - годонимия; Новицкий же начал профессионально интересоваться годонимами с попутным раскрытием их этимологии сто с лишним лет назад, опережая, таким образом, официальную науку.

Прежде чем сформулировать последний вывод, зададим себе (к сожалению, только риторический) вопрос - кто сегодня готовит краеведов? Есть ли в стране факультет, способный одновременно дать будущему краеведу знания, привить умения и навыки по хотя бы десятку упомянутых в начале статьи специальных дисциплин? Или по-прежнему скромный отряд краеведов (главным образом энтузиастов-любителей) будут пополнять историки с филологами?

Пора, наконец, понять, что без глубокого, добросовестного, скрупулезного историко-этнографического исследования и описания всех частей страны вряд ли можно склотив ее подлинную историю в целом. Отсюда - конечный вывод: поскольку работы Новицкого - едва ли не лучший пример того, как с умом и собственными руками осуществлять научно-собирательную краеведческую деятельность на местах, и в то же время, замалчиваемые долгие десятилетия, труды ученого стали библиографической редкостью, пусть они дождутся своего часа переиздания, чтобы служить не только целям науки, но и достойным творческого унаследования методическим образцом.

**ФРАГМЕНТЫ РАСКРЫТИЯ Я.П. НОВИЦКИМ ЭТИМОЛОГИИ ТОПОНИМОВ АНТРОПОНИМИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ НА ОСНОВАНИИ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ И БЕСЕД СО СТАРОЖИЛАМИ. (ЭТОТ МАТЕРИАЛ ВЫБРАН ИЗ ТРЕХ НИЖЕУКАЗАННЫХ ИЗДАНИЙ РАБОТ Я.П.НОВИЦКОГО И СКОМПОНОВАН А.С. И Б.А. БРОВКО. ГРАФИКА С ОРФОГРАФИЕЙ МИКРОТЕКСТОВ, КОПИРУЮЩИЕ ПРОИЗНОШЕНИЕ ИНФОРМАНТОВ, СОХРАНЯЮТСЯ В ПРЕДЕЛАХ НЫНЕ УПОТРЕБЛЯЕМЫХ ЗНАКОВ)**

"Через час плавания лодка причалила к берегу у деревни Языковой, официально - Федоровки. Это старинная деревня...

После раздела запорожских вольностей земля при настоящей деревне досталась в ранговую дачу Федору Языкову...

... Языков основал две близко одна от другой расположенные по Днепру деревни - Федоровку - по своему имени и Августиновку, по имени жены. Первая... основана около 1780 года, вторая - позднее... официальные названия ни Федоровки, ни Августиновки не привились в народе и обе слынут под

именами Языковой и Смольщи. О происхождении последнего названия старики дали нам следующее объяснение: жена Языкова Устя (Августина) купила 80 семейств крестьян у гетмана графа Разумовского в Прилукском уезде Полтавской губ., деревни Смольщи. Переселившись на Днепр, крестьяне закрепили за новой деревней имя родного гнезда, и пошла "Устиновка" (Августиновка) жить под именем Смольщи". [1, 61-62].

"Ниже порога Будыла - Трутова балка, - жил запорожец Трут. ... Ниже Трутовой, на балке Канцировой, жил Канцира-казак, а с ним и другие запорожцы...

Под слободой Языковой жил запорожец Квита, по нем прозвана и балка" [1, 65].

"На Дубовому (острове - А.Б., Б.Б.) жили, кажуть, запорозьки рыбалки Каблук, Клубук, Красульки и Чепынога; биля острова, вид судового ходу, есть камень, который лоцманы и теперь звать Красульчынм.

Супротив острова, на берези, есть урочище Загбеева скеля; там жив запорожец Загбей...

Нызче Загбеевы скалы, з берега потяглась в степь баличка Каблукивська; тут, кажуть, було осидлыще козака Каблуки, бо по ему иноди стари люды звали и остров Каблукивським, або Клубукивським" [1,95]\*).

\*)В исповедных росписях с.Андреевки, на левой стороне Днепра, в числе прихожан 1782 г. встречали имена Михаила Федорова Каблука, Григория Семеновича Клубука, Андрия Чепыноги и Саввы Афанасьевича Красулька... (Архив Покровского собора в Александровске)" - там же.

"О-в (остров Орлов - А.Б., Б.Б.), по рассказам 70 лет. деда Марка Музыки, назван по имени рыбака Орла, стоявшего здесь кошем чуть не во время Екатерины. Просматривая исповедные росписи Андреевской церкви за 1783, 84 и последующие годы, мы встречали в них поселянина Василия Орла с 3-мя сыновьями" [1, 108].

"Стари люды колысь було спомынають запорожцив Качкарю, Бабака, Венгеря, Майбороду и багато де яких, шо доживалы вику на Кухарським (острове - А.Б., Б.Б.). Качкаря жыв в лоцныни, шо вид Гавыного острива, видтого урочище и зветься Качкарыне... Козак Паламарь жыв супротив балки Лышнеи - и урочище звемо Паламареве. Ричыще, шо тече помиж остривом и слободою за запорожцив звалось Явтух-ричка" [1, 111].

Деревня Ланова-Николаевка (1780 г.), позже - Лановка, еще позже - Николаевка (1795) названа по имени и фамилии владельца земли генерал-майора, обер-коменданта Александровской крепости Николая Яковлевича Ланова [см. 1, 135-136].

"Соседями дачи Ланова состояли: генерал-майор Федор Михайлович Толстой с деревней Федоровкой на правом берегу речки Вольной; полковник Андрей Яковлевич Леванидов с дер. Андреевкой; прапорщик Гаврило Николаевич Гросс, дер. Гроссовка..." [1, 135].

- Теперь про скалу Хмарну, отчего она так названа?

- Тут жыв запорожець Хмара и вин був рыбалка завзятый; того и скеля зветься Хмарыною [1, 161].

- А скеля Попова, диду?

... Пип, кажуть, упав з неи чи шо [1, 164].

"По его имени (запорожца, рыбалки Скута - А.Б., Б.Б.) балка урочища названа Скутивщиною, а ближайшая днепровская скала - Скутивцевою" [1, 178].

"В 1770 году... на месте нынешнего Павлограда поселился и основал зимовник отставной запорожский войсковой старшина Матвей Хижняк... В 1775 году... первый Азовский губернатор Чертков, в сентябре посетив Хижняка, назвал его зимовник государственною воинскою слободою Матвеевою, по имени основателя... Чертков озбочен был мыслью об основании города Павловска в честь имени наследника престола Павла Петровича... Со времени расквартирования полка имя Матвеевки стало неустойчивым... В описании городов Азовской губернии, составленном в 1781-1782 годах, слобода официально названа Луганскою... Осуществление своего желания Чертков начал с 1776 года. Изыскивая лучшее и удобнеее для этого место, Чертков остановился... на месте старожитной запорожской паланки при впадении Калмиуса в Азовское море и решил здесь основать... Павловск... По распоряжению князя Потемкина в 1779 году местность эту заняли выведенные из Крыма греки и основали г.Мариуполь, а Павловск перекочевал в Консководские степи... при устье реки Солоной, впадающей в Волчьи воды... Уездный город Павлоград начат строением в 1780 году... по течению реки Волчьей с правой стороны, коя впадает в р.Самарь, при устье реки Солоной... Не долго, однако, пришлось существовать Павлограду и здесь... город... перекочевал в третье и последнее место - государственную воинскую слободу Матвеевку, незадолго перед этим переименованную в Луганск" [1, 218-223].

"За Разумовкою, не бильше як з версту, биля Днипра, есть урочыще Биляй; в цим урочыщи був колысь густый лис и жылы запорожци Биляи, або Биливци, вид того воно так и прозвано. Недалеко... есть друге урочыще Канивське, - там жыв козак Канивський" [2, 24].

"Дер. Разумовка, основанная после 1778 г. графом Кириллом Григорьевичем Разумовским, последним гетманом Украины" [2, 29].

"Спрежду на цим мисти, де тепер Ныкыполь, слободы не було, а жылы запорожци хуторами. По цей бик Днипра земля була козацька, а по той бик - турецька... Ныкыполь подилывся на куты: де тепер церква и лавкы - здавна зветься мистечко, дали вгору по Днипру, аж до Лысой горы - то Довгаливка, - жылы запорожци Довгали;... а тут, биля перевозу, де и моя хата, - Мыкытыне, - жыв багатый козак Мыкыта. Попервах и слобода звалась Мыкытыною, а як поставылы запорожци церкву, - назвали попы Ныкыполем и звемо так по сей день" [2, 36].

Сравним с объяснением этимологии ойконима Никополь автором "Топонімічного словника-довідника Української СРР" (Киев, 1973): "Никополь - м., р.ц. Дніпропетровської обл. Розташований на правому березі Каховського водосховища. Виріс на місці козацької переправи Микитин Ріг, названої так ім'ям козака Микити Цигана, який тут поселився першим. З 1652 - Микитине. В 1765 перейменоване в Слов'янське. Сучасна назва відома з 1791 і походить від грецьк. Ніко або Ніка - ім'я богині перемоги на війні та в змаганнях і поліс - "місто" [4, 102-103].

"О Никополе в "Географическом словаре" Щекатова (IV 658-59, изд. 1805 г.) находим следующую справку: "Никополь, безуездный, вновь учрежденный город в Екатеринославской губернии и уезде, на западном берегу реки Днепра, при урочище Никитин перевоз, Никитина застава и Никитин Рог называемом потому что прежде жившие тут запорожские казаки содержали через реку Днепр перевоз и заставу..." [2, 36-37].

"Байраки звали по запорожцам. Позаторик (1885; сноска Я.П.Н. - А.Б., Б.Б.) зрубалы Мамракив байрак - це дида мого, Мамрака, кышло: вин там жыв. Дали жылы козаки: Чепя, Хыта, Шкиль, Розан, Гарасько, Лев; по их прозвищам названо и байраки - Чепын, Хытовый, Шкилевый, Розановый, Гараськовский, Левын" [2, 38].

"Урочище Сагайдачное при Днепре... название получило., как полагают старожилы, по имени запорожского ватажка Сагайдака" [2, 41].

"Тут, по балках, шо выходылы в Московку, жылы хуторами запорожци; по их прозвыщам балки и тепер звуться. Балка Гасанова - там жыв Гасан; Дигтярева - жыв Дигтярь; Капустянка, шо вийшла в суху Московку, - жыв Капустян; Савосьчына и Таранова, шо вийшлы в Капустянку, жылы Савоська и Таран" [2, 45].

"Вознесенка тепер велька слобода, а попервах там було тико тры хаты запорожцив: Нескребы, Гайдука и Летючого (Безроды)... Спрежду слобода звалась Нескребивокою, потим - Вознесенкою, а в двадцать семому годи (1827), як поставылы церкву, - стали ии батюшкы пысать Вознесенкою, стали так звать и люды, а Нескребивкы уже ништо и не згадае" [2, 46].

"Из архивных дел Покровского собора видим, что в 1781 году... существовала "Слободка"... в одних бумагах и росписях она именовалась "Подгородней слободкой", в других - "Слободкой Александровской"... по ревизской сказке 1795 года она уже официально названа Вознесенской. Деревянная церковь, во именование Вознесения осподя, заложена 30 июня 1823 г., а освящена 20 ноября 1827 г. Я.Н." [2, 46].

"Ще жылы запорожци: Лебедь, Крывый, Балабан, Харько и Мусий. Тепер остальсь их озера: Лебедево, Крыве, Балабанове, Харькове и Мусиеве. Биля Лысой Горы есть ще Мусиева забора, де козак рыбальчыв и стояв куринем" [2, 51].

"После 1781 г. племянница Потемкина, статс-дама Двора ее величества, графиня Екатерина Васильевна Скавронская (рожд. Энгельгард) получила в дар 35 000 д. земли в Александровском у. Екатер. губ., с населенными "государевыми слободами" Консководовкою (официально - Ново-Григорьевка, основ. Потемкиным), Краснокутовкою (Мало-Екатериновка), Кушугумовкою (Больше-Екатериновка)" - 2, 56. Григорьевка - в честь Григория Александровича Потемкина, обе Екатериновки - в честь Е.В.Скавронской. - А.Б., Б.Б.

"Протоки, озера, гряды в Великом Лугу.

Балабынова яма (озеро) - тут Балабын (первый владелец) купався...

Цымбалево озеро - жыв запорожець Цымбал...

Шаварене озеро - подилок запорожця Шавары.

Трыгубивське озеро - запорожця Трегуба.

Сухыныне озеро - там жыв Сухына запорожець.

Перелетне озеро - запорожця Перелета.

Колядчене озеро - Колядки запорожця.  
 Тарасивське озеро - Тарасыка запорожця.  
 Бережнівське озеро - Бережного запорожця.  
 Шкварцівське озеро - Шкварця запорожця.  
 Кононеве озеро - жив запорожець Конон...  
 Брылык озеро - по запорожцю Брылю.  
 Бандурыне урочище - жив запорожець Бандура...  
 Самсычене озеро - жив запорожець Самсыка.  
 Левкове озеро - жив запорожець Левко...  
 Воронців куток - урочище, де жив запорожець Воронець.  
 Петляне озеро - жив Петляний козак...  
 Диды: Иван и Онысько Петренки, Степан Крохмаль и Иван Пелех, с.Петровское - Балабина, Александр. у., 25 февраля 1885 г." [2, 63-64]  
 "Дачи дер. Кушугумовки, Краснокутовки и с.Царицына-Кута графа Канкриня.  
 Мырошнык ричка... жив козак Мырошнык.  
 Быстрык, а ныжче Жбурык - ричкы; тут жив козак Жбура.  
 Ковалево або Ковальске урочище - там жив запорожець Коваль.  
 Лебедєви озера - их троє... Биля их жив и рыбальчыв козак Лебедь.  
 Шыйчене озеро - жив козак Шыйка...  
 Дзензешене озеро - биля его жив запорожець Дзензеха.  
 Мусиево озеро - жив козак Мусий...  
 Джерелєвське урочище - жив хутором козак Джерелєвський...  
 Чорна яма, або Чорне озеро - биля его жив козак Чорный.  
 Харькове озеро и Харькове урочище - жив Харько козак.  
 Канциберивське озеро и урочище Канциберивщина (гряда) - жив характерник Канцибера...  
 Феськова яма... Тут жив запорожець Фесько; его ще звалы Швець.  
 Полового гряда... - жив козак Половий...  
 Верешакова гряда... - жив запорожець Верешак...  
 Савене озеро... Тут, кажуть, жив той Сава, що про его писня есть:  
 "Ой був в Сичи старый, сидый на прозвище Чалый;  
 Выгодував сына Саву ляшенькам на славу"...  
 Рыбак Авксентий Федорович Орел, 60 л., д.Кушугумовка, Алекс. у., 6 ноября 1885 г." [2, 64-66]  
 "Бандуркина, корнетша, и сухенкова Евдокия, дворянки. Дер. Сухенкова.  
 Балабин Иван Трофимович, генерал-майор. Слобода Петровская (впоследствии Балабино - А.Б., Б.Б.).  
 Бураков Василий Павлович, подпоручик, дер. Васиновка...  
 Бут Прокофий Вас., дер. Бутовка.  
 Василенко Григорий Иванович, капитан, д. Григорьевка" [5, 142-143]  
 "Гросс Гавриил Николаевич, прапорщик, дер. Гроссовка... 1779 г. ранговая дача Николая Гросса, Николаевка...  
 Дебальцев Илья Николаевич, кол. сов., при д.д. Катериновке и Дебальцевке.  
 Домашний Трофим, прапорщик, дер. Трофимовка.  
 Значко-Яворский Николай, поручик, дер. Значковка.  
 Каменский Мих. Фед., ген.-аншеф и кавал.,... В 1781 г. упоминается сл. Михайловка.  
 Кореневский Павел Гаврилович, прапорщик, дер. Павловка.  
 Косовцов Роман Иванович, подпоручик, дер. Косовцовка.  
 Фон-Лау Карл Иванович, кол. ас., дер. Ново-Карловка.  
 Ланов, генерал-майор и кавалер, николая Яковлевич, обер-комендант Александровской крепости, сельцо Николаевское (Лановка)...  
 Леванидов Андрей Яковлевич, генерал-лейтенант, село Андреевка (часто Леванидовка).  
 Максимович Василий, поручик, д. Васильевка, она же Федоровка.  
 Миргородский Лаврентий Максимович, прапорщик, д. Миргородовка.  
 Неежмак Илья Степанов, прапорщик... В архивн. бум. 1782 г. упоминается слобода Неежмаковка.  
 Новицкие: войсковой товарищ Иван, корнет Петр и канцеляр Григорий, дер. Новики.  
 Турчановский, сержант, д. Турчановка.  
 Озеров Сергей Иванович, майор, д. Сергеевка...  
 Полешко Павел Максимович, дер. Полешковка.  
 Свистунов Петр Семенович, генерал-лейтенант и кавалер, дер. Петровка.  
 ... Скавронская Е.В. вышла замуж за графа Юлия Помпеевича Литто, во имя которого основаны дер.  
 Юльевка на р.Конке, выше Григорьевки в 7 верстах, и Литтовка.  
 Спартин Николай Васильевич, капитан, дер. Спарта.  
 Чернявский Мартин, бывший польской службы поручик, дер. Чернявщина.  
 Щивров Аврам Максимов, подпоруч., дер. Щивровка.  
 Юрков Федор Акимович, кол. протоколист, дер. Федоровка" [5, 144-160]

Названия крепостей созданной в 1770-1771 гг. "Новой Днепровской линии укреплений, отделяющей Новороссийскую губернию и Запорожские вольности от татарских владений, начиная от Азовского моря степью, по рекам Берде и Конке до Днепра" [5, 2]; этимология этих названий:

- 1) Александровская, при устье р.Московки, впадающей в Днепр;
- 2) Никитинская, на р.Конке справа, в 20-ти верстах от выхода ее в долину Днепра (Великий Луг, плавни);
- 3) Григорьевская, близ двух речек - Вербовой и Жеребца, впадающих в р.Конку;
- 4) Кирилловская, справа, на р.Токмачке, притоке Конки;
- 5) Алексеевская, на истоках р.Берды, впадающей в Азовское море;
- 6) Захарьевская, на р.Берде слева, против разоренного, неизвестного ретранжементы...
- 7) Святого Петра, Петровская, над Азовским морем, при устье р.Берды.

Самые значительные из крепостей конечные и средняя - Петровская, Кирилловская и Александровская, положившая начало городу этого имени.

Скальковский полагает, что названия крепостям даны по имени важнейших сановников того времени: Александровская - в честь князя Александра Вяземского, Никитинская - в честь князя Никиты Трубецкого или графа Никиты Панина, Кирилловская - в честь гетмана Кирилла Разумовского и проч. К сказанному можем допустить догадку, что Петровская крепость названа в честь генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева, Алексеевская - в честь графа Алексея Григорьевича Орлова Чесменского и Григорьевская - в честь Григория Александровича Потемкина..." [5, 3-4].

### ЛИТЕРАТУРА

1. Новицкий Я.П. С берегов Днепра (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Старожитные уезды Екатеринославской губернии - Новомосковский и Павлоградский // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Издан к XIII археологическому съезду в г.Екатеринославе. - Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905.
2. Новицкий Я.П. народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875-1905 г. Репринтное воспроизведение издания 1911 года. - Рига: "Спридитис", 1990. - 118 с.
3. Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Том IV. М., 1955.
4. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. - Київ, 1973.
5. Новицкий Я.П. История города Александровска (Екатеринослав. губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг. - Екатеринослав, 1905. - 176 с.

УДК 803.0:801.541.2

## СТРУКТУРА ЛЕКСИЧЕСКОГО МАССИВА КОРНЕВЫХ ИНТРАНЗИТИВОВ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Вапиров С.Ю.

В работах Д.Н. Шмелева, Ф.П. Филина, А.А. Уфимцевой неоднократно подчеркивался системный характер лексики, который находит свое выражение в различного рода структурных организациях лексических единиц. Однако предлагаемые принципы структурирования словарного состава имели несколько упрощенный вид, так как внимание исследователей концентрировалось как правило на проблемах взаимосвязанности и взаимообусловленности словарных единиц внутри какой-либо определенной группы или ряда, а факту существования структурно-семантических связей на уровне макроструктур, как одному из показателей системности, не уделялось достаточного внимания. С другой стороны, в лингвистических работах последних десятилетий совершенно очевидно стремление к раскрытию причин и условий взаимодействия лексико-семантических парадигм. Об их взаимодействии через контаминацию значений на уровне отдельных лексических единиц писали в частности Г.Г. Сильницкий [1], Н. Ю. Шведова [2] и др.

Исследуя системные отношения в лексическом массиве корневых интранзитивов, мы обратили внимание на то, что его макроконституенты представляют собой не просто иерархично расположенные лексические группировки, обладающие определенными обобщенными значениями; многие из них находятся в тесной взаимосвязи. Опираясь на принципы семантического описания, представленные в предыдущих наших статьях, нами были рассмотрены глагольные лексемы, которые в силу

сочлененности в их значении нескольких равнозначных семантических признаков образуют связующее звено между ЛСГ и позволяют проследить их взаимодействие на уровне отдельных значений.

По частотности связей ведущую роль играет ЛСГ с обобщенным значением «**звукообразование**». С ЛСГ глаголов, имеющих значение «**физическое и психическое состояния**», она взаимодействует посредством конститuentов:

- *kibbeln* - “zornig sein; seinen Unmut aeußern, schimpfen”, *krickeln/noergeln* - “mit nichts zufrieden sein u. an Dingen u. Menschen grießgraemig u. kleinlich Kritik ausueben”, *maulen* - “verstimmt sein u. sich nur muerrisch aeußern”,
- с ЛСГ глаголов **мышления**:
- *philosophieren* - “sich mit philosophischen Gedanken beschaeftigen; ueber ein Problem nachdenken, ueber etw. gruebeln u. darueber reden”, *fabeln* - “phantastische, nicht der Wirklichkeit entsprechende Geschichten erfinden; etw. Unwahres, Erfundenes erzaehlen”,
- с ЛСГ глаголов **деятельности**:
- *faseln* - “unueberlegt, wirr, meist weitschweifig u. ohne genaue Sachkenntnisse von etw. reden od. über etw. schreiben; daherreden”.

Процесс взаимодействия ЛСГ глаголов **физического и психического состояний** с глаголами **восприятия** возможен на уровне значения конститuenta *wachen* - “wach bleiben u. auf jmdn. aufpassen, achthaben”, а с глаголами **перемещения** - на уровне значения *lahmen* - “lahm sein, gehen”.

Рассмотренные конститuentы, совмещая в структуре значения равнозначные, но не сводимые друг к другу семантические признаки, не могут быть отнесены ни в одну из ЛСГ и поэтому выступают в качестве связующих звеньев ЛСГ, заполняя тем самым существующие между ними смысловые ниши. Структурные связи ЛСГ, имеющие разветвленную структуру, берут свое начало от глаголов со значением «звукообразование», которые взаимодействуют с глаголами физического и психического состояний, мышления и деятельности. Далее они расширяются за счет взаимодействия макроструктуры со значением физического и психического состояний с глаголами перемещения, восприятия. Таким образом, исходя из проведенного анализа отдельных значений конститuentов, смысловыми центрами данного лексического массива можно считать ЛСГ с обобщенными значениями «звукообразование», «физическое и психическое состояния».

Одним из главных связующих факторов как в самом словарном составе языка, так и в рамках такого крупного объединения, как лексический массив корневых интранзитивов, следует считать синонимы. В теоретических работах, посвященных синонимике, все чаще привлекают для анализа синонимические ряды, представляющие собой объединения слов на основе смысловой общности, которая сложилась в языке на данном этапе его развития. Она охватывает слова полностью (что обычно бывает в случае синонимии однозначных слов, редко - при синонимии многозначных) или же (чаще) ограничивается одним или несколькими значениями. На основе смысловой общности различные слова объединяются в один синонимический ряд, составляют его смысловую основу, из которой следует исходить при сопоставлении синонимов и установлении синонимических различий [3, 167].

Существующие принципы определения смысловой общности различны и зависят от таких факторов, как общий для всех членов ряда семантический признак, лексическая многозначность, из которой вытекает проблема семантического объема членов ряда и доминанты в частности и т.д. Рассмотрим значимость этих факторов по отношению к конститuentам лексического массива корневых интранзитивов для того, чтобы не только получить реальную картину взаимоотношений между глаголами «близкими» в смысловом соотношении, но и выявить систему комплексных корреляций, устанавливающихся между сопоставляемыми макроструктурами.

В ходе проведенного анализа нами были выделены 15 синонимических рядов, состоящих из глаголов, которые являются конститuentами разных ЛСГ. Первую группу составляют синонимические ряды, в структуре которых отсутствует доминанта (в нашем представлении). В этом случае конститuentы разных ЛСГ объединяются в рамках синонимического ряда на основе общей семантической характеристики:

- *trauern: jammern, weinen um* - конститuentы ЛСГ «звукообразование» и «физическое и психическое состояния» с общей характеристикой «**боль**»,
- *jammern: weinen, lamentieren, wimmern, stoehnen, schluchzen, quaeken, winseln, klagen, trauern* конститuentы ЛСГ «звукообразование» и «физическое и психическое состояния» с общей характеристикой «**боль**»,
- *rasen: toben, schaeumen, wueten, schnauben, explodieren, wettern, zetern* - конститuentы ЛСГ «звукообразование» - «физическое и психическое состояния» с общей характеристикой «**гнев**»,

- *streiten: rechten, kollidieren, disputieren, diskutieren* - конституенты ЛСГ «звукообразование» - «контактные отношения» с общей характеристикой «противодействие»;
- *meckern: noergeln, querulieren, schimpfen* конституенты ЛСГ «звукообразование» и «физическое и психическое состояния» с общей характеристикой «недовольство»;
- *buckeln: kriechen, schoentun, schoenreden, liebedienern* - конституенты ЛСГ «контактные отношения», «звукообразование» с общей характеристикой «угодничество/лесть»;
- *kämpfen: streiten, schießen* - конституенты ЛСГ «контактные отношения» и «звукообразование» с общей характеристикой «противодействие»;
- *triumphieren: jubeln, jauchzen, juchzen, strahlen* - конституенты ЛСГ «физическое и психическое состояния», «звукообразование» и «свойство» с общей характеристикой «радость/восторг»;
- *jauchzen: jubeln, frohlocken, juchzen, triumphieren, strahlen, frohlocken* - конституенты ЛСГ «физическое и психическое состояния», «звукообразование», «свойство» с общей характеристикой «радость/восторг»;
- *hoffen: phantasieren, harren* - конституенты ЛСГ «мышление», «звукообразование» и «физическое и психическое состояния» с общей характеристикой «вера»;
- *hungern: fasten, darben* - конституенты ЛСГ «удовлетворение физических потребностей», «физическое и психическое состояния» с общей характеристикой «недостаток»;
- *prassen: schwelgen, schlemmen u schlemmen: prassen, schwelgen, froenen, geniessen* - конституенты ЛСГ «экзистенция» и «удовлетворение физических потребностей» с общей характеристикой «наслаждение».

Вторую группу образуют синонимические ряды с ярко выраженной доминантой, семантический объем которой охватывает значения остальных членов ряда. В этом случае речь идет о гиперо-гипонимических отношениях глагольных единиц, которые мы осмелимся рассматривать как частный случай синонимии.

Принято считать, что синонимический ряд начинается с доминанты, к ней примыкают прочие синонимы слева направо, в соответствии с меньшим или большим числом их дифференциальных факторов [4, 265]. Доминанта представляет собой как бы геометрическую точку, через которую проходит известное количество пересекающихся линий, и каждая из них может стать амплитудой синонимов [5, 22]. Иначе говоря, значения синонимов в ряде раскрываются не обязательно по прямой, а как бы вокруг основного значения, которое потенциально сопровождается другими значениями. Тогда и ряд превращается из линейной последовательности лексических единиц в радиальную структуру, в которой можно обнаружить конституенты разных ЛСГ. Примером тому могут служить следующие синонимические ряды, доминанты которых объединяют синонимической связью конституенты с разными значениями:

- *bummeln: schlendern, promenieren, flanieren / faulzen* со значениями «перемещение» и «деятельность»;
- *klagen: schluchzen, lamentieren, wimmern, jammern, aechzen, winseln, krächzen / prozessieren* со значениями «звукообразование» и «контактные отношения».
- *fallen: purzeln, stolpern, rutschen, sterben, sinken, schwinden* со значениями «перемещение» («вертикально»), «перемещение» («горизонтально») и «экзистенция».

Итак, структурное единство лексического массива может быть обусловлено также синонимической связью ЛСГ, в которую они вступают на уровне синонимических рядов. Основным условием такого взаимодействия является смысловая общность ряда, которая базируется на наличии общей семантической характеристики в значении его членов или семантическом объеме доминанты. На основе общей семантической характеристики объединены ЛСГ со значениями:

- «звукообразование» и «физическое и психическое состояния» (4 синонимических ряда),
- «звукообразование» и «контактные отношения» (3 синонимических ряда),
- «звукообразование», «физическое и психическое состояния» и «свойство» (2 синонимических ряда),
- «звукообразование», «мышление» и «физическое и психическое состояния»,
- «удовлетворение физических потребностей» и «физическое и психическое состояния»,
- «экзистенция» и «удовлетворение физических потребностей».

Отношения глагольных единиц, складывающиеся в синонимических рядах на основе семантического объема доминанты, также позволяют проследить структурные особенности исследуемого массива, которые находят свое выражение в синонимической связи лексико-семантических групп. Такими



групами являються ЛСГ со значеннями «перемещение» и «деятельность», «звукообразование» и «контактные отношения», «перемещение» и «экзистенция».

## ЛИТЕРАТУРА

1. Сильницкий Г.Г. Опыт семантической классификации словосочетаний типа «существительное + непереходный глагол» в современном английском языке // Вопросы английской филологии. - Л., 1962. - С. 209-239.
2. Слово и грамматические законы языка: Глагол / Н.Ю Шведова., В.Н. Белоусов, Г.К. Касимова, М.М. Коробова. - М.: Наука, 1989. - 296 с.
3. Цыганова В.Н. Синонимический ряд // Очерки по синонимике современного русского языка. - М.-Л., 1966. - С. 167-185.
4. Grimm J. Untersuchungen zu Synonymie und Synonymitaet durch Wortbildung im neueren Deutsch & Ein Beitrag zur Theorie der deutschen Synonymik, dargestellt am Beispielen aus dem Bereich des Substantivs: Diss. B. - Leipzig, 1970. - 510 S.
5. Фаворин В.К. Синонимы в русском языке. - Свердловск, 1953. - 71 с.

УДК 882 М - 3.081

## СОКРАТ - ГЕРОЙ ЛИТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

Горбач Н.В.

Смерть Сократа, який довгий час привертав увагу сучасників стилем свого життя та манерою філософствування, сколихнула живий інтерес, що, захопивши античність, середньовіччя, Новий час і сьогодні, підтримує ореол таємничості навколо трагічної долі філософа. З дня смертної кари Сократа розпочинається новий етап його життя - духовний поступ крізь віки.

Ще за античності до усних суперечок про долю і вчення Сократа додалися численні апології - жанр, що набув у той час широкого розповсюдження. Першим словом на захист філософа став твір Платона, який був одним з найближчих учнів Сократа протягом, приблизно, 8-9 років, з 407 по 399 р. до н.е. Вчення Сократа справило серйозний вплив на світогляд Платона. Сократ став для нього символом філософії взагалі. І хоча його «Апологія Сократа», скоріше всього, лише художня версія виправдальної промови Сократа, виголошеної ним на суді в 399 р. до н.е., все ж вона має велику історичну цінність. Платон створив неймовірно виразний і пластичний образ Сократа, але потрібно брати до уваги те, що ми не можемо з повним переконанням твердити, чи всі висловлювання, приписані Сократові в діалогах, належали йому, чи від імені Сократа Платон викладає власне вчення.

Але, підсумовуючи дослідження творів Платона, Ф.Кессиді стверджує: «... Платон намагався показати роль і значення мислителя, який першим серед філософів взявся за дослідження ідеального і проголосив буття ідеального як реальності не менш істинної і дійсної, ніж буття речей, що чуттєво сприймаються» [1, 12-13].

Спроба захистити ім'я несправедливо скараного філософа належить також ще одному учню Сократа - Ксенофонтіві. Його «Спогади про Сократа» та «Захист Сократа на суді» мали на меті помертню реабілітувати вчителя, довести його прихильність до античної демократії, показати благотворність впливу Сократа на його слухачів. Тож не дивно, що в бесідах Сократа знаходимо лише думки і погляди, що повинні були справити враження про філософа як про законотворця і високоморальну людину.

Ураховуючи можливі недоліки творів Платона і Ксенофонта, не можна все ж не погодитися з Ф.Кессиді, який виступив на їх захист : « Платон і Ксенофонт, кожен по-своєму розуміли, висвітлювали і оцінювали особистість, життя і діяльність Сократа, - говорить дослідник, - але у них не було ніякої потреби (це було б необачно) робити «поправки» біографічно-фактичного порядку, тобто видумувати щось таке, чого з ним не траплялося, і приписувати йому риси характеру, яких він не мав» [1, 14].

Пізніше з'явилися апології Лісія, Теона, Теодекта, Деметрія Фалерського, Діогена Лаерція.

Морально-філософська проблематика, піднята Сократом, знайшла своє продовження в працях І.Канта, Гегеля, Л.Фейєрбаха, Ф.Ніцше, К.Ясперса та інших філософів.

Така увага науковців до вчення Сократа викликана насамперед тим, що в основі сократівського філософствування стоять питання про моральні добродетності, моральні якості людини, проблеми добра і зла, життя і смерті, права і обов'язку, свободи і відповідальності. На етику зорієнтована і гносеологія Сократа, оскільки знання є єдиним критерієм людської поведінки. Владі розуму філософ підпорядковує не лише земні, але й космічні справи. Так, слова «Пізнай самого себе», накреслені на храмі Аполлона в Дельфах, здобувають у вченні Сократа нове наповнення. Витлумачивши зміст цих слів в ідеалістичному значенні, головним завданням Сократ проголосив самопізнання, оскільки підвладною людському пізнанню, насамперед, є душа.

Слова дельфійського оракула - це визнання людської душі (psyche) головним началом у людині. Для Сократа вони стали закликком до осмисленого духовного життя, до турботи про душу, оскільки самопізнання для нього є, передусім, пізнання внутрішнього світу.

Як зазначає В.Нерсесянц, «Сократівське проникнення в сутність людських проблем потребувало нових істинних шляхів пізнання. Філософський інтерес Сократа до проблематики людини і людського пізнання означив собою поворот від колишньої натурфілософії до моральної філософії. Людина і її місце в світі стали головною темою всіх його бесід» [2, 15].

Гуманістична проблематика філософського вчення Сократа привертає увагу і в наші дні. Результатом такого зацікавлення стала і повість Ю.Мушкетика «Смерть Сократа», яку він написав у 1971 році.

Бо, як стверджує В.Толстих, «Сократові буквально назначено долею стати героєм твору мистецтва, наскільки він сам, його спосіб життя, спосіб мислення і характер, що з граничною очевидністю розкрився під час суду над ним, глибоко індивідуальні, неповторні, або, як пишуть зараз, особистісні. Це якраз той випадок, коли факт життєвий може стати фактом художнім, набувши, не дивлячись на свою виключність, всіх достоїнств типового образу» [3, 26].

Інтерес до античної тематики дозволяє Ю.Мушкетика збагнути і розкрити читачеві складний зв'язок між сьогоденним, минулим, суєтним і одвічним.

«Повість «Смерть Сократа», - говорить Л.Федоровська, - відбила цей з роками міцніючий інтерес письменника до художніх узагальнень, що торкаються сенсу й мети людського існування, можливостей впливу людей на хід суспільно-історичних подій, прогресу й духовного вивільнення індивідуума» [4, 93].

Але неможливо зрозуміти суть протиріччя, в яке входить Сократ зі своїм полісом, якщо не торкнутися соціально-політичного становища Афінісократівських часів.

Що ж стоїть за скупими рядками, які, здавалось, не несуть конкретної історичної інформації. Принаймні, автором не вказуються ні історичні події, ні обставини, з якими ці рядки пов'язані. «Багато літ тому, - читаємо в повісті, - державну міць Афіні тримали на своїх плечах архонти, - й не втримали, і щоб не впала, не розбилась, мусили підставити свої плечі військовій стратегії. Аби захистити її списками і щитами» [5, 37].

Дійсно, за часів Сократа зовнішньополітичне становище навколо Афіні характеризувалося зростаючою напругою. Держава жила в постійному очікуванні війни. У 478 р. до н.е. з прибережних і острівних держав був організований Делоський морський союз.

Військова міць цього союзу була спрямована, головним чином, на боротьбу проти очолюваного Спартою Пелопонеського союзу. З цього часу між морськими Афінами і сухопутною Спартою розв'язується тривале змагання за панування над іншими грецькими державами, які виявилися втягнутими в цю сутичку і доля яких була поставлена на карту двома сильнішими державами.

Не одне десятиліття Афіни і Спарта намагалися будь-якою ціною повернути до себе сусідні держави і нав'язати пануючий у себе лад: Афіни - демократичний, Спарта - аристократичний.

Багатолітня суперечка двох держав підточила сили Афіні - і демократичні закони, що їх афіняни підтримували з допомогою зброї, втратили свою силу. Тож, коли відбулася пряма збройна сутичка - Пелопонеська війна, що з перервами тривала з 431 по 404 роки до н.е., сили Афіні і Спарти виявилися вже нерівними, і Спарта вийшла переможницею із затяжного конфлікту.

«Держава хиталася, як підрубане дерево. Останнього удару завдала їй металева, колись союзна, а тепер ворожа Спарта» [5,37], - так повною поразкою Афіні закінчилося довготривале гегемонійське суперництво двох міст-держав, яке знайшло своє відображення в повісті.

Лише кілька років відділяє події повісті, які мають відбутися до 399 р. до н.е. - часу, коли за рішенням суду Сократ випив кубок цикути, від подій Пелопонеської війни. В той час ще були живі свідки тих трагічних подій, їх пам'ять, як і пам'ять Феогена, тривожать спогади про ганебну поразку: «Феогену й сьогодні впам'ятку день, як із м'яких афініських джерельних криниць пили шоломами воду бронзовогруді

лакедемоняни, як купалися в райдужних фонтанах, як походжали по стінах Акрополя ворожі вартіві» [5, 37].

І хоча ворог пішов з Афін, місто живе в постійній загрозі, в очікуванні ворожої навали. Небезпека такого становища ще й у тому, що афіняни втратили колишню мужність і віру в перемогу. Героїчні ідеали I половини V ст. до н.е., що допомагали боронити незалежність батьківщини, зводити величні храми, ліпити чудові статуї, виявилися втраченими. Тепер могутність Афін тримається на загарбницьких війнах, рабовласництві, гонитві за новими землями та наживою.

У Ксенофонта знаходимо таке міркування Сократа відносно того, що потрібно зробити афінянам, щоб повернути собі колишній героїзм: «... якщо дізнатися, - вважає філософ, - які порядки були у предків, і дотримуватися їх так же суворо, то вони стали б не гіршими за предків. Якщо ж не це, то потрібно взяти за зразок тих, кому тепер належить перше місце, і завести ті ж порядки, що й у них: тоді, при однаковому укладі життя афіняни були б ні трохи не гірші, а при суворішому навіть і кращі» [6, 84-85].

Сократ, що став свідком виродження афінської демократії, своїми, здавалося б, невинними зовні, але по суті викривальними бесідами картає егоїзм, жадобу влади, надмірну самозакоханість та самовпевненість прибічників правлячого режиму. Поза його увагою не лишаються ні обмеженість аристократії, що вважала Сократа грубим простолудином, ні сваволя демократів, для яких філософ був грізним викривачем.

Недарма Феоген, один із десяти афінських стратегів, утретє обраний на цей пост, людина поважна («Немало знатних людей хилиться до нього»), виходець із міцного і древнього роду, будь-що намагається уникнути зустрічі з Сократом на агорі. Бо точно знає: «... бридкий софіст не пропустить нагоди погострити на ньому зуби» [5, 38]. Феоген боїться стати посміховиськом, мішенню Сократової іронії, яка була засвідчена багатьма джерелами, присвяченими античному філософові.

Так, О.Лосєв, якому належить ряд ґрунтовних праць з античної філософії, висловив думку, що Сократ «... хоче за допомогою своєї іронії активно втручатися в життя людей, активно його змінювати і свідомо його поліпшувати у визначеному напрямку» [7, 78].

А Ф.Кессиді вважає іронію « визначною рисою діалектичного методу Сократа, його способу ведення діалогу і пошуку загальних визначень» [1, 93-94]. Вчений розкриває її філософський зміст, який полягає в тому, що іронія античного мислителя « ...не визнає нічого завершеного. А якщо Сократ сумнівався в своїй мудрості і в мудрості інших, то лише тому, - говорить Ф.Кессиді, - що був переконаний: немає такої людської мудрості, яка могла б бути завершеною» [1, 95].

Ось як говорить Сократ - герой Мушкетиків твору : «Мудрість і хоробрість - дві людські доблесті: хоробрість не завжди мудра, а мудрість не завжди хоробра. Я знаю це. І я не дам переважити жодній. Аніт, ти запитуєш мене, чим я мудріший за інших ? Я відповім. Коли я чогось не знаю, то просто не знаю, а не напускаю ману, буцім не бажаю комусь показати істину» [5, 56].

Ці слова повністю перекликаються з тією позицією, яку займає Сократ в «Апології» Платона. «За цього чоловіка я мудріший, - говорить філософ, - тому що ми з ним, певно, обидва нічого в досконалості не знаємо, але він, не знаючи, думає, що що-небудь знає, а я коли вже не знаю, то й не думаю, що знаю. На таку ось малість, думається мені, я буду мудрішим ніж він, якщо я, не знаючи чогось, і не вдаю, що знаю цю річ» [8, 74].

Насправді ж, єдино мудрим Сократ вважає лише бога, а серед людей, мудрість яких не має великої вартості, наймудрішим слід вважати того, хто зможе визнати відносність своїх знань. Того, хто зможе сказати так, як сказав Сократ про себе наприкінці свого життя: « Я ніяк ще не можу, згідно з дельфійським написом, пізнати самого себе. І смішно, по-моєму, буде, якщо я, не знаючи самого себе, візьмусь досліджувати щось мені далеке. Я досліджую самого себе: хто я - чудовисько складне, або ж істота проста, і хоч скромна, але за своєю природою причетна до чогось божественного» [9, 171].

І хоч проблема людини час від часу піднімалась давньогрецькими філософами, лише в філософії Сократа вона «...перемістилась у центр дослідницького інтересу, ставши, по суті справи, домінуючою і основною» [10,16].

Натурфілософські (космологічні і онтологічні) проблеми, якими до того часу займалась філософія, були оголошені Сократом другорядними. А протиріччя, які виникли на шляху філософів, котрі намагалися розв'язати ці питання, на думку Сократа, вказують на їх недосяжність для пізнання. Відкинувши питання про первоначала світу, про їх кількість і природу, про виникнення і будову Всесвіту, і не поділяючи пануючого в філософії погляду на людину як частинку Космоса, Сократ фундаментально робить антропологічну проблему. В центрі Всесвіту він поставив людину і її життя, що наблизило вирішення питань про сутність людини, її місце і призначення в світі.

В чому ж бачив Сократ своє призначення? Для нього філософія - це вчення про те, як потрібно жити людині.

Чи не про те ж говорить Сократ і у Ю.Мушкетика: «Я тільки хочу знати, хто я, хто ти, хто ми всі. Я хочу пізнати це - навчитися володіти своїм духом, своїм розумом. Хочу пізнати істину. Істину життя людського» [5, 51].

Так, предметом філософії Сократ зробив пізнання природи людини, яка є рушієм людських вчинків і справ, мислення і звичок. Але пізнати таке складне явище можливо лише за тієї умови, якщо слідувати словам, накресленим на дельфійському храмі, тому мудрець знову і знову закликає: «Нехай кожен із нас пізнає себе. Спробує затоптати в собі зло. Нехай не намагається нав'язати себе. Нехай один розум не накладає кайдани на інший. Бо, може, він маліший і дрібніший. Нехай вони сукупно помислять» [5, 51].

Як бачимо, пізнати себе - для Сократа значить проникнути у свій власний внутрішній світ, у своє «я». Лише ідучи цим шляхом людина може самовдосконалюватися, сповнювати своє життя добром і справедливістю, зможе встановити моральні відносини.

Вважаючи знання про людину і її душу основою філософського знання, його метою, Сократ проголошує самопізнання, яке повинно зорієнтувати людину в повсякденному житті. Тільки людина, що пізнала себе, може усвідомити своє місце в світі, зробити своє життя по-справжньому змістовним, адже «... внаслідок знання себе, - наводить Ксенофонт слова свого вчителя, - люди зазнають багато доброго, і внаслідок помилкових уявлень зазнають багато злого. Людина, що знає себе, знає і те, що для неї буде добре, і розрізняє те, що може зробити і чого не може» [6, 22].

Таку ж думку стосовно моральної філософії Сократа висловлює і В.Нерсесянц: «... людина в ній не стоїть у болочій і темній ситуації етичного вибору. Можна навіть сказати, що Сократ не залишає людині морального вибору: вибір визначається знанням, оскільки добродійність - це знання, а вади і зло творяться через незнання, невідання» [2, 29].

Тож, коли античний мудрець у повісті «Смерть Сократа» звертається до завмерлої в чеканні юрби, з його уст злітають не благання, не прокльони, а прощення. Воно лунає над мовчазним майданом і геліастами, що вже винесли свій присуд: «Я не маю на вас зла. Ви хочете вчинити добро, хоч чините зло. Прагнення до добра живе в кожній людині. Коли ж вона робить зло, то тільки тому, що не знає, що таке добро. Я прощаю вам, афіняни» [5, 56].

Хоча Сократ є історичною особою, а не літературною фікцією, в художньому творі непродуктивно обмежуватися лише констатацією фактологічності. Ю.Мушкетик, усвідомлюючи те, що навіть неймовірний домисел може виявитися життєвою правдою, створює повнокровний образ античного філософа, життєвий шлях і вчення якого розкриті у відповідності зі свідченнями історичної науки.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кессиди Ф.Х. Сократ. - М.: Мысль, 1976. - 220с.
2. Нерсесянц В.С. Сократ. - М.: Наука, 1977. - 150с.
3. Толстых В.И. Сократ и мы. - М.: Изд-во политической литературы, 1986. - 384с.
4. Федоровська Л. Романи Юрія Мушкетика. Літературно-критичний нарис. - К.: Рад. письменник, 1982. - 203с.
5. Мушкетик Ю. Смерть Сократа. Твори. У 5-и т. Т. 1. - К., 1987.
6. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. - М.: Наука, 1993. - 379с.
7. Лосев А.Ф. Жизненный и творческий путь Платона // Платон. Соч., т. 1. - М.: Мысль, 1968. - С. 15-27.
8. Платон. Апология Сократа // Собр. соч. В 4 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1990. - С. 70-96.
9. Таранов П.С. 106 философов. Жизнь, судьба, учение. В 2-х т. Т.1. - Симферополь, 1995. - 461с.
10. Махаров Г. Проблема человека в истории философской мысли. - М.: Знание, 1986. - 62с.

## НУМЕРАТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ В СОВРЕМЕННЫХ РУССКИХ ОНИМАХ

Дука Л.И.

Противопоставление апеллятивов и онимов связывают с противопоставлением номинативной и семасиологической (содержательной) функции, а также с наличием связи с понятием и его отсутствием [5, 29-30].

Антропонимы приобретают индивидуальное содержание и соответствующее понятие при их конкретной закреплённости за определённым референтом, что получает отражение в речевой ситуации.

Характер функционирования антропонимов может быть двояким: словарное функционирование отдельных лексем вне закреплённости за конкретным референтом и функционирование в составе связной речи при условии их закреплённости за отдельным референтом [6, 105]. Чесноков П.В. выделяет два вида имен собственных – общие имена собственные и индивидуальные собственные имена [7, 154-158]. В системе русского языка общие имена собственные обозначают лишь некоторые, весьма общие признаки широких классов вещей. В речи они закрепляются за конкретным предметом или лицом с его индивидуальными свойствами. Индивидуальные же имена собственные называют индивидуальные предметы, являясь их знаками. Такие имена собственные, как отмечает Б. Рассел, выражают уникальные никогда и нигде больше неповторимые совокупности собственных признаков предметов и их внешних, прежде всего, пространственно-временных, отношений [4, 118]. Таким образом, онимам присуща функция индивидуальной номинации. При этом, общие имена собственные обладают только виртуальной, индивидуальной номинацией (в них заложена способность выполнять функцию индивидуальной номинации), но на словарном уровне эта способность не реализуется, а реализуется лишь в случае закреплённости их за конкретным референтом, что проявляется в связной речи.

По утверждению В.Д. Бондалетова, основными функциями имен собственных являются номинативная, идентифицирующая и дифференцирующая [1, 20-21]. Они служат выделению предмета из группы однотипных.

Числительные также могут быть использованы для идентификации, индивидуализации, дифференциации объектов.

По определению Н.В. Подольской, нумеративный компонент онимов – это «числительное или его основа, входящее в состав любого имени собственного или являющееся именем собственным» [3, 162]. Двусоставные имена, где числительное составляет первую основу, и односоставные имена – числительные могут быть отнесены к естественным именам, возникшим из словосочетаний, из числительного в «чистом» виде или с оформлением его с помощью суффикса в существительное. Имена же, где числительные находящиеся в постпозиции, относятся скорее к категории искусственно созданных. Такое числительное служит для различения подобных, аналогичных имен с другим числовым компонентом [3, 163]: *Николай II, Запорожье-2*.

Иным средством выражения счетной системы являются цифры. По определению С.И. Ожегова, цифра – «знак, обозначающий число» [2, 715], а число – «понятие количества, величина, при помощи которой производится счет» [2, 722]. Счетная система обуславливает системную организацию всего класса числительных в виде ассоциативного ряда (ряда натуральных чисел), строение которого одинаково и для количественных и для порядковых числительных.

Как количественные, так и порядковые числительные в языке выполняют коммуникативную (семасиологическую) и номинативную функцию, то есть в самой природе числительного заложены номинативно идентифицирующая и номинативно индивидуализирующая функции.

Сопоставление функции онимов и числительных позволяет отметить, что числительные, входящие в состав онимов, служат для идентификации, индивидуализации и дифференциации объектов: одушевленных и неодушевленных.

Нумеративный компонент в наименовании одушевленных объектов используется для названия людей в условиях секретности. Числовое наименование не является случайным в подобных условиях, а отражает последовательность номеров в регистрационных списках. Как правило, числовое наименование дается вместо фамилии, имя, отчества, и используется как псевдоним или криптоним: *«Благодаря стараниям Двадцать Девятого наша резидентура сумела добыть сведения о системе обеспечения безопасности на предстоящей в Женеве выставке «Телеком-75» (...) Зовут его Коля Бутченко»* (В. Суворов. Аквариум).

Сюда можно отнести так же числовые наименования персонажей произведений научной фантастики. Однако необходимо отметить, что числовые и цифровые имена даются персонажам не как псевдонимы или криптонимы, а как собственно антропонимы (прямые и единственные имена): *«Мое имя - Девять, - откликнулся высокий и статный красавец, - и я вовсе не человек. Полное имя мое - Девять Четыре Шесть Три Семь дробь Ноль Ноль Пять Два Восемь. Я – робот-андроид.* (Мартин В. Млечный путь). Числовые наименования людей в качестве псевдонимов, криптонимов и собственно антропонимов – явление языка второй половины XX века, даже в литературе XIX века подобное наименование не встречается.

Числовые наименования людей, в качестве которых используются имена числительные и количественно-именные сочетания, употребляются в метонимическом значении, где числовое наименование имеет некоторый неживой предмет, и по этому наименованию называют человека как-то связанного с этим предметом (корабль – команда; самолет – пилоты; некоторое место – люди, которые его занимают и т.д.). Причем числовая номинация может использоваться в вокальной функции, что является важнейшим показателем номинации лица: *«Началась церемония голосования. - Кресло номер Один.- Встал толстый академик... и произнес. - Да, согласен. – Кресло номер Пятьдесят Шесть. – Встал философ и сказал со вкусом... - Да, согласен.»* (Н.Соколов).

Понимание того, что числительное как количественно-именное сочетание является наименованием некоторого лица, происходит за счет особого употребления в предложении глаголов, имен прилагательных, существительных, наречий: *«Я сейчас за ним схожу, только отнесу это в восемнадцатый номер да посмотрю, не нужно ли чего Двадцать Четвертому»; «Номер Двадцать Восьмой просит новую грелку»; «У Двадцать Седьмой – бессонница, и она просит принести ей успокоительного»* (Дж. Присли) - речь идет о лицах, проживающих в гостинице, которые получают у обслуживающего персонала наименования по номеру проживания.

Еще одну группу антропонимов составляют наименования людей, состоящие из собственных или нарицательных имен существительных и порядковых числительных: *Петр Первый* (царь), *Алексий Второй* (патриарх), *Иоан-Павел Второй* (папа Римский). Подобные наименования шире были распространены в дореволюционное время. Лица, носившие одинаковые фамилии, служившие в одном ведомстве или учреждении, получали в добавление к своей фамилии еще и порядковое числительное, так что в подобных наименованиях особую дифференцирующую функцию выполняет имя числительное: *«Прошу в жалобной книге не писать посторонних вещей. За начальника станции – Иванов Седьмой. – Хоть ты и седьмой, а дурак»* (А. Чехов); *«Г-л Н.А. Тучков Первый, г-л Т.М. Твучко Четвертый»* («Отечественная война и русское общество. 1812-1912.»).

Меньшую группу составляют фамилии образованные из числительного плюс существительное. Как правило, такие фамилия образованы от прозвищ, значение которых не всегда полностью ясно: *Трехлетов, Однокуров* и др. К этой же группе следует отнести фамилии с первым элементом *полу-*.

В отдельную группу выделяются наименования неодушевленных объектов. Среди них особое место занимают топонимы, которые имеют числовые названия: остров *Два Брата*, коса *Двух Пилотов*, остров *Четыре Пальца*, пролив *Восьмого Градуса*, гора *Девять Скал* и др.

Одну из наиболее широко распространенных групп составляют урбонимы, годонимы, названия отдельного здания. Подобные наименования имеют место и в городе Запорожье: улица *Двенадцатого Апреля*, улица *Восьмого Марта*, *Шестой* поселок и т.п. Числовая номинация улиц широко распространена за рубежом: *«-Я буду на углу Девятой авеню и Двадцатой улицы. – Ступайте в бумажную компанию Федера, дом пятьсот тридцать пять по Западной Семнадцатой улице»* (Р. Стаут. Пистолет с крыльями). В этом случае данные наименования функционально не отличаются от урбонимов типа *Пушкинская* улица или *Садовая* улица. Различие их связано с мотивирующей семантикой.

В современном русском языке наименования по числовому признаку (домов, квартир, мест в автобусах, поездах, в театрах, кино, номеров аудиторий, классов в учебных зданиях и т.д.) стали нормой, а наименование домов и квартир с помощью собственных имен существительных стало редкостью: *Дом Пушкина* (дом, где жил А.С. Пушкин в городе Москве), *Домик Чехова* (дом, где родился А.П. Чехов в городе Таганроге), *Дом Толстого* (дом, где жил Л.Н. Толстой в Ясной Поляне) и т.д. В XIX веке такие наименования встречались чаще.

Основная же масса домов во всех современных городах мира имеет числовую номинацию. Название предмета по количественному признаку может включать слово «номер». Большую группу составляют наименования армейских государственных отделений, подразделов воинских частей, административных организаций, учреждений и т.п. Эту группу можно отнести к разряду эргонимов. Числовые номинации часто обозначаются цифрами, но при передаче их в письменной речи – словами, используются прописные буквы, как в именах собственных. Например: *«И эту войну ведет Десятое главное*

*управление? – Нет, ее ведет Второе главное управление Генерального штаба – ГРУ»* (В. Суворов. Аквариум).

На данное время стало регулярным именовать хрононимы числовыми обозначениями. К этому типу относятся названия веков, годов, название дней месяца, праздников, съездов, конференций, олимпиад и т.п. Особенностью этой группы является четкое и полное соответствие даваемых числовых названий в системе конкретного счетного ряда.

Широко используется числовая номинация для обозначения порейонимов: название поездов, рейсов, узлов, самолетов, особо важных частей механизмов, двигателей и т.п.: *«ТУ-154 рейсом 130, покачиваясь, ползет по полосе... Загорелось табло «Пожар в мотогандоле № 2». Второй двигатель выключил я... Вслед за вторым остановился первый двигатель, а через несколько секунд – и третий... Пол года назад двигатель оброта № 85 656 уже отказывал в небе над Китаем...»* (З. Мильман. Иркутская трагедия. «Огонек». – 1994. - № 4. – С. 7.). Особенностью этой группы является такой подход к выбору числового наименования, который не всегда полностью соответствует счетному ряду, используемому по соответствующему профилю.

Название улиц, зданий и иных внутригородских объектов составляют своеобразную и очень сложную систему. По мере того, как внутригородские объекты подвергались различным перестройкам и реконструкциям, подвергалась так же счетная система домов и улиц. Так, например, в г. Запорожье по улице Олимпийской существует дом номер *Двадцать* и *Двадцать Два*, но нет в счетном ряду дома под номером *Двадцать Один*.

По числовой номинации условного кодирования для названия используются не числа, а цифры, которые в данном случае не имеют значения числа как обозначения элементов счетного ряда. К этой группе относятся кодонимы (названия номеров телефонов, почтовых, телеграфных и телефонных индексов городов, населенных пунктов, номеров сбербанков, счетов, кодовых наименований карточек и т.п.) Причем данные цифровые наименования не представляют элементов счетной системы и не являются выражением чисел. Особенности их произношения заключаются в том, что они читаются по группам цифр, чаще по парам. Подводя итог, следует отметить, что индивидуальная номинация с помощью имен числительных и количественно-именных сочетаний подобна индивидуальной номинации онимов. Актуально звучит высказывание Р.О. Якобсона: «Общее значение имени собственного не может быть определено без ссылки на код» (8, 96). Это относится и к значениям имени числительного в функции индивидуальной номинации. Как у числительных, так и у онимов индивидуальная номинация реализуется с конкретным референтом, и числовое значение является основным дифференциатором значений в тематической группе онимов, выраженных именами числительными или количественно-именными сочетаниями.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка/ Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.
3. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978. – 198 с.
4. Рассел Б. Человеческое познание. – М., 1957. – С. 118, 336-343.
5. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1967. – С.29-30.
6. Чеснокова Л.Д. Имена числительные и имена собственные// Филологические науки. – М., 1996. - №1. – С. 105.
7. Чесноков П.В. Слово и соответствующая ему единица мышления. – М., 1967. – С. 154-158.
8. Якобсон Р.О. Шифтера, глагольные категории и русский глагол// Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 96.

## ЕВОЛЮЦІЯ КОНФЛІКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Свтушенко Н.І.

Суто теоретичні тлумачення змісту категорії “конфлікт художнього твору”, як правило, базується на абстрактних умовиводах або на основі одного чи кількох яскравих прикладів, взятих із творчості провідних письменників. Шлях цей, безумовно, правильний і ефективний, а тому й наслідки маємо дуже вагомими й переконливими: конфліктом вважається протистояння протилежних і протидіючих сил чи персонажів, їх поєдинок чи зіткнення на тій чи іншій основі. Такі чи майже такі тлумачення знаходимо в літературних енциклопедіях [1, 2] і літературознавчих тлумачниках різного типу [3, 4, 5].

Окремо (як елементи чи компоненти сюжету) розглядаються й такі складові частини змісту як «зав'язка», «розвиток подій», «кульмінація» та «розв'язка». І далеко не завжди все це поєднується в єдине ціле - не дозволяє необхідність визнати той факт, що в творі може бути один сюжет, але дві зав'язки, дві кульмінації і т. ін.

Оскільки конфлікт - це найяскравіша та найнеобхідніша ознака твору драматургії, то й найповніші тлумачення категорії «конфлікт» знаходимо у працях про драматургію.

Так, А. Козлов та Р. Козлов у вступі до посібника «Зародження та розвиток української драматургії» подають досить повне тлумачення поняття конфлікт як такої системи поодиноких зіткнень (колізій) між протидіючими персонажами, в якій є і перше зіткнення (зав'язка), і розвиток подій, і кульмінація, і розв'язка одночасно [6]. Подаються там і пояснення до понять «драма», «трагедія» та «комедія», осмислення таких також впливає передовсім із характеру основного та додаткових конфліктів.

І все ж остаточне осягнення всіх форм, складових частин, ознак та функцій конфлікту в творі літератури ще попереду - його слід, на нашу думку, шукати в процесі осмислення еволюції цього явища впродовж того чи іншого періоду. В даному випадку спостереження ведуться на матеріалі літератури першої половини ХІХ ст.

Наслідки такої роботи цікаві й різноманітні, але в межах цієї статті можемо зупинитися лише на деяких важливих аспектах процесу еволюції провідних конфліктів української та зарубіжної драматургії ХІХ ст.

За змістом і перш за все - за рівнями свідомої діяльності персонажів в абсолютній більшості п'єс названого періоду проглядається поступове, але невпинне зростання: від матеріально-побутових протистоянь до суто політичних та ідеологічних протистоянь.

Так, у другому десятилітті ХІХ ст., розпочавшись «Наталкою Полтавкою» І. Котляревського, в якій протиставлені представники різних соціальних груп і головне різного економічного забезпечення, нова українська драматургія уже через десяток літ звернулася до питань політичного характеру. Але то був досить передчасний спалах політизації суспільства, викликаний повстанням декабристів, після поразки яких все стало на свої місця. До гострої критики і протистояння прогресивного дворянства тодішньому самодержавному режимові драматурги прийшли тільки в середині 30-х та 40-50-х років, коли М. Костомаров у п'єсах «Переяславська ніч» і «Сава Чалий», П. Гулак-Артемівський у перекладі трагедії Кребільона «Атрей і Фіест» відтворили не тільки боротьбу українського козацтва проти польського засилля (названі п'єси М. Костомарова), а й протистояння придворного характеру («Атрей і Фіест»).

Але це, так би мовити, блискача і тому для тодішньої влади дуже дразлива вершина айсберга. А основна маса українських та й російських драматургів першої половини ХІХ ст. поступово й повільно піднімалася сходами загальнонародної свідомості.

Так, услід за І. Котляревським Г. Квітка-Основ'яненко («Сватання на Гончарівці», «Щира любов, або милий дорожче щастя»), А. Ващенко-Захарченко («Оказія з Микитою», «Тоді скажеш, як вискочиш»), Н. Даниш («Наслідство і прокляття»), О. Духнович («Головний тарабанщик»), П. Котляров («Любка, або сватання в с. Рихмах»), Я. Кухаренко («Вівці й чабани»), І. Наумович («Гриць Мазниця, або Муж затуманений»), І. Озаркевич («Весілля, або Над цигана Шмагайла немає розумнішого», «Дівка на виданню, або На милування нема силування», «Сватання, або Жених навіжений»), Кирило Тополя («Чары, или Несколько сцен из народных былей и рассказов украинских»), П. Шохін («Не до любові») та ін. у 30-50 роках постійно акцентували увагу читача й глядача на побутових, зокрема, економічних протистояннях на селі. Але при цьому робили учасниками абсолютної більшості конфліктів названих п'єс вільних селян та дрібних чиновників, що дуже нагадувало конфлікт «Наталки Полтавки» І. Котляревського.



Специфічною ознакою цих конфліктів є те, що майже всі вони завершуються соціальним або економічним примиренням - хтось із учасників (як правило, розумні й добрі селяни, рідше - чиновники) йде на компроміс.

Виняток склала сентиментальна п'єса І. Квітки-Основ'яненка «Щира любов...», у якій такого рівня конфлікт завершився трагедією. І це сталося тому, що вперше в п'єсах такого рівня конфлікту спрацював закон соціальної нерівності: проста селянка Галя, кохана дворянина Зоріна, сама вирішила принести в жертву своєму обранцеві свою любов і своє щастя - відмовилася виходити заміж за дворянина, щоб не накликати на нього кепкувань і знущань рідні та таких же панів, як і він сам.

Г. Квітка-Основ'яненко чи не єдиний з драматургів, хто піднявся до такого рівня відтворення конфліктів. Решта ж авторів відтворювали цей поєдинок або не завжди вдало, повторюючи конфліктні ситуації з п'єс І. Котляревського й Г. Квітки-Основ'яненка, або захарашували їх етнографічно-фольклорним матеріалом і знімали цим всю їх соціально-економічну та емоційно-естетичну гостроту.

Той же соціально-економічний конфлікт, але в дворянському середовищі започаткував у російській драматургії першої половини XIX ст. О. Грибоедов зі своєю п'єсою «Горе от ума».

Його «починання» підхопили й стали розвивати, як і в Україні, десятки драматургів. Але найгостріше і найбільш майстерно зробили це О. Островський та кілька інших авторів, п'єси яких закінчувалися справжніми потрясіннями й трагедіями («Бесприданниця» та інші).

Про дворянські протистояння такого типу й рівня в Україні писали О. Духнович («Добродетель превъшаетъ богатство»), Г. Квітка-Основ'яненко («Шельменко-денщик») та інші. Але українські драматурги бачили і відображали цей тип конфлікту в панському середовищі не так гостро, як росіяни, і з помітною долею іронізування - «Шельменко-денщик».

Значно гострішими й сценічнішими виглядали тоді п'єси з конфліктами звичаєвого-правового характеру. Діалогізована повість «Предания о Гаркуше» Г. Квітки-Основ'яненка започаткувала в новій українській літературі саме цей рівень конфлікту. В ній дворянин Гаркуша, не дочекавшись правди й справедливості від закону й тих, хто його має доглядати, вирішив сам «наводити порядок».

О. Ващенко-Захарченко в п'єсі «Козак по своїй волі в 1855 році», Г. Квітка-Основ'яненко в діалогії «Дворянські вибори» та п'єсах «Шельменко - волосний писар» і «Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе», «Провидиця», Р. Мох у гострій драмі «Справа в селі Клекотині», С. Писаревський у трагічних драмах «Купала на Івана» та «Гаркуша» й інші автори української і російської драматургії (як, наприклад, «Доходное место» О. Островського) змальовували настільки гострі й правдиві поєдинки поодиноких шукачів правової справедливості з порушниками й порушеннями законів, які стали вже звичними, а то й «звичасвими», що на них стали реагувати навіть представники найвищих ланок влади.

Питання про ставлення панства до своєї батьківщини (мається на увазі й Україна, і Росія) і нації оригінально вирішувалися в п'єсах Г. Квітки-Основ'яненка («Вояжери. Пригода в трактирі», «Отак і москаля одури»), Я. Кухаренка («Чорноморський побит», «Чорноморці»), К. Скоморовського («Срмак») і М. Костомарова («Сава Чалий»).

Тут майже ні разу не змальовані військові чи хоча б словесні поєдинки з національними поневолювачами. Все йде через свідомість діючих осіб, котрі або побували за кордоном (найкращий приклад - «Вояжери») і, порівнявши стосунки між людьми «вдома» і за кордоном, пройнялися глибокою повагою до свого «затхлого», але «людяного» краю; або спробували знайти спільну мову з владниками держави - поневолювачами («Сава Чалий») і також дійшли висновку, що свій народ треба любити, діяльно й активно його захищаючи.

Саме політичний рівень конфліктів і став вершинним для української та російської драматургії першої половини XIX століття.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Українська літературна енциклопедія. - Т. 3. - К., 1995. - 496 с.
2. Литературный энциклопедический словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1987. - 752 с.
3. Словарь литературоведческих терминов. / Ред. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. - М.: Просвещение, 1974. - 509 с.
4. Лесин В. Літературознавчі терміни. - К.: Рад. шк., 1985. - 260 с.
5. Літературознавчий словник. - К.: Академія, 1997. - 752 с.
6. Козлов А. В., Козлов Р. А. Зародження і розвиток української драматургії: Книга для вчителя. Навчально-методичний посібник. - К.: Освіта, 1998. - 134 с.

## ВПРАВИ НА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ

Єфименко М.П.

Сьогодні, дбаючи про розширення функцій української мови, маємо шліфувати і мовну культуру. Тому в шкільний курс рідної мови введено розділ “Культура мовлення”, який сприяє обізнаності учнів з особливостями функціонування мови в різних сферах спілкування, цілеспрямованому добору і використанню в кожному з функціональних стилів мовлення мовних засобів, допомагає розвивати в учнів мовне чуття, виробити критичне ставлення до рівня власного мовлення, прагнення удосконалити його, оволодівати вміннями творити тексти різних стилів, жанрів і типів мовлення.

У формуванні таких умінь і навичок велике значення мають різноманітні стилістичні вправи на відтворення і редагування текстів:

1. Запропонувати учням удосконалити тексти для переказів, у яких є такі недоліки:

- 1) пропущено важливі події (дата дії, кульмінація розповіді, головні герої);
- 2) мають місце огріхи в складанні плану тексту (порушено порядок частин плану, немає логічного зв'язку в назвах частин плану тощо);
- 3) порушено зв'язок між окремими частинами тексту;
- 4) перекручено події в поданому тексті;
- 5) повторюються одні й ті ж слова.

2. Для аналізу й удосконалення дати учням частини текстів для переказів (або окремих речень з цього тексту), де є такі вади:

- 1) помилкова побудова речень (незакінчене речення; подано лише підрядне речення, а головне відсутнє); не встановлена межа між реченнями; є додаткова дія, але немає основної; стилістично-синтаксична обмеженість речень (учні користуються лише узвичаєними типами речень, наприклад, простими, використовують тільки кілька сполучників, не вживають відокремлених зворотів, складних конструкцій, стилістично забарвлених елементів або вживають їх неправильно); змінено порядок слів і від цього порушився смисл речення; не узгоджуються допоміжні дієслова з підметом, підмет з присудком; неправильно будують речення з однорідними членами, наприклад, - *Ми вирощуємо овочі, фрукти й помідори*; перенасиченість займенниками – *Люди не мали землі, і вони працювали на панів*; неправильне використання різних типів речень – повних і неповних, за метою висловлювання тощо; неправомірна заміна сполучників одного виду сполучниками іншого виду – *Взимку білочці немає де брати їжу, а вона робить запас ще влітку* і т.д.;
- 2) змішування часів і видів дієслів – *Василько повільно їхав лісом. Раптом сани зупиняються*;
- 3) порушення норм узгодження, керування, прилягання – *безхмарно (-е) небо, жалкувати за його (ним), прасмнє (о) їхати*.

Подані вправи на повний і частковий стилістичний аналіз ведуть до осмислення і вдосконалення змістової, жанрово-мовленнєвої і стилістичної структури текстів.

Особливу роль відіграють вправи на творення текстів різних функціональних стилів. Ними передбачається вироблення умінь і навичок застосовувати одержані знання у самостійній роботі. Це такі вправи:

1. Написати твори за джерелами одержання інформації: за особистими враженнями; за власним досвідом; спостереження за картиною, природою, прочитаним, теле- чи радіопередачею, діафільмом тощо.
2. Написати твори за уявою: за поданим початком, за поданим планом, відновити початок твору за даною кінцівкою.
3. На основі опорних текстів виконуються вправи, які вимагають при виправленні мовлення добору мовних засобів і стилістично доречного їх використання при написанні твору певного стилю:
  - 1) порушення зв'язку між окремими частинами тексту;
  - 2) пропуски слів, словосполучень, речень;
  - 3) повторення одних і тих же слів;

- 4) вживання слів у невластивому значенні – У плані визначено чергу (порядок) виводу людей з приміщення;
- 5) нерозуміння значення слова – Тут росли й другі (інші) дерева;
- 6) порушення фразеологічних сполучень (додавання зайвих слів або відкидання слів, заміна слова іншим невдалим словом – теревені говорити (правити)); перестановка місцями слів – де правлять роги козам (де козам роги правлять); дослівні переклади з іншої мови – до глибини душі (до глибини душі – у саме серце); невинуватна заміна часу – Ніч – хоч око виколить (виколи); вживання канцеляризмів, штампів – проробляти матеріал, загострити питання; невдалі неологізми – викинути у продаж товари; згрубілі, фамільярні звороти – по саме нікуди);
- 7) вживання діалектних слів, форм - біб (картопля), кривця (вівця), курман (шнурок), нису (несу), міні (мені), маненька (маленька) та ін.;
- 8) невдале дитяче словотворення – пальчатки (рукавички), безцікавий (нецікавий), сперш ніж (перш ніж);
- 9) пропуски морфем – звичні (звичайні), кількох (скільки);
- 10) відсутність логічних зв'язків між думками в частинах складного речення тощо.

Пропедевтика помилок у творчих роботах учнів має базуватися на передбаченні можливих типових недоліків у мовному оформленні усних і письмових висловлювань. Вивчення письмових переказів і творів з мови та літератури учнів 5-11 класів шкіл міста Марганця Дніпропетровської області та шкіл міста Запоріжжя і Запорізької області, виконане протягом останніх п'яти років, дає підстави стверджувати, що ряд помилок носить типовий характер, тобто учні нашого регіону повторюють їх з року в рік. Наведемо найголовніші:

1. Бідність лексичного запасу школярів та нерівномірне вживання наявного лексичного запасу: користування лише одним-двома словами (погано замість зле, кепсько, недобре, негаряд; хотіти замість бажати, воліти, жадати і т.д.; вживання одного й того ж слова в складному реченні чи в цілому абзаці.

Аналізуючи письмові роботи учнів, слід звернути увагу на можливість заміни одного слова іншими з таким же значенням.

2. Недостатній контроль за добром слів: лексичні й стилістичні недоречності (величний – величезний); різні перекручення слів (меблі а не мебля, одеколон а не дікалон); діалектизми, тавтології, повторення, паразитичні слова (займенники, сполучники, частки, вставні слова тощо) і т.д.

Подолання таких труднощів вимагає глибокого усвідомлення основного смислового значення слів, значення їх відтінків, а також контекстів, у яких воно (слово) може бути вжите.

3. Труднощі в застосуванні словотворчих засобів: суфіксів з відтінками згрубілості, пестливості (дівчатка і дівчисько); суфікси в деяких дієсловах (репетирувати і репетувати); префіксів (виїздити і відїздити); незграбні слова і недоречності (поспішання на допомогу, починання садовлення дерев).

Тут потрібно розвивати мовне чуття, провести серію тренувальних вправ.

4. Невдала побудова фрази: вживання лише простих речень; фрази починаються з одного й того ж слова (коли, тоді, раптом, незабаром, а потім і т.д.); неправомірні інверсії (Перед нами поле розкинулося); невміння поширити фразу другорядними членами речення тощо.

Побудова фрази в усному і писемному мовленні вимагає більш влучного добору слів і більш сталого їх розміщення.

5. Труднощі в користуванні займенниками: надмірне і, навпаки, занадто обережне вживання; неправильне співвіднесення займенників та іменників, що замінюються (Ветеран залишив у шкільному музеї пам'ятний сувенір. Він сподобався нам. Хто він – ветеран, музей чи сувенір?); передчасне вживання займенників (У вікно щось стукнуло. Потім вона зайшла до хати).

У таких випадках треба глибоко продумувати речення, проконтролювати написане і відредагувати в разі необхідності.

6. Вплив чужих зразків; намагання запам'ятати окремі фрази під час диктування тексту для письмового переказу і невдале поєднання їх між собою; нагнітання слів (У центрі села був широкий, гарний, блакитний ставок – У центрі села розкинувся мальовничий ставок); порушення характеру синтаксичних зв'язків у приєдникових сполученнях (ходити по саду а не ходити в саду; літати крізь хмари, а не літати через хмари).

У цьому відношенні слід виходити з того, що, коли йдеться про вміння самостійно викласти свої думки, власна фраза учня мусить бути оцінена вище, ніж чужа, хоча б навіть і більш досконала. Щоб довести

учнівські роботи до відповідного ступеня досконалості, потрібно також частіше використовувати редагування і саморедагування, повторне виконання письмових робіт на одну й ту ж тему після відповідного їх виправлення.

7. Інтерференція російської і української мов. Можливості для попередження цього відкриває короткий перекладний російсько-український словник, складений нами на основі вивчення усних відповідей, письмових переказів і творів учнів указаних вище шкіл. Аналіз письмових творчих робіт учнів 5-11 класів показав, що вони повторюють час від часу одні й ті ж русизми. Вільне використання пропонованого нами словника (його легко виготовити на комп'ютері чи просто переписати) кожним учнем ефективно впливає на якість змісту письмових робіт (на 21,4% зменшується кількість помилок у мовному оформленні). Подаємо фрагмент зразка короткого перекладного російсько-українського словника:

російською мовою	українською мовою
Ч, ч	Ч, ч
чего	чого, навіщо, нащо
чему	чому
Ш, ш	Ш, ш
шагать	крокувати, ступати, прямувати
шататься	простувати
шутить	хитатися, тинятися, швендяти
	жартувати, збиткуватися,
	знущатися
Э, э	Е, е
это, эта, эта, эти,	це, цей (оцей), ця (оця), ці (оці)
эхо	луна
Ю, ю	Ю, ю
юбка	спідниця
южный	південний
юркий	жвавий, прудкий, спритний
	меткий
Я, я	Я, я
явиться	з'явиться, прибути, трапитися,
	бути
якобы	ніби, нібито, немовби, неначе,
	неначебто
яркий	ясний, ярий, осяйний,
	яскравий

Завданням кожного вчителя-філолога є навчання, виховання і розвиток для суспільства людей досконалої грамотності, високої мовної культури. Адже грамотність і мовна культура – то перший крок до духовності, дефіцит якої ми всі зараз так гостро відчуємо.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничайко В.Я. Творчі роботи на уроках української мови. – К., 1984.
2. Турчин М.М. Роздуми про письмові твори учнів //Укр. мова і літ. в школі. – 1991. – № 3. – С.67-69.
3. Біляев Олександр. Культура мовлення вчителя-словесника //Дивослово. – 1995. – № 1. – С.37-44.

УДК 801.311(477.64)

## НАЗВИ РІЧКОВО-МОРСЬКИХ СУДЕН ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Жавжарова Т.Л.

Україна – морська держава, тому закономірно, що українська мова має розгалужену систему морської лексики. Але в українському мовознавстві питання розвитку морської термінології чекає ще на свого дослідника. Особливо важливим для лінгвістичного дослідження морської лексики є період Козаччини – один із найвизначніших в історичному розвитку України, пов'язаний з її формуванням як національної держави та виходом на арену світової історії. Запорозькі козаки славилися своєю вправністю в морських

походах по Азовському та Чорному морю, яке називали тоді Козацьким. На Запорозькій Січі суднобудування досягло високого рівня й досконалості. Морська боездатність запорозьких суден давала змогу козакам вести бойові дії на великій відстані від Дніпра, у будь-якій частині Чорного й Азовського морів. Дослідники XIX та XX ст., які писали про запорозьку давнину, називали ці судна чайками. Простежимо, як сучасники й самі власники-козаки називали такі судна.

**Байдак** традиційно вважається запозиченням з якоїсь східної мови, точно не визначеної [Ф. I 107; ЕСУМ I 116]. В. Фоменко намагається пов'язати слово із турецьким *байдак* “прапор, знак”, мотивуючи це твердженням очевидця про те, що козацькі “флоти при виході... своїми великими й малими значками біля себе храбряться” [Фом. 108]. Однак М. Шанський вбачає у лексемі *байдак* суфіксальне утворення від твірного *байда* [Ш. I 2 12]. У такому разі різні значення слів *байда* “човен; паля; дошка”, *байдак* можуть бути виведені із значення “брус, колода”. На користь цієї гіпотези свідчить те, що слово фіксується вже у давньоруській мові, якій запозичення з турецької не властиві, у формах *байдакъ*, *бодакъ* із семантикою “річкове судно” [Срезн. III Доп. 7]. Обстежений матеріал свідчить про досить активне функціонування номена *байдакъ* у XVI-XVIII ст. для вираження поняття “річково-морське плоскостонне судно зі стерном, яке запорозькі козаки використовували як легке військове судно”. Наприклад: *На завтра... байдаков 50 а чолнув без лічби спалили, жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону* [1649 ЛЛьв. 108]; *та(к) те(ж) особно робя(т) липы и ба(и)даки* [к. XVII ст. КЗ 282]; *з козаками і міщане киевські уступили суднами вниз Дніпра... где могли пройти байдаками и иними суднами* [1668 ЛСам. 61].

**Будара.** Рос. діал. *будара* “(видовбаний) човен, барка” М. Фасмер пов'язує із *байдара* “човен” [Ф. I 229]. Очевидно, це результат видозміни форми *байдара* під впливом *буда* “курінь, будка” [ЕСУМ I 277-278]. Про існування номена *будара* у період XVI-XVII ст. свідчить його фіксація в Літописі Самовидця: *и оних турков обложенцев казал забрати у будари на килкадесят суден і отвезти за море Азовское* [1668 ЛСам. 158] на позначення поняття “вид судна”. У XVII ст. слово вживається у південних діалектах російської мови, де *будара* “гребне судно, схоже на барку; великий вантажний човен”, напр.: *и онъ говорилъ такъ: топерь де ис подъ Озова козаков возятъ каюками, а стануть де возить и бударми* [1637 СлРЯ I 344].

Назва великого човна **дуб** співвідноситься з дендрономеном *дуб* (др. *дубъ* “дерево; дуб”) праслов'янського походження. Необгрунтованими є твердження про запозичення слова з турецької [Фом. 108]. Адже якщо взяти до уваги те, що назва судна виникла одночасно з новою технікою будівництва суден “із сильним поздовжнім і поперечним набором із дуба” [Тушин 57], то вона може бути пов'язана тільки з *дуб* “дерево”. Підтвердженням є розповідь Д. Яворницького про знайдений ним *дуб*: “зроблено було без кіля, на вигляд плоскостонний, з крутими вигнутими боками; дно й нижня частина бортів його... складалася з дубових дошок, а верхня частина бортів і палуба... з ялини; кокори, тобто ребра, шпангоути,- всі з дуба... на всю довжину човна, від носа до корми, йшов дубовий брус... Човен, крім весел, ходив на парусах і мав невелике оснащення” [Эварн. I 462]. У XVIII ст. слово *дубъ* має семантику “дерев'яне вітрильне вантажне судно, яке використовувалося біля північно-західних берегів Чорного моря, у гирлах Дніпра, Бугу, Дону. Прибережний дуб у довжину сягав 20м, мав палубу і дві щогли. Річковий дуб був меншим і не мав палуби” [Тушин 56-57]. Цікаво, що писемні джерела уточнюють час появи *дубів* як типу суден, прийнятий істориками. Зокрема, Ю.Тушин пише, що “на початку XVIII ст. на Дніпрі й на Дону з'являється новий тип судна – “дуб”...Тоді ж термін “дуб” поширюється у мовленні козаків” [Тушин 56-57]. Це спростовується тим фактом, що лексема *дуб* “човен” була виявлена нами вже у “Віршах...” К. Зинів'їва, написаних орієнтовно в 1700-1709 рр., напр.: *Выспи(ш)с# в дубѣ, або теж в човнѣ* [КЗ 218]; *Та(к) те(ж) особно робя(т) липы и ба(и)даки: шкуты дубы* [282]. А перш ніж потрапити в художню літературу, термін мав усталитися, закріпитися в мовленні, отже, термін *дуб* у значенні “тип судна” виник у українській мові не пізніше кінця XVII століття. У XVIII ст. слово було добре відоме широким колам мовців, про що свідчать писемні пам'ятки того часу. Військовий інженер С. Мишецький, котрий кілька років жив на Новій Січі, називав судна запорожців човнами, *дубами* та *військовими дубами*. *Дубами* називаються і човни запорожців, які були під Очаковим у 1737 р. [Фом. 107]. Зустрічаємо цю назву й у інших історичних джерелах, напр.: *з о(т)битихъ козаками кременчуцкими о(т)... запорожцовъ, слѣдующихъ на Низъ реки Днепра дубомъ пожитковъ, принял я* [1748 ДДГ 134]; *подъезжали ж на турецкие большие суда во время ночное и туманное ... на дубахъ своихъ* [1778 ЛР 87].

**Дубасъ** походить, очевидно, від *дуб* “судно”. Раннє поширення дериватів *дубасникъ* “власник дубаса”, *дубащина* “податок від дубаса” (XVI ст.) вказує на існування лексеми *дубас* ще у XVI ст. На формі слова, можливо, позначився вплив тур. *tombaz* “вид річкового судна; понтон”, що заперечує Фасмер [Ф. I 548]. Назва трапляється в різноманітних за жанрами пам'ятках, напр.: *наготовавши до того чолновъ, и дубасовъ, albo шугалнев мнозство великих и малых, пустилися Днѣпромъ* [XVII ст. Т. Мат. 1017]; *липы albo дубаси, по греческу же – моноксила, еже есть судини водниши, единодревесниши, то есть зъ єдного древа витѣсаниши* [1720 ЛВел. IV 294].

Меншого поширення набула назва **думбась** того ж походження, що і *дуб, дубас*. З огляду на існування у польській мові синонімічних слів *dub, dubas, dubica, tumbaz, dombaza* “вид човна, шхуна, паром”, можемо припустити, що тут відбувся взаємовплив мов. О. Рігельман послідовно вживає це слово при описі козацьких човнів, напр.: *потом на лодках своих, называемых думбасах и стиорнах, так далеко по Черному морю заезжали, что и близ Цареграда были* [1778 ЛР 59]; *Посадя со своими людьми его на думбасы и стерны, отпустили с обережными козаками* [380].

Для називання одного з видів судна використовувалася також лексема **липа**, яка виникла внаслідок перенесення назви матеріалу, з якого виготовлялися човни (пор. *дуб* “вид човна”). Н. Загоскін розповідає про історію суднобудування у XVI-XVII ст., що липову колоду обтисують, видовбують або випалюють, обробляють, а отриманий остов має назву “липа”, “ботник” або “труба” [Загоскин 372-373]. Ще Боплан свідчить про те, що в основу запорозького судна “береться човен із верби чи липового дерева” [Боплан 40]. Інший сучасник також зазначає, що запорозькі судна “збудовані, як човни, з липи або з верби” [Шевальє 40]. У досліджуваній період назва *липа* вживалася в значенні “невелике річково-морське судно”.

Одна із перших згадок про козацьке судно, що мало спеціальну назву *липа*, належить до 1626 р.: дяк Микита Зотов, повернувшись із Криму в 1681 р., зазначав, що московське посольство козаки перевозили через р. Базавлук також на “липах” [Фом. 108]. Назва судна *липа* зафіксована в козацьких літописах, напр.: *Войску казано готоватися на Запорожже под городки Ослам городок и Казикерман и липи и байдаки на борошно за пороги провадити* [1688 ЛСам. 147]; *липа* або *дубаси*...*єже єсть судини воднии* [1720 ЛВел. IV 294]. Використовується і в мові художньої літератури, напр.: *Та(к) те(ж) особно робя(т) липы и байдаки* [к. XVII ст. КЗ 282]. Очевидно, слова *липа* і *байдак* виражали синонімічні поняття, називали однорідні типи суден, оскільки вони часто займали однакову щодо головного слова позицію.

У документах XVI-XVII ст. козацькі човни нерідко називаються **моноксилі**. Назва запозичена з грецької мови: гр. *μονος* “один” і *ξύλον* “дерево” [ДГРС 1108], можливо, через латинське посередництво: лат. *monoxylus*, а, um (з гр.) “зроблений з цільного шматка дерева” [Двор. 493]. Слово зафіксоване зі значенням “козацький човен, невелике судно, основа якого зроблена із цільного шматка дерева”. Оскільки, за даними істориків, переважна більшість козацьких суден були безкілевими, побудованими на основі довбаного човна з липи, верби або дуба, обшитими по бортах дошками [Шевальє 40; Эварн. I 462; Тушин 52], то назва *моноксила* могла стосуватися будь-якого типу судна, напр.: *липи* або *дубаси*, *по кгреческу же – моноксила, єже єсть судини воднии, единодревеснии, то єсть зь єдного древа витһсанни* [1720 ЛВел. IV 294]; *Року 1620 теж прежний Гетман Хмельницький, Богдан, на море Черном воюючи в своих моноксилах, многии корабли и каторги турецкие опановал* [1778 ЛР 457].

**Сандал** - запозичення із сгр. *σανταλος*, або тур. *sandal* “широкий човен” [див. Ф. III 555]. Е. Ласота у своїх записках про перебування на Запорозькій Січі 1594 р. називає козацькі судна човнами, іноді *сандалами*, напр.: *я близько полудня відплив із Базавлука на турецькому сандалі разом із запорізькими козаками* [Яворн. II 92]. Як видно із відомої праці Д. Яворницького [напр., с. 81, 92, 147], термін *сандал* вживається зі значенням “однощоглове турецьке каботажне судно”, і тому неправомірно застосовувати його щодо козацьких суден. Еріх Ласота справді міг пливти на *сандалі*, але на турецькому – взятому козаками як трофей або збудованому за турецьким зразком.

Назва судна *стернь* (стернь, стиорнь) постала внаслідок метонімічного перенесення найменування частини (стерна, кормового весла, яким спрямовували рух човна) на ціле (пор.: *И могу(т) тамь бѣдныє вє(л)ми працювати: шостами поганяти и стє(р)нь керувати* [к. XVII ст. КЗ 149]). О. Рігельман у літописній оповіді вживає слово *стернь* на позначення невеликого військового судна запорозьких козаків, напр.: *Потом на лодках своих, называемых думбасах и стиорнах, так далеко по Чорному морю заезжали* [1778 ЛР 380]; *В то же самое время сечевские казаки под предводительством своего атамана Якова Чалого с товарищи, будучи на Черном море на своих лодках, называемых думбасами и стернами, восемь турецких судов...взяли в Сечу и побили* [510].

**Стругь**. Слово утворене нульсуфіксальним способом від дієслова *стругати* < др. *стръгати, стругати* [Ф. III 779]. В основу назви було покладено спосіб виготовлення судна. У XVII столітті лексема *стругь* використовується для передачі поняття “вітрильно-гребне судно з 60-80 стрільцями та 2-4 легкими гарматами” [Тушин 37]. Історики мореплавства свідчать, що струги плавали і річками, й по морю, це підтверджують і писемні джерела. В офіційних документах XVII ст. вживаються терміни *чайка* для Дніпра і *струг* для Волги та Дону з означенням *морський* або *чорноморський*, напр.: *Да турки же велѣли изготовить струги на Дунай, для обереганья оть козаковъ* [1654 АЮЗР 8 377]; *Хмелнитский хочет на море послать 300 струговъ и приходит на турецкіє мѣста* [380]; *струги станемъ дѣлать смолы и желѣза и полотна на парусы струговые надобно...* [1664 АЮЗР 5 227]; *И робя(т) окренты кораблѣ, и гѣмѣи, каторги обшивнѣ струги и шугалѣи* [к. XVII ст. КЗ 282].

Маловідомою є лексема **фуркат**. З-поміж досліджених пам'яток тільки одна фіксує це слово. Зокрема, у Літописі Г. Граб'янки спостережено єдиний випадок використання слова: *Бояринъ Яковъ Феодоровичъ Долгорукий и Гетман...припливши тамо Днѣпром на судах воднихъ, называемыхъ фуркатахъ* [1696 ЛГр. 252].

Назва запорозького судна **чайка** не має загальноприйнятої етимології. Одні дослідники вважають джерелом слова тур. *şaiça* “барка” [Ф. IV 312], інші допускають староіталійську етимологію – із *saica, saicca, saico* Зокрема, Б. Богородський доводить, що запозичення з італійської мови судноплавної та суднобудівної термінології характерне для народів, пов'язаних із басейном Середземного моря. У російську та українську мови слово *чайка* могло ввійти з мовлення генуезців, які постійно мешкали в прибережних містах Чорного моря [див.: Богор. 79-88]. Непереконливою є спроба В. Фоменка пов'язати назву з турецьким *чай* “річка” як нібито судна, придатного для плавання лише по річках [Фом. 108], що перекреслюється даними історичних джерел. Останнім часом у мовознавстві утвердилася власне українська етимологія слова, прибічник якої В. Німчук вбачає джерелом турецького слова *şaiça* українську назву човна, що виникла через перенесення на засіб пересування по воді назви водоплавного птаха [Німчук 209]. Про те, якими були запорозькі судна, маємо свідчення сучасника тих подій – П. Шевальє: “Козаки починали будувати свої судна завдовжки в 60 і завширшки в 10 або 12 стіп. Вони без кіля, а побудовані як човен з липи або верби, обшиті по боках високо дошками, які козаки прикріплюють одну до одної, за допомогою шипів. Козаки ставлять два весла, щоб краще повертати човен... для більшої стійкості човна на хвилях прикріплюють до бортів в'язки очерету завтовшки з бочечку. Звичайно судна мають 10-12 або 15 весел на кожному борту і більше швидкохідні, ніж турецькі галери; у козаків погані вітрила, але вони користуються ними тільки під час хорошої погоди і волять веслувати, коли дме сильний вітер” [1663 Шевальє 40-41]. Дослідження писемних пам'яток дозволяє заперечити передчасний висновок історика В. Фоменка про те, що “на території України дотепер ще ніде не виявлено жодного документа, де б назва “чайка” згадувалася до другої чверті XVIII ст. [Фом. 108]. Насправді ще польський історик Марцін Бельський (XVI ст.) свідчить про те, що козаки проходили пороги у своїх шкіряних човнах, які вони називали *чайками (szajke)* [Kronika III 1358-1360]. Таке найменування запорозьких човнів знаходимо й у джерелах XVII ст., напр.: *a wylі niezaniechaczie tych chadzіek (sic) na morzhe, spaczniezше u srossze niebespieczestwo obaliczie na Rzecz pospolita* [1618-1619 АЮЗР III 1 226]; *Малая Россіи кошевые посланцы, Евсей Шашол с товарищи, сказали...А на весне б изволил великий государь прислатъ к нам, - к запорожцам – чаек* [1672 АЮЗР 9 15; 1674 5 406]; *Тотъ льсь ронить и чайки дхлатъ над Ворскломъ* [1763 АЮЗР XI 211].

**Щебека** (шебека). Фасмер пояснює рос. *шебека* “невелике трищоголове торгове судно на Середземному морі” як запозичене з іт. *sciabesco* “тс.” [Ф. IV 420]. Боплан у 1640 р. писав, що козаки робили судна, “так би мовити, *щебевица* військові” [Фом. 108], підкреслюючи великий розмір судна (щебевище – велика щебека).

Отже, запорозьці використовували різні види суден, залежно від стратегії й тактики морського бою. Особливо поширеними у козаків були споконвічно українські назви річково-морських суден, такі як *байдак, дуб, липа, чайка*. Торговельні, військові взаємини з різними країнами принесли на українські терени назви суден іншомовного походження – *корабль, моноксила, стернь*. Іноземці, які писали про запорозьку історію, називали козацькі судна відомими їм словами – *сандал, щебека*, але намагалися познайомити закордонного читача і з українською морською лексикою. У сучасній українській мові більшість таких назв належить до пасивної лексики і є історизмами, однак “доба героїчних походів”, як називають історики козацькі морські експедиції перших двох десятиліть XVII ст., залишила свій яскравий слід у мовній пам'яті українського народу.

## УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

АЮЗР	-Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.-Спб., 1861-1892.-Т. 1-15.
Богор.	-Богородский Б. Л. К истории судовых терминов “шайка” и “чайка” // Вопросы теории и истории языка.-Л., 1968.
Боплан	-Описание Украины Боплана. 1630-1648 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск 2.-К., 1896.
Горбач	-Горбач О. Українська морська і судноплавна термінологія // Горбач О. Лексикографія і лексикологія: Збір. ст.- Мюнхен, 1992.-С.3-31.
Двор.	-Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь.-М.: Русский язык, 1986.

- ДГРС -Древнегреческо-русский словарь. Сост. И.Х. Дворецкий /Под. ред. проф. С.И. Соболевского.-М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.-1958.-Т. 1-2.
- ДДГ -Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.-К.: Наук. думка, 1993.
- ЕСУМ -Етимологічний словник української мови: В 7 т.-К.: Наук. думка, 1982-1989.-Т. 1-3.
- Загоскин -Загоскин Н. П. Русские водные пути и судоводное дело в допетровской России.-Казань, 1909.
- КЗ -Зиновійв К. Вірші. Приповісті посполиті /Підгот. тексту І.П. Чепіги.-К.: Наук. думка, 1971.
- Лассота Э. -Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Пер. и примеч. Ф. Бруна.- СПб., 1873.
- ЛВел. -Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. /Сост. С. Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720.-Киев, 1848-1864.-Т.1-4.
- ЛЛьв. -Львівський літопис XVII ст. // Бевзьо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець.-К.: Наук. думка, 1971.-С.99-124.
- ЛР -Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі /Вступ. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака.-К.: Либідь, 1994.
- ЛСам. -Літопис Самовидця.-К.: Наук. думка, 1971.
- Німчук -Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови /АН України. Інститут української мови; Відп. ред. С. Бевзенко.-К.: Наук. думка, 1992.
- СлРЯ -Словарь русского языка XI-XVII вв.-М.: Наука, 1975-1990.-Вып. 1-17.
- Срезн. -Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка.-Спб., 1893-1912.-Т. 1-3.
- Т. Мат. -Тимченко Є. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV-XVIII вв.: Рукопис /Зберігається в бібліотеці Інституту української мови АН України у Києві.
- Тушин -Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII в.).-М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978.
- Ф. -Фасмер М. Этимологический словарь русского языка /Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева.-М.: Прогресс, 1964-1973.-Т.1-4.
- Фоменко -Фоменко В. Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” // Український історичний журнал.-1966.-№8.-С. 107-111.
- Ш. -Этимологический словарь русского языка /Под руководством и ред. Н.И. Шанского.-М.: Издательство Московского университета, 1963-1982.-Т.1-2 (Вып. 1-8).
- Шевальє -Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі /Переклад з фр. видання 1663 р.- К.: Вид-во АН УРСР.-1960.
- Эварн. -Эварницкий Д.И. История запорожских козаков.-Т.1.-Спб., 1892.
- Яворн. -Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х тт. /Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.-К.: Наук. думка, 1990.
- Kronica -Bielski M. Kronica. Wyd. K.J. Turowskiego.- Sanok, 1856.-Т. 1.- XI, 699 s.; Т. 2.- 700-1222 s.; Т. 3. -1223-1790, LXXV s.



## О СООТНОШЕНИИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И СИНТАКСИЧЕСКИХ СТРУКТУР В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Злобина Н.И., Новицкая В.В.

В современных исследованиях по словообразовательной номинации широко признанным является тот факт, что "выполняя, подобно простым словам функцию номинативных единиц, словообразовательные конструкции в отличие от них, могут употребляться в качестве альтернативных, параллельных, конкурирующих форм по отношению к синтаксическим словосочетаниям" [1,75]. В этой связи представляется актуальным изучение различных видов свертывания, своеобразной семантической компрессии синтаксических конструкций (словосочетаний, а порой и целых предложений) в словообразовательные структуры. Выявление механизма стяжения словосочетания в словообразовательную единицу представляется важным, поскольку, во-первых, именно здесь наиболее очевидно проявляется связь словообразования с синтаксисом, а во-вторых, процесс универбализации словосочетания приводит к возникновению синонимических форм номинации. При этом происходит транспозиция знаков с синтаксического уровня на лексический, на уровень слова.

Соотношение словообразовательных и синтаксических структур в современном немецком языке позволило в первую очередь подвергнуть анализу конструкции, обладающие идентичным лексическим наполнением и близким грамматическим значением, взаимозаменяемые в определенных контекстах – словообразовательные единицы и словосочетания. В результате проведенного исследования выявлена определенная градация семантической близости сложных слов и словосочетаний, т.е. выделены 3 группы: 1) максимально удаленные друг от друга по своему референциальному значению; 2) частично совпадающие по своему референциальному значению; 3) полностью совпадающие по своему референциальному значению.

Определенный интерес представляет группа полуаффиксальных производных и словосочетаний, частично совпадающих по своему референциальному значению, например *mäuschenstill* – тихий как мышонок, *blutrot* – красный как кровь, *rechkohlrabenschwarz* – чёрный как уголь, как смоль, как вороново крыло и т.д. Некоторые исследователи языка предполагают, что одна из синонимичных форм может вытеснить другую, именно полуаффиксальный дериват может вытеснить более громоздкую синтаксическую структуру, о чем свидетельствуют многочисленные примеры в конкретной речевой ситуации. Образование универбов с помощью полуаффиксов – особая примета современного немецкого языка. В лингвистический обиход в области синхронного словообразования этот термин был введен М.Д. Степановой в 1953 г [2, 384]. Вызвавшее первоначально бурную полемику, это понятие выдержало испытание временем и прочно вошло в арсенал лингвистических понятий, используемых в практике описания словообразовательных систем. Наличие полуаффикса в составе слова констатируют тогда, когда у этой единицы – при прочих равных условиях (неполнозначности, служебности этой морфемы и т.п.) – в системе языка присутствует коррелятивная свободно стоящая в изоляции единица, отдельное слово, например, *die Spitze* – шпиль, вершина, встречается в словообразовательной структуре универбов: *der Spitzbube* – озорник, мошенник, *spitzbübisch* – озорной, мошеннический, *die Spitzenbelastungszeit* – время максимальной нагрузки, час пик, *das Spitzenerzeugnis* – наилучший продукт, *der Spitzenfilm* – первоклассный фильм, *die Spitzenklasse* – выдающийся спортсмен, *die Spitzenleistung* – выдающееся достижение, *der Spitzenlohn* – максимальная заработная плата, *die Spitzenmeldung* – важнейшее достижение, *das Spitzenmodell* – лучшая (последняя) модель (моды), *die Spitzenqualität* – высшее качество, *der Spitzenreiter* – лидер (турнира, гонки) в прямом и переносном смысле. Ср. сл. пример: „Deutschland ist als Zielland von Flüchtlingen Spitzenreiter unter den Staaten der Europäischen Union“ (PuS, 1999).

В. Гумбольдт писал: "Нельзя себе представить, чтобы создание языка начиналось с обозначения словами предметов, а затем уже происходило соединение слов. В действительности речь строится не из предшествующих ей слов, а, наоборот, слова возникают из речи. Слово образует границу, вплоть до которой язык в своем созидательном процессе действует самостоятельно. Словом язык завершает свое созидание. Для предложения в речи язык устанавливает только регулирующие схемы, представляя индивидуальное оформление их произволу говорящего" [3,82]. Одно из возможных толкований этого места состоит в том, что вариации внутренней формы слова ограничены схемой предложения, в реализации которой это слово участвует, и следовательно, теми семантическими категориями, которые определяют различия схем предложений. Подтверждение такой гипотезы можно, кажется, увидеть в следующих словах Гумбольдта: "Как и в звуковой форме важнейшими моментами являются обозначения понятий и законы сочетания слов, так и во внутренней, интеллектуальной стороне языка дело обстоит подобным же образом. При обозначении здесь, как и там, следует различать два момента: ищутся выражения для совершенно индивидуальных предметов, или же изображаются отношения, которые,

прилагаясь к целому ряду предметов, сводятся по форме к одному общему понятию. Созданию слов (у звуковой формы языка) внутренней стороне языка соответствует образование понятий. Чтобы артикуляционное чувство могло найти необходимые для обозначения звуки, нужно, чтобы во внутренней сфере каждое понятие было отмечено каким – либо свойственным ему признаком или было поставлено в связь с другими понятиями» (там же). Объяснение мотивации дается исключительно с позиций синтагматики, а как же парадигматика? Эта важнейшая для теории мотивации тема наиболее полно раскрывается В.В. Виноградовым, обобщающим все добытое языкознанием к 1947г. с позиций теории категорий: «Слово как система форм и значений является фокусом соединения и взаимодействия грамматических категорий языка... Ни один язык не был в состоянии выражать каждую конкретную идею самостоятельным словом или корневым элементом. Конкретность опыта беспредельна, ресурсы самого богатого языка строго ограничены. Язык оказывается вынужденным разнести бесчисленное множество значений по тем или другим рубрикам основных понятий, используя конкретные или полуконкретные идеи в качестве посредствующих функциональных связей... Лексические значения слова подводятся под грамматические категории... Семантические контуры слова, внутренняя связь его значений, его смысловый объем определяются грамматическим строем языка, и семантический объем слова, и способы объединения значений различны в словах разных грамматических категорий... Широта фразовых связей слова также зависит от его грамматической структуры. Различия в синтаксических свойствах слова, в особенностях его фразового употребления находятся в тесной связи с различиями значений слова» [4, 18-19].

Наибольший интерес представляет последняя группа словообразовательных единиц и словосочетаний, составившая около 90% всех проанализированных единиц. Словопроизводные слова с суффиксом -ег и словосочетания являются подлинными аутентичными синонимами. Однако, будучи единицами разных уровней языковой системы, они различаются по своему внутрилингвистическому значению. Словосочетания – номинативные единицы синтаксического уровня – однозначны и раздельно оформлены, следствием чего является широкая возможность синтаксического распространения их членов. Модели словосочетаний получают свое лексическое наполнение в каждом конкретном коммуникативном акте, реализуя при этом внешнюю лексическую валентность своих членов. В определенных синтаксических условиях возможна замена некоторых членов словосочетания широкозначными именами существительными. В отличие от словосочетаний словопроизводные слова являются цельнооформленными лексическими единицами, воспроизводимыми в речи.

Говоря о воспроизводимости словопроизводных слов, необходимо отметить, что существует большое число таких единиц, которые так же, как и словосочетания, не воспроизводятся, а создаются в речи. Это так называемые окказиональные слова. Последние, будучи чисто речевыми образованиями, не принадлежат языку, они творятся заново для каждого конкретного случая употребления. Окказиональные слова создаются носителями языка при необходимости: 1) назвать новые явления, предметы и другие реалии действительности; 2) дать экспрессивное выражение, предельно точно и ярко описывающее конкретную ситуацию. В соответствии с целью создания окказионализмы выполняют две функции: 1) информативную; 2) экспрессивную, ср.:

Manchmal frag ich mich,  
Wann bin ich eigentlich Ich?  
Daheim bin ich der Gärtner, Maler,  
der Schaför und Rechnungszahler,  
der Klempner und Fahrradflicker,  
Lohnsteuermacher, Möbelrücker,  
Der Geldheimbringer, Einkaufsbote,  
Kartenschreiber selbst für Tote,  
Der Hausaufgab- und Schulberater  
Und bald werd ich nun Schwiegervater.  
Bin Prellbock und ein Streiteschlichter,  
Spezialist für Strom und Lichter,  
Einkaufsberater und Gutachter,  
Geschirrabtrockner – alles macht er.  
«Vater unser bestes Stück».  
Drei Weiber zu Hause welch ein Glück.

Im Dienst bin ich der Sachbearbeiter,  
der wissen muss wie alles geht weiter,  
als Organist der Liedbegleiter,  
vorm Chor steh ich als Dirigent,  
der Luft verteilt mit seinen Händ'n,  
der schuld ist, wenn was net so klappt.  
„Wir haben den richtigen Ton net ghabt“...  
beim Staat bin ich der Steuerzahler,  
für die Krankenkasse ein Beitragszahler,  
fürs Rote Kreuz ein alter Spender  
für Bares und abtrogne Gewänder.  
Verstehts jetzt, wenn ich frag dann mich,  
Wann bin ich eigentlich denn ich?  
Doch ich hab gehört, drum bin ich froh,  
dir gehts wahrscheinlich genau auch so.  
Wir sind anscheinds – ich glaubs euch schon,  
die Summe dieser Addition.

(L.G., S.31)

Выделенные в этом стихотворении сложнопроизводные слова с суффиксом -er помогают реконструировать модели производящих словосочетаний, ср.: Geschirr abtrocknen - Geschirrabtrockner, Sache bearbeiten – Sachbearbeiter, Steuern zahlen – Steuereinzahler, Beitrag zahlen – Beitragszahler и др.

Окказиональные слова возникают в речи, они тесно связаны с речевой ситуацией. Вместе с тем, рассчитанные на нормальное речевое понимание и восприятие, они обычно создаются по аналогии с уже известными узуальными словами в строгом соответствии с системой языка. Аналогия пронизывает все способы словообразования. Е.С. Кубрякова пишет по этому поводу: «подчеркивая творческий характер речевой деятельности, мы не можем не принимать также моделируемого характера этой деятельности и наличие общих правил, ею управляющих» [5]. Аналогия проявляется не только в процессе аналогического словообразования, т.е. в подмене компонентов в уже существующих сложных словах по аналогии, но и в процессе словообразования на синтаксической основе, т.е. в различных видах свертывания или семантической компрессии синтаксических конструкций (предложений, словосочетаний) в производные и сложные слова. Таким образом, в процессе универбализации наименование в виде словосочетания получает новое оформление в виде цельнооформленного знака – универба. При этом происходит транспозиция знаков с синтаксического уровня на лексический, на уровень слова. Дальнейшая судьба окказиональных сложных слов-универбов зависит от разнообразных языковых и экстралингвистических факторов.

Сложные слова цветообозначения имеют в контексте художественного произведения определенную прагматическую установку и содержат элементы, выполняющие функцию воздействия. Последнее особенно актуально в связи с быстрым развитием такого направления в изучении языка, как лингвопоэтический анализ, например:

„Ein rosenfarbnes Frühlingswetter  
Umgab das liebliche Gesicht...“  
(J.W. Goethe. Willkommen und Abschied)

„aber nach langen, regnenden Nachmittagen  
kommen die goldübersonnten  
neueren Stunden...“  
(R.M. Rilke. Aus einem April)

Процесс универбализации приводит к образованию функционирующих параллельно синонимичных словосочетаний и сложных слов. Можно предположить следующие пути развития этой ситуации в языке:

а) одна из синонимичных форм номинации вытесняет другую. В целом сложное слово-универб – более экономная (в широком смысле этого слова) форма номинации по сравнению со словосочетанием. Но это вовсе не означает, что конечным результатом социального закрепления будет сложное слово. Создание универбов, как правило, - не самоцель, а решение частной задачи при построении текста в целом. Специфика окказионализмов - в обслуживании конкретной речевой ситуации. Поэтому многие окказиональные сложные слова-универбы, удачно выполнившие свою функцию в каком-либо художественном произведении или в устной речи, никогда не становятся фактами языка.

б) обе синонимичные конструкции остаются в языке. При этом одна из них может частично изменить свое первоначальное значение в соответствии с тенденциями, которые свойственны развитию номинативных единиц (лексикализация, возникновение на основе прямого значения – значений переносных, развитие полисемии и т.д.)

Таким образом, соотношение словообразовательных и синтаксических структур в современном немецком языке показывает, что в тот же более или менее длительный период времени, когда синонимичные наименования полностью сохраняют свое первоначальное значение, их функционирование определяется внутрilingвистическими и прагматическими факторами.

## СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

L.G. Herbert Lahm. Gedichte. Nürnberg, 1992.- 48 S.

PuS – Presse und Sprache. 43. Jahrgang.- Nr. 540, Januar 1999.- S.1.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Степанова М.Д., Фляйшер В. Теоретические основы словообразования в немецком языке. - М., 1984.
2. Степанова М.Д. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. - М., 1979.
3. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. - В кн.: Звегинцев В.А. Хрестоматия по истории языкознания 19-20 вв. - М., 1956.
4. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. - М., 1947.
5. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова. В кн.: Аспекты семантических исследований. - М., 1980.

## ЗОВНІШНІ ЗВ'ЯЗКИ МІНІМАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зубець Н.О.

На природу стійких сполучень слів з одним повнозначним компонентом (типу *над терпець, не з лопуцька, ні звука, тільки й бачили, хоч танцюй, як ошпарений* та ін.) у мовознавчій науці існувало три точки зору:

- 1) ці одиниці - не фразеологізми, а слова (зокрема прислівники, які пишуться окремо);
- 2) ці одиниці - не самостійні, а є частинами інших фразеологізмів;
- 3) ці одиниці - мінімальні фразеологізми (термін запропонований російським дослідником П.О.Лекантом), які складають окремий структурний розряд (великий внесок у розробку й утвердження такого розуміння зробили українські вчені).

Звичайно, такі діаметрально протилежні точки зору на статус стійких сполучень слів з одним повнозначним компонентом склалися поступово. Спочатку вони свідчили про недостатню розробку загальнофразеологічних теоретичних положень, а згодом відобразили погляди на такі одиниці з різних позицій (зовні і з боку їх внутрішніх особливостей).

Аналіз конкретних структурно-граматичних розрядів фразеологізмів (дієслівних, прикметникових, вигуківих) з'ясував, що в багатогранній фразеологічній системі сучасної української мови чітко окреслюється структурно відокремлена група стійких зворотів мови, у складі яких тільки один повнозначний компонент. Було встановлено, що мінімальні фразеологізми (МФ) відповідають основним критеріям фразеологічності, як-от: відтворюваність, граматична категоріальність, немотивованість, фіксований порядок слів. Питання про їх віднесеність до фразеологічного фонду на сьогоднішній день не є спірним. Мінімальні фразеологізми уведені в основні структурні класифікації як окремий розряд, разом з фразеологізмами, співвідносними із словосполученнями, та фразеологізмами, співвідносними з реченнями.

Найбільш продуктивним розрядом МФ є прийменниково-іменні звороти. Із 218 прийменників, наявних у сучасній українській мові, у їх складі використовується більше 20. Фразеологічне значення МФ, у якому переважає об'єктивно-оціночний момент, формують образна основа спільно з понятійною. При цьому для одних одиниць можлива вказівка як на раціональну, так і на емотивну оцінку (*з привітом, на пироги, до любові*), для інших такий поділ неможливий (*на бантину, під виглядом*), а для частини з них визначення оцінки залежить від словесного оточення.

Дослідження МФ кількох структурних різновидів дозволяє зробити припущення, що осмислення їх як несамотійних одиниць фразеології базується на аналізі з позицій сполучуваності (тобто зовні). Вивчення зовнішніх зв'язків мінімальних фразеологізмів дозволить якнайточніше встановити межі їх лексичного складу, а це в свою чергу має значення для з'ясування природи фразеологічних одиниць, для синтаксису тощо. Певна інформація щодо структурно необхідних зв'язків подається у фразеологічних словниках, однак повнота і подача їх різна. Неоднакове визначення "носія фразеологічності" у компонентному складі мінімальних фразем призводить до того, що одні словники фіксують одиниці *бубніти під ніс, брати під крило, вдарити по руках, висіти на ший, доводити до пуття, дати на лапу, усі до одного*, а інші - *під ніс, під крило, по руках, на ший, до пуття, на лапу, до одного*. Одні автори фіксують фразеологізми у "повному" обсязі (з обов'язковим раніше другим повнозначним компонентом), а інші - в "усічений" формі: *у ноги [братися]* (СФС), *у ноги* (ФСУМ); *до слушного часу* (Сл.Уд.), *до часу* (ФСУМ).

Існують фразеологічні одиниці, які не припускають допоміжних слів, їх семантика зрозуміла незалежно від зв'язків зі словами у мовленні. Абсолютивно, тобто без контексту, вживаються, наприклад, мінімальні фразеологізми *за безцінь* ('дуже дешево, майже даром'), *з блиском* ('дуже добре, майстерно, на високому рівні'), *на брата* ('для кожного, кожному'), *у цвіт* ('у розквіті фізичних і духовних сил') та інші. Це можна розглядати як одну з ознак високої злітованості компонентів.

Фразеологізми, як і інші одиниці мови, вступають у мовленні в граматично-семантичні зв'язки зі словами. Особливий інтерес становлять структурно необхідні зв'язки, на основі яких утворюється оточення звороту. Вчені вважають, що специфічне оточення фразеологізму є його єдиною і безсумнівною ознакою як одиниці мови [6 1966 20]. З урахуванням структурно необхідних зв'язків утворюється суворо визначена конструкція - конфігурація, ядром якої є фразеологічна одиниця. Сполучувальні можливості фразеологізмів дослідники пов'язують із особливостями структури. Вважається, чим складніша, багаточисельніша структура фразеологізму, тим вони [зв'язки] обмеженіші

[1 1987 120]. Логічно припустити, що саме через семантичну елементарність, практично кожний другий мінімальний фразеологізм може утворювати комунікативно достатній контекст тільки при заповненні найближчих актантних позицій морфолого-синтаксичного порядку або лексико-семантичного характеру.

Мінімальні одиниці фразеології прийменниково-іменного різновиду виступають носіями валентності, коли їх значення розкривається у конфігурації, "у поєднанні з іншими словами, кількість і склад яких нічим не обмежуються" [2 1977 145]. Наприклад:

<i>під дулами</i>	<i>чого</i>
<i>в особі</i>	<i>чий, кого</i>
<i>на погибель</i>	<i>кому, чию</i>
<i>з уст</i>	<i>чийх</i>
<i>на язиці</i>	<i>у кого</i>
<i>у руках</i>	<i>чийх, у кого</i>

У кожному конкретному вживанні фразеологізми виступають лише структурною основою речення, обов'язково доповнюючись досить вільними введеннями в речення зумовленими членами, які характеризуються лише граматичною стійкістю, функціонують як самостійні члени речення, відіграючи велику роль у розкритті значення фразеологізму, але до складу її не входять ("Та й *до біса* у цього паші всякого надбання!" (Приг.); "Качви тієї й справді в Інгульській заплаві було *до біса*" (Сиз.).

Між мінімальним фразеологізмом і зумовленим словом встановлюються вимушені зв'язки (вони семантично тяжіють одне до одного), де слово-конкретизатор семантично переважає фразеологізм. Нерідко функцію семантичних конкретизаторів для значень мінімальних фразеологізмів виконують слова-супровідники. У такому випадку МФ є валентними поширювачами і значення їх - валентно обмежені: *при надії* з сл. *бути* і под.; *з м'ясом* з сл. *відривати, видирати* тощо.

Частина мінімальних фразеологізмів (приблизно 8%) реалізують своє значення при лексично обмеженому оточенні - 1-2 конкретні слова (типу *на незабудь* з сл. *дати*; *в дим* з сл. *п'яний*; *до дошки* перев. з сл. *все*; *по вінця* з сл. *повний*; *в ячню* з сл. *побити*). Для 12% МФ слова-супровідники не виходять за межі однієї лексико-семантичної групи (*за бортом* з сл. *опинятися, залишатися, бути*; *під бобрік* з сл. *стригти, стрижений*).

Фразеологічне оточення у мінімальних фразеологізмів буває досить широким, лексично необмеженим, тобто таким, що не піддається тематичному об'єднанню або суворій кількісній оцінці (понад 12%). Зокрема, частина з них має вказівку на сполучення з дієсловами (типу *під ніж, на ніготь, в одно, під обухом*), інші вживаються із запереченням (*на волосину, до шмиги, з ключця*).

О.І.Молотков кваліфікує слова-супровідники як "обов'язкове словесне оточення фразеологізму" і вважає, що із здатністю його поєднуватися з тими чи іншими словами безпосередньо пов'язується визначення фразеологічного значення і розмежування значень багатозначного фразеологізму [3 1977 24].

Справді, значення мінімальних фразеологізмів прийменниково-іменного типу іноді важко встановити без слів-супровідників. Маючи один і той же смисловий еквівалент, одиниці не вступають у синонімічні зв'язки, бо їхні значення конкретизують слова-супровідники:

<i>над життя</i>	із сл. <i>любити</i>	
<i>на кістку</i>	із сл. <i>змерзнути, змерзти</i>	'дуже сильно'
<i>до рубця</i>	із сл. <i>змокнути, промокнути</i>	

Частина прийменниково-іменних фразеологізмів досить інформативна у семантичному відношенні. Щоб цю інформативність упорядкувати, систематизувати, конче необхідні слова-супровідники. Так виникають багатозначні одиниці:

*в лице* '1. З сл. *говорити, казати* і т.ін. Прямо, безпосередньо кому-небудь, відверто і т.ін. 2. З сл. *знати*. Зовні, за зовнішнім виглядом';

*на ногах* '1. Перев. з сл. *спати, заспати* і т.ін. Не лежачи в ліжку, без постільного режиму // Здоровий. 2. Перев. з сл. *бути*. Не спати, прокинутися, піднятися з ліжка. 3. Займатися якимись справами, бути в русі'.

Можливість сполучатися тільки з певними словами-супровідниками виникає у МФ завдяки наявності у них спільної потенціальної семи. Наприклад, фразеологізм *по дорозі* у значенні 'мимохідь, заодно' вживається із словами-супровідниками, що належать до лексико-семантичної групи із значенням 'переміщуватися, змінювати місцезнаходження'. Спільним смисловим елементом у наведеному прикладі є сема 'пересування, рух'. У фразеологізмі *в дугу* ('дуже, до краю') словами-супровідниками виступають дієслова *зігнути, зігнутися* і т.ін., бо для них спільною є сема 'викривлення'.

Постійне оточення мінімальних фразеологізмів створює враження, що як структурно-семантичне ціле вони не можуть існувати без супровідників. Та не дивлячись на тісний семантико-граматичний зв'язок, різний ступінь злитості компонентів фразеологізму і слів-супровідників, вони не зливаються в одне нероздільне ціле, бо слова-супровідники зберігають семантичну й граматичну самостійність, виконують функції окремого члена речення ("Спершу - дай йому *на лапу*... Не даси, то походи" (С.Ол.), "А ваш брат у *других*, чи здоровий він з молодією жінкою? - питала знов Маруся" (М.В.), "Тут прийшлося Бертольд у *лихом*: Край чужий, ворожі люди" (Л.У.). При слові-супровіднику можливий пропуск фразеологізму без шкоди для змісту речення. В принципі мінімальні фразеологізми можуть вживатися і без супровідників.

Розглядаючи питання лексичного складу фразеологічних одиниць, М.І.Сидоренко пише: "Безумовно, потенційно супровідники можуть увійти до складу фразеологізмів, однак такі випадки поодинокі у мові. Набагато частішим є зворотний процес: коли один із компонентів спочатку переходить у постійне оточення, а потім зникає і з нього, хоч фразеологізм все одно лишається цілісною одиницею" [5 1964 130]. Цілком можливо, що такі перетворення відбулися у фразеологізмі *на парі власних ніг* і ми маємо одиницю *на парі [власних]* ('без застосування транспорту, ногами, пішки'). Можна погодитися з твердженням А.Д.Райхштейна: чим ширший можливий контекст вживання фразеологічної одиниці, тим легше встановити його межі як одиниці фразеології, оскільки з розширенням сполучуваності підвищується ступінь "семантичної" автономності [4 1972 91]. Вважаємо, що саме для МФ з широким оточенням можна прогнозувати повне зникнення слів-супровідників з бігом часу.

У багатьох випадках МФ одночасно виступають і як носії, і як поширювачі валентності:

*з уст* чийх з сл. *почути, довідатися, дізнаватися* 'від кого';

*на хлібах* чийх з сл. *жити, сидіти, розжиріти* 'за чийсь рахунок, на чиемусь утриманні'.

Отже, чим більше елементів оточення беруть участь у реалізації значень мінімальних фразеологізмів, тим повніше виявляється їх семантика.

Зміни у лексичному складі фразеологічних одиниць із проникною основою можна простежити на прикладах квантитативних варіантів МФ. Зіставивши зафіксовані одиниці у Фразеологічному словнику української мови з їх повними варіантами, наявними у збірнику "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (Номис) і "Словарі української мови" Б.Грінченка, помічаємо, що іноді другий повнозначний компонент перейшов у обов'язкове оточення. Порівняйте:

Номис: Піймався у лабети. - попав у лабети добре. Попався у лабети (200);

СГ: Піймався, попався в лабети (II 337);

ФСУМ: У лабети з сл. *потрапити, попасти* і т.ін. (I 408).

Однак процес переходу компонента фразеологізму в постійне оточення, а потім поступове його зникнення не можна змішувати з випадками, коли опущення компонента призводить до утворення абсолютно нової одиниці. У Фразеологічному словнику української мови зустрічаємо чимало фразеологізмів, які певною мірою збігаються за формою і співвідносяться за семантикою, але розрізняються в лексикограматичному відношенні: *бити / вдарити по руках - по руках; бити через край - через край; держати у лабетах кого, що - у лабетах* з сл. *опинитися, бути* та ін. Безумовно, МФ сформувався на основі дієслівних фразеологізмів, у яких ім'я висунулося на перший план, взяло на себе функцію предикації, внаслідок чого змінився категоріальний статус фразеологічної одиниці. Очевидно, підтвердженням саме такого напрямку фразеологічної деривації може бути зіставлення семантики цих фразеологізмів: моносемантичні мінімальні фразеологізми часто "покривають" семантику вихідних (навіть багатозначних) дієслівних фразеологізмів, бо виражають предикативну ознаку статично, як постійну ознаку, стан, а твірні фразеологізми - динамічно (пор.: *збити з пантелику* кого '1. Дезорієнтувати, заплутати кого-небудь. 2. Викликати замішання, бентежити кого-небудь'; *з пантелику* 'несподіваний, раптовий').

Одержання фразеологізмами іншої функціонально-синтаксичної характеристики - один з кількох моментів, який виводить їх за варіантний рівень. Отже, наведені пари фразеологізмів - це самостійні одиниці. Критерієм особливого статусу фразеологічних дериватів є не семантичне оновлення, а інша синтаксична спеціалізація.

Наявність широких зовнішніх зв'язків у мінімальних фразеологізмів - специфічний параметр, який підкреслює їх особливість, виділяє в окрему підсистему фразеологічного рівня нашої мови.

### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- МФ - мінімальні фразеологізми
- Номис - Українські прислів'я, приказки і таке інше / Спорудив М.Номис. - К.:Наук.думка,1993. - 776 с.
- СГ - Словарь української мови / Упор. Б.Грінченко: у 4-х томах. - К.:Наук.думка,1996-1997.
- Сл.Уд. - Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: у 2-х томах. - К.Вища школа,1984.
- ФСУМ - Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М.Білоноженко та ін.: у 2-х кн. - К.Наук.думка,1993.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. - Харків:Вид-во при Харк. ун-ті,1987. - 137 с.
2. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. тр.: Лексикология и лексикография. - М.:Наука,1977. - С.140-161.
3. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. - Л.,1977. - 284 с.
4. Райхштейн А.Д. О семантической членимости фразеологических единиц // Сборник научных трудов МГИИЯ. - Вып. 66. - М.,1972. - С.91-109.
5. Сидоренко М.И. К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц // Проблемы фразеологии. - М.-Л.:Наука,1964. - С.126-130.
6. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. - Баку,1966. - 251 с.

УДК 808.3-02-55

## АНТРОПОНІМІЯ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСАХ Я.НОВИЦЬКОГО

Ільченко І.І.

Актуальним питанням української ономастики, зокрема антропонімії, є дослідження історії української мови у зв'язку з культурно-національним відродженням історичної пам'яті народу, тому що антропонімія є невід'ємною частиною лексичного складу мови. Поряд з іншими словами вони належать до функціонально активної групи і тому є носіями тих ознак, що характерні лексиці взагалі, і тих, що властиві лише їм.

Набувають особливої ваги українські пам'ятки, які відображають історичне минуле. З цієї точки зору заслуговують уваги фольклорно-етнографічні записи зроблені в кінці XVIII на початку XIX ст. видатним істориком та етнографом Я.П.Новицьким, які фіксують цікавий етнографічний, так і лінгвістичний матеріал. Антропонімія в Записах "Народна пам'ять про Запоріжжя" відображають етнічний склад населення цього регіону в період його інтенсивного залюднення. Прізвища, які зустрічаємо в пам'ятці, можуть розглядатися з різних точок зору (походження, способу творення).

Первісно, коли утворювалась особова назва, кожне прізвище було чимось зумовлене і щось означало. У створенні постійних прізвищ стали саме імена батька або матері:

**Кононь, Мусій, Тарасыкъ, Савоська, Бабура, Грицьо.**

**Власенко** – син Власа, **Омельченко** – син Омелі, **Петренко** – син Петра, **Федоров** – син Федора, **Маланчинь** – син Маланки.

Більшість антропонімів у нарисах утворено лексико-семантичним способом:

1) назва професії, постійного заняття:

**Рыбалка, Швець, Шаповаль, Дигтярь, Сотельникь, Ткачъ, Мырошникъ, Коваль, Кравчина, Шапарь;**

2) зовнішні ознаки:

*Чалый, Гладкий, Крывый, Глухий, Косатый, Штепа, Тупась, Усатый, Грошовий, Трегуба, Довгаль, Мамракъ* [3, 403];

3) внутрішні ознаки:

*Бережний, Громуха, Задирака, Халена, Верещакъ, Джигарь, Жбурь, Хыта, Чита, Шуть, Салабай.*

4) кольор:

*Билый, Чорний, Биляй, Рудикъ.*

5) птахи:

*Орель, Голубъ, Лебедь, Перелета, Воронецъ, Зинчакъ* [4, 105];

6) тварини:

*Пазюкъ, Пацюкъ, Левъ, Черноволь, Меринъ.*

7) риби:

*Пидустъ* [5, 116].

8) частина людського організму: *Нось, Шыйка.*9) зброя: *Булатъ, Гайдукъ.*10) конкретні предмети: *Торба, Каблукъ.*11) абстрактні поняття: *Дзензуха.*12) музичні інструменти: *Бандура, Цымбаль.*13) їжа: *Ковбаса, Шкварць, Кавуныкъ, Корж.*14) дерев: *Верба.*15) рослини: *Свирныкъ* [5, 231], *Капуста.*16) одяг: *Съроштанъ, Брыль, Матрапасъ.*17) церковна посада: *Поповичъ* (молодший син попа).18) час: *Учораиний.*19) календар: *Грудень, Коляда.*20) військова служба: *Сотульникъ, Гетманецъ, Гайдукъ.*

Поряд з лексико-семантичним способом у творенні прізвищ значне місце посідає морфологічний, а саме суфіксальний: *-енко, -ань, -укъ, -ецъ, -ай, -ко, -ій*, так суфікс *-енко* позначав старшого сина – *Шевченко* (старший син Шевця). Суфікс *-ецъ, -ський* вказує на творення прізвищ від топонімів: *Горянецъ, Лубенець, Канівський*. Прізвища типу *Лутай, Шугай* утворені за допомогою суфікса *-ай*, твірна основа *ай*. Є випадки утворення прізвищ регресивним способом, в нарисах таких прізвищ було зафіксовано 2 – *Хита* (хитати), *Чипа* (чипати). Морфолого-синтаксичним способом утворені 3 прізвища: *Трегуба* (числівник + іменник); *Черноволь* (прикметник + іменник); *Съроштанъ* (прикметник + іменник). В нарисах вживаються імена та прізвища іншомовного походження, зокрема, тюркського, це явище було пов'язане з асиміляцією окремих чужинців, які проживали серед українського народу. Вони зжилися з народом, який гостинно прийняв їх у своє суспільство, прийняли українську мову за свою рідну, але зберегли давнє родове прізвище: *Гасанъ, Джигрь, Балабанъ, Жбурь, Канциберъ*. [4]

Канциберъ – людина, яка була підвішена на крюк

Кенебасъ – людина, яка мстить

Бейгуль - ханське озеро [4, 338]

Карабашъ, Карабачъ - [3, 219; 4, 34]

Салабай – твердий, міцний [2, 191]

Гайдукъ – розбійник [2, 191]

Загальна кількість прізвищ має іменниковий тип і становлять собою найбільшу групу.



Зафіксовані у нарисах прізвища є закономірними у процесі становлення й розвитку власних назв в українській мові. На матеріалі Записів можна прослідити шляхи народження українських родових прізвищ.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Я.П.Новицький. Народна пам'ять про Запоріжжя. Літопис БУАК, вип. II, 1911.
2. Ю.К.Редько. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 214с.
3. Б.Грінченко. Словарь української мови. – К., 1908. – Т.II, - 573с.
4. Б.Грінченко. Словарь української мови. – К, 1907. – Т.I, - 494с.
5. Б.Грінченко. Словарь української мови. – К, 1909. – Т.IV. – 563с.
6. В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1899.

УДК 800.2 : 802/809. 1

## СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА

Кирпиченко О.Е.

Одним з головних напрямків, спрямованих на вивчення споріднених мов є порівняльно-історичне мовознавство.

Тільки на початку XIX ст. із заснуванням порівняльно-історичного методу, у якому порівняння стало засобом, а історичний підхід до мови головним принципом дослідження, вдалося науково обґрунтувати багато відповідностей індоєвропейських мов та відтворити процес їх розвитку. Основоположниками цього методу були німецькі лінгвісти Франц Бопп і Якоб Грімм та датчанин Расмус Раск.

У 1819-1837 рр. вийшла “Німецька граматики” Якоба Грімма. В якій він досліджує готсько-германські мови, простежуючи співвідношення звуків і форм споріднених мов у різні часи та в різних діалектах. Я.Грімм визнаний основоположник історичної граматики.

Р.Раск та Я.Грімм визначили два закони пересуви приголосних у германських мовах. У передмові до “Німецької граматики” Я.Грімм спробував пов'язати історію німецької мови з романтичним уявленням про три ступені розвитку мови: на першому ступені відбувається зріст коренів та слів; на другому з'являються флексії та суфікси; на третьому засновується гармонія цілого. Головні праці Р.Раска: “Дослідження походження давньопівнічної, чи ісландської, мови” (1818), “Про фракійську групу мов” (1822). Як основоположник скандинавської філології Р.Раск сприяв затвердженню порівняльно-історичного мовознавства в індоєвропейському мовознавстві.

Філологічне вивчення германських мов, особливо німецької та англійської, порівняльно-історичне вивчення структури германських мов, зокрема готської мови, сприяло тому, що на початку XIX ст. германістика стала впливовою в лінгвістиці.

У Росії розробкою порівняльно-історичного методу почали займатися з другої половини XIX ст., насамперед у Петербурзькому університеті на кафедрі загальної літератури, яку 1870 р. очолював О.Н.Веселовський. У кінці XIX ст. його учень Ф.О.Браун заснував кафедру германської філології і почав дослідницьку роботу в сфері етнолінгвістичних зв'язків. Слов'янське мовознавство своїми успіхами зобов'язано також у значній мірі працям Й.Добровського, А.Х.Востокова і Ф.Міклошича.

У працях Й.Добровського (1753-1829) закладено основи порівняльної граматики слов'янських мов, які спиралися на визнання спорідненості слов'янських мов і давності старослов'янської мови. Багато уваги він приділяв походженню слов'янського письма та першої письмової слов'янської мови.

Засновники порівняльно-історичного методу поклали початок історичному вивченню мови. Саме в цей період з'являються історичні граматики германських, романських, кельтських і слов'янських мов, а також історичні описи окремих мов, чи мовних груп.

Першу порівняльну граматику слов'янських мов створив професор слов'янської філології Віденського університету Ф.Міклошич (1813-1891).

У другій половині XIX ст. і в XX ст. вивчаються зв'язки слов'янських мов з неслов'янськими, розглядаються особливості фонетики, морфології, словотвору, лексики та синтаксису.

Виявлення генетичних зв'язків санскриту з європейськими мовами стало причиною для створення генеалогічної класифікації мов. Перші спроби визначення мовної спорідненості дали підставу для морфологічної та типологічної класифікації мов у працях німецьких учених А. Шлейхера, Ф.Шлегеля, а також В.Джоунза.

Великий внесок у створення порівняльної граматики індоєвропейських мов зробив Франц Бопп (1791-1867) [2, 24-25]. Він ставився до порівняння мов як до засобу, який дозволяє глибше проникнути в будову мови та пояснити її історію. Ф.Бопп обґрунтував наявність індоєвропейської сім'ї мов, створив порівняльно-історичну граматику, і зокрема індоєвропейське порівняльно-історичне мовознавство.

Філософські основи порівняльно-історичного мовознавства заклали В.Гумбольдт (1767-1835). Його головне дослідження - "Про мову каві на острові Ява". У вступі до цієї праці було викладено лінгвістичну концепцію В.Гумбольдта. Він вважав, що головний недолік попереднього мовознавства полягав у тому, що порівняльно-історичне вивчення мови обмежувалося класичними мовами та відривало історію мови від історії народу. Найважливіша частина лінгвістичної теорії В.Гумбольдта - учення про форму мови. Оскільки форми мови національно своєрідні, то загальне в мовах можна виявити шляхом порівняння форм різних мов, використовуючи мови споріднені та неспоріднені. З одного боку, В.Гумбольдт намагався виявити генетичний зв'язок між усіма мовами, з другого боку, створив типологічну класифікацію мов.

Мовознавча концепція В.Гумбольдта мала великий вплив на розвиток лінгвістичної теорії. Це помітно у вченнях його послідовників Г.Штейнталя, О.О.Потебні, а також у теоріях І.А.Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, Е.Сепіра, Н.Хомського, І.І.Мещанінова та Дж.Грінберга.

Подальший розвиток порівняльно-історичного мовознавства зв'язують з ім'ям А.Шлейхера (1821-1868), учня Ф.Боппа. А.Шлейхер створив морфологічну класифікацію мов. Відповідно до його теорії "родовідного дерева", індоєвропейська прамова в доісторичний період розпалася на слов'яно-германську та аріо-греко-італо-кельтську, а остання на греко-італо-кельтську та арійську. Недолік цієї теорії полягає в тому, що вона схематична і не відображає всю складність мовних відносин.

Таким чином, на початку історії порівняльно-історичного мовознавства компаративістика визначала свій предмет дослідження і науково-дослідницький метод як порівняльно-історичний. З того часу реконструкція прамовних форм займає все більше місце у порівняльно-історичному мовознавстві. Великий внесок у розробку порівняльно-історичного мовознавства зробили представники младограматичної школи, особливо В.Штрейтберг, І.Шмідт, К.Бругман, Б.Дельбрюк, А.Норен, Г.Остхоф, Д.Ф.Фортунатов та ін.

Младограматики висунули положення про те, що кожна фонетична зміна здійснюється за законами, які не мають виключень, а якщо відхилення спостерігаються, то вони викликані дією якогось іншого закону. Ці принципи були викладені у 1880 р. в книзі Г.Пауля (1960).

Особливу роль для порівняльно-історичного мовознавства зіграв Ф. де Соссюр, праця якого "Трактат про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах" заклала основи для нового етапу розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Він створив нову теорію індоєвропейського кореня.

У кінці XIX ст. дослідники починають приділяти особливу увагу питанням синтаксису та лексичної семантики. Починаючи з 1871 р., Б.Дельбрюк видає збірник під назвою "Синтаксичні дослідження". Продовжується поглиблений розгляд відомих близькоспоріднених мов.

Висунуті младограматиками принципи були застосовані до дослідження системи голосних, до дії аналогії та ін., і відкриття, які були одержані в результаті застосування цих принципів, вимусили переглянути багато суттєвих положень порівняльної граматики індоєвропейських, у тому числі і германських мов. Младограматики виконали велику роботу з систематизації усього наукового матеріалу. К.Бругман і Б.Дельбрюк у своїй п'ятитомній праці "Грундрис порівняльної граматики індоєвропейських мов", яка включала опис фонетики, морфології, словотвору та синтаксису всіх індоєвропейських мов, зробили спробу звести до купи всі досягнення мовознавства. Вони поставили перед собою мету - дослідження розвитку мови від первинного до сучасного її стану.

З іншої позиції була написана праця А.Мейє "Основні особливості германської групи мов" (1916 р.). А.Мейє вважав, що потрібно дослідити відповідності між окремими історично зафіксованими мовами, встановлюючи, що в кожній з них є збереженням від давнього стану, а що є новим, набутим у процесі самостійного розвитку цієї мови. Він намагався відтворити реальну динаміку мовного розвитку і показати, у чому полягає своєрідність германських мов [3, 445-471].

Деякі десятиріччя практичного застосування порівняльно-історичного методу виявили і деякі його слабкі сторони: 1) порівняльно-історичним методом можна досліджувати подібність, але він

малоефективний при дослідженні відмінностей між мовами; 2) при порівнянні споріднених мов часто використовуються факти різних періодів; 3) деякі особливості, які спостерігаються в декількох споріднених мовах, можуть бути помилково прийнятими за успадковані від загального джерела; 4) не всі рівні мовної системи однаково підлягають аналізу за допомогою історичного методу. Генетичну спорідненість мовних одиниць можна з найбільшою підставою довести тоді, коли зв'язок між звучанням та значенням немотивований. Ця властивість характерна для одиниць фонемного та морфологічного рівня. Синтаксичні форми, як найбільш мотивовані, не можуть бути впевнено зведені до єдиного генетичного джерела.

З часу виникнення порівняльно-історичного методу германські мови постійно знаходились у центрі уваги компаративістів. У результаті їх досліджень були одержані знання щодо фонемного складу, морфологічної будови, лексики германських мов, а також виявлено багато загальних особливостей, які можуть бути віднесені до загальної мови-основи.

Сучасне порівняльно-історичне мовознавство, з одного боку, досліджує досягнення та традиції компаративістики XIX ст., а з другого боку, ставить нові завдання та проблеми, які виникають у зв'язку з розвитком лінгвістичної теорії і відкриттям нових фактів. Головним принципом розвитку науки став нерозривний зв'язок теорії та практики.

Видатними представниками індоєвропеїстики XX ст. є Г.Хірт, Е.Курилович, Е.Бенвеніст, Ф.Шпехт, В.Пізани, В.Георгієв, В.Порциг.

У XX ст. порівняльно-історичний метод взаємодіє з іншими напрямками мовознавства, насамперед, з лінгвістичною географією та з історико-типологічними дослідженнями, які ґрунтуються на структурній подібності явищ у різних мовах, незалежно від їх походження. Обидва напрямки спираються на факти, відкриті порівняльно-історичним методом; у свою чергу компаративісти корегують свої висновки, спираючись на дослідження ареальної лінгвістики та типологічних досліджень.

Ареальні дослідження германських мов, насамперед німецької, мають більш ніж вікову традицію. Багато напрямків лінгвістичної географії розвинуті у працях Г.Венкера, Ф.Вреде, Т.Фрінгса. Традиція картографічного дослідження продовжується в нових роботах Ф.Маурера та Е.Шварца. Широку популярність у германістиці набула книга акад. В.М.Жирмунського "Німецька діалектологія". Вивчення діалектів дозволило уточнити у світлі історичної діалектології і такі важливі питання порівняльно-історичного мовознавства германських мов, як класифікація давньогерманських діалектів, взаємодія між діалектами, різна значущість ізоглос для характеристики діалекту, розподіл явищ другого пересуву приголосних. Методи досліджень, які перевірені на матеріалах сучасних діалектів, застосовуються при вивченні діалектів у історичному плані.

На відміну від попереднього періоду, коли ступінь спорідненості визначався на основі фонетичних та морфологічних ознак, у сучасній індоєвропеїстиці визнають також значення лексики та словотворчого аналізу. У цьому зв'язку не можна не згадати імена представників старшого покоління лінгвістів М.М.Гухмана, А.В.Десницької, В.М.Жирмунського, С.Д.Кацнельсона, М.І.Стеблина-Каменського, І.М.Тронського, а також мовознавців Е.А.Макаєва, Ю.В.Откупщикова.

Результати порівняльно-історичного вивчення германських мов створюють умови для типологічного дослідження цих мов на різних стадіях їх розвитку та для створення історико-типологічних описів германських мов. Дослідження зв'язків великих мовних сімей, які знаходяться у подальших відносинах, а, можливо, є спорідненими, виявляє вплив на розвиток порівняльно-історичного мовознавства. Ці матеріали та ідеї можна знайти в історико-типологічній концепції Дж.Грінберга. Якщо в період свого виникнення порівняльне мовознавство різко протиставило типологічне та історичне мовознавство і не могло встановити зв'язків індоєвропейської сім'ї з іншими сім'ями, то порівняльно-історичне мовознавство останніх десятиріч, періоду створення геолінгвістики як науки про різноманітність мов світу, їх ареалах і типологічній подібності, заперечує однобічність кожного з них і створює тим самим єдність порівняльно-історичних, типологічних і етнолінгвістичних досліджень, єдність, яка зберігає у той самий час специфіку об'єкту та методики аналізу. Типологічні дослідження, які виявляють подібність мовних явищ, можуть бути підставою для нових реконструкцій та перевірки надійності старих.

Методи фонологічних та фонеморфологічних досліджень, які одержали широкий розвиток у XX ст., також плідно проявляються на порівняльно-історичних дослідженнях. Взаємодія цих методик дозволила висунути ряд важливих гіпотез.

Таким чином, порівняльно-історичний метод продовжує удосконалюватися та розвиватися.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кодохов В.И. Общее языкознание. - М.: Высшая школа, 1974. - с. 24-25.

2. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. - М. - Л.: Наука, 1938. - с. 445-471.
3. Мейе А. Основные особенности германской группы языков. - М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1952. - с.34.

УДК 883-2

## ХУДОЖНІЙ ЧАС ТА ПРОСТІР У ДРАМАТУРГІЇ

Козлов Р. А.

Складний процес усвідомлення людиною часових та просторових категорій, критеріїв та елементів оточуючого світу відбувається протягом усього розвитку людської свідомості. Антропологі й психологі свідчать, що замислюватися над часовими та просторовими співвідношеннями речей, подій і т. ін. людина почала з моменту самоусвідомлення й усвідомлення світу.

Нині категорії часу й простору вважаються основними формами буття матерії й базовими категоріями людської свідомості. Розвиток свідомості ускладнює систему освоєння часу й простору, веде до вияву таких їх форм, які сприймаються ідеалістичною філософією як залежні від духу, індивідуальної свідомості (Юм, Гегель, Кант).

Аналіз часових та просторових співвідношень, найперше усвідомлених людиною (ці дані багато в чому спираються на наслідки досліджень з дитячої психології та психології приматів), дозволяє виділити базовий пласт часу та простору, так званий *об'єктивний час та простір*, сутність якого полягає у природних закономірностях та циклах, незалежних від людини, її свідомості, від життя взагалі.

У ході свого розвитку людина встановлює певні позначки в системі об'єктивних циклів та закономірностей, які залежать від багатьох факторів її індивідуального та суспільного життя. Таким чином формується пласт *реального простору та часу* («дійсного» для конкретної людини чи спільноти), що практично виражається появою в людській мові слів зі значенням напрямку руху, просторових назв (топонімів, гідронімів...), назв частин доби, пір року тощо. Ускладнення суспільних стосунків, укрупнення людських громад, складні політичні процеси, а також розвиток науки ведуть до формування з розрізнених елементів реального часу та простору метричних систем - більш чи менш досконалих, але відмінних для різних географічних та політичних регіонів світу.

Таким чином, головною особливістю реального часу та простору можна назвати чітку залежність ознак його елементів від свідомості спільноти, а отже й індивіда, що входить до її складу. Звідси виходить усталеність його елементів у межах певної суспільної формації й варіативність їх з точки зору людства.

Для формування пласту реального часу та простору свідомість індивіда відіграє значну роль лише на перших моментах його формування, далі ж спільнота поглинає індивідуальність. Логічним наслідком протидії окремої людини чи групи людей і суспільства є поява *суб'єктивного часу та простору*, який іноді також називають *психологічним*. Головними його ознаками є, по перше, деформація просторових та часових співвідношень між предметами і процесами реального світу, чітко вимірних попереднім пластом; а по-друге, надання оцінок, встановлення антитез у системі часових та просторових елементів (від простих, на зразок «моє-чуже», до складніших).

Свідомість розвиненої людини формує новий, складніший часово-просторовий пласт - *вигаданий*. Елементи, що його складають, надзвичайно різні за своєю природою й характеристиками - від простих казкових «за тридев'ять земель» до складних псевдо- та дійсно наукових концепцій (чи гіпотез) часу й простору.

Окремим випадком є *художній час та простір* - тобто час і простір твору мистецтва; нас же цікавить з цієї точки зору саме літературний твір, а ще конкретніше - твір драматургічний.

Історія дослідження художнього часу та простору нараховує не одне століття. При розгляді історії досліджень з цієї теми прийнято починати з «Поетики» Аристотеля - першої наукової праці, присвяченої питанням літературознавства. Однак, власне до «Лаокоона» Г. Лессінга й «Критичних лісів...» І. Гердера розв'язання питання про художній час та простір літературного твору зводилося до тези Аристотеля про єдність цих двох категорій у досконалому літературному творі, розширеної пізніше Н. Буало до триєдності часу, простору й дії. Ця концепція повністю відповідала вимогам класицизму - розкривати ідею за допомогою усталеного набору видатних історичних (або міфологічних) епох, подій та осіб (чий вчинки та їхні часово-просторові координати не змінювалися).

Г. Лессінг змінив акценти в цій проблематиці, звернувши увагу, по-перше, на спосіб існування літературного твору в часі та просторі реального світу, по-друге, на особливості внутрішнього часу, простору й руху твору у зв'язку з його змістом.

Перша складова цієї концепції породила напрямок у дослідженні нашої проблематики, близький до формального структуралізму. Ми ж близькі до другої думки, розглядаючи художній час і простір як основні форми буття всіх персонажів, предметів, подій і т. ін. в літературному творі, а відповідно, й як важливі елементи змісту цього твору.

«Естетика» Г. Гегеля принесла нове розуміння часу і простору саме драматичного дійства. Критично ставлячись до законів класицизму, філософ доводить, що єдність часу та місця дії в драмі абстрактна і скерована виключно прагненням полегшити сприйняття при сценічному втіленні, а оскільки «внутрішня повнота вимагає і зовнішньої широти», а тому драматургія має рівні з іншими видами і родами літератури права на розмаїте часово-просторове втілення фантазії автора [1].

На нові горизонти аналізу піднімається літературознавство кінця XIX - XX ст. Зокрема глибше вивчається художній час та простір творів різних жанрів. Пов'язано це з розвитком фізичних та філософських знань, з поширенням структурного методу, з переходом літературознавства з царини «порад» до самостійних наукових досліджень.

М. Бахтін вводить поняття «хронотоп» на позначення такої єдності художнього простору й художнього часу, яка більша за їх просте складання й може зіставлятися з часово-просторовим континуумом реального світу, власне хронотоп - суттєвий взаємозв'язок часових та просторових відношень, художньо освоєних у літературі. Розглядаючи хронотоп роману, науковець твердить: «Жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом, причому в літературі провідним у хронотопі є час» [2].

Ю. М. Лотман, навпаки, перевагу віддає простору - «сукупності однорідних об'єктів, між якими наявні відношення, подібні звичайним просторовим» [3] - як головному засобу осмислення дійсності. При цьому художньому простору надається роль основи для побудови «картини світу» - цілісної ідеологічної моделі, притаманної даному типу культури, виразника світогляду як індивіда-письменника, так і цілого народу.

На думку М. Гея, «категорії буття, часу та простору увійшли в будь-який літературний твір раніше, ніж художник чи дослідник стали задумуватися над ними. Ці три параметри обов'язкові у мистецтві, але й обов'язково відрізняються від реальної дійсності» [4, 254]. Мету дослідження названих категорій М. Гей вбачає у вивченні їхніх образотворчих можливостей.

Аналізуючи художній час та простір драматургії, більшість дослідників - Г. Поспелов, В. Халізов, М. Поляков, М. Еткінд, М. Суліма, Є. Табориська, А. Штейнгольд та інші - розглядають п'єси виключно як твори, пристосовані до сценічного втілення, звідки й витікає прагнення дослідників зіставити хронотоп дії з реальними умовами буття глядача, з умовами спектаклю, залишаючи, таким чином, поза увагою роль хронотопу в змісті твору.

У цьому зв'язку цікавою є думка М. Гея про труднощі «перекладу» деяких драматургічних творів мовою сцени або екрана, яка доводиться на прикладі «Бориса Годунова» О. Пушкіна. У зв'язку з цим виникає потреба розглядати драматургічні твори абстраговано від їхнього сценічного життя.

Аналізу художнього часу та простору прози присвячені праці М. Бахтіна, Ю. Лотмана, В. Гречнева, Т. Солдатенко, Н. Фортунатова, Т. Мотильової, О. Білого. У цих дослідженнях організуюча функція часу та простору розглядається як основна для цього виду літератури.

Хронотоп поезії аналізувався в працях Ю. Лотмана, А. Лосева, Б. Єгорова, А. Гризуна, В. Мовчанюка. Тут основна увага дослідників зосереджувалася на філософських позиціях поетів та їх утіленні в часово-просторовій організації твору або ж на ритмічних особливостях поезії.

Дослідженню хронотопу фольклору приділяється поки що не так багато уваги. Але варто вже відзначити праці Д. Лихачова та Д. Мердиша, в яких це явище характеризується як двопланове: як реалістичне (відображення реального часу та простору) і як глибоко символічне (яке несе в собі особливості світосприйняття окремого народу).

Таким чином, на сьогодні вивчення художнього часу та простору літературного твору ведеться в кількох основних напрямках: психологічне та мистецтвознавче дослідження часово-просторових аспектів існування та впливу творів літератури; аналіз часово-просторової організації творів різних жанрів; вивчення хронотопу твору як виявлення філософсько-світоглядних позицій автора, нації, епохи; комплексний аналіз хронотопу як особливої багатопланової та багатофункціональної структури твору, як засобу чи прийому творення образів.

Як уже зазначалося, наше дослідження базується на тому, що художній час, художній простір і їхнє поєднання - хронотоп - це основні форми буття «матерії» літературного твору; вони мають складну

внутрішню будову, кожен з елементів якої має особливі форми вираження, ознаки й функції, як формально-конструктивні, так і змістові.

Драматургія як рід літератури надзвичайно близька до реального життя - персонажі цих творів діють «самостійно» (звичайно ж, у художньому розумінні), кожен з них має власний світогляд, діючі особи об'єднуються в більші чи менші групи, утворюють досить повноцінне «суспільство». Багато дослідників драматургічних жанрів говорять про те, що автор у таких творах ніби «усувається» з твору, дозволяючи персонажам самим вирішувати свою (а то й чужу) долю; при цьому протягом усього розвитку подій неодмінно відчувається авторський вплив.

Звичайно, щоб бути максимально зрозумілим (не в плані простоти викладу, а в плані акцентування уваги на проблематиці та ідейному змісті, а не на формальних ознаках), драматургічний твір, у якому практично відсутні авторські зауваження й роздуми, повинен мати чітку організацію найнижчих смислових рівнів. А оскільки художній час, простір і хронотоп входять до цих рівнів, вони набувають особливого смислового навантаження. Виходячи з названих особливостей організації драматургічного твору, ми пропонуємо таке розуміння особливостей драматургічного часу, простору й хронотопу.

*Драматургічний час* - це система співвідношень між подіями, процесами та вчинками персонажів у драматургічному творі, подібних до часових співвідношень у реальному світі; до неї також входять номени, прийняті у творі на позначення часових елементів.

*Драматургічний простір* - це система співвідношень між подіями, процесами, персонажами (як фізичними тілами й духовними одиницями), подібних до просторових співвідношень реального світу, а також система локативних номенів.

*Драматургічний хронотоп* - це художня структура, що охоплює всі часові та просторові елементи драматургічного твору, створюючи таким чином сприятливі умови для розуміння змісту твору та його інтерпретації. У такому поєднанні часові та просторові елементи набувають нового змісту, завдяки чому акценти з конструктивного плану зміщуються у змістовий.

Подібно до часу та простору реального світу художній хронотоп має найнижчу структуру - *базовий час і простір*, які співвідносяться з такими ж об'єктивними формами реального світу. У драматургічному творі базовий час і простір настільки тісно пов'язані, що має сенс говорити переважно про базовий хронотоп, не виокремлюючи в більшості випадків часові та просторові елементи.

Якщо в інших родах літератури - поезії, прозі - базовий хронотоп може досить помітно відрізнитися від об'єктивного континууму, то в драматургічному творі він має практично такі ж ознаки - часовий потік характеризується рівномірністю й векторністю, просторові співвідношення не деформовані тощо.

Однак і деякі класичні, наприклад, лібрето, та модерністські драматургічні жанри через традиційність своєї форми або через прагнення автора до формалізму можуть містити в собі деформовані (стиснуті або розтягнені) чи зміщені часові елементи. Зрушення ж у системі базового простору характерні переважно для малих драматургічних жанрів - інтермедій, сценок, що зумовлюється особливостями їх організації для сценічного втілення.

Основними формами вияву базового хронотопу є загальна динаміка подій (можливо, мінлива в певних, змістовно важливих моментах), загальна часово-просторова організація умов, у яких відбуваються події твору. У драматургічному творі базовий хронотоп виконує перш за все концептуально-світоглядні функції - будучи найнижчим пластом художнього «часопростору», він визначає ключові засади мислення автора.

Наступним рівнем, визначальним для загальної «конструкції» драматургічного твору, є *реальний час і простір*, співвідносні з їхніми відповідниками у фізичному світі. У драматургічному творі реальний хронотоп переважно має меншу змістовну вагу, ніж його складники, однак у деяких елементах прив'язуючого часу й простору (окремий випадок реального часу й простору, про який ідеться далі) він домінує.

Формально у драматургічному творі реальний час і простір виражаються через систему часових та просторових (останніх, як правило, більше) назв, що використовуються на позначення різних об'єктів, які мають часову чи просторову локалізацію; іноді до цього рівня вводяться елементи існуючих метричних систем. На відміну від фізичного світу, компоненти реального часу й простору світу драматургічного твору окрім суто номінативних функцій виконують й художні, тобто мають певне експресивне, емоційне чи художнє навантаження.

Окремим випадком реального рівня є *прив'язуючий час і простір* - система елементів першого, які викликають у свідомості читача асоціації з певними елементами, відомими йому з життя, актуалізуючи знання реципієнта про останні й розширюючи таким чином власну семантику. При цьому визначальними є важливість таких асоціацій і розширення значення для розуміння змісту твору і, головне, передбачення

їх у авторському задумі. Аналіз таких асоціацій в українській драматургії показав наближеність їх до художнього засобу метонімії, а звідси й домінування саме прив'язуючого хронотопу.

Отже, як це видно з ознак реального часу й простору, його елементи у драматургічному творі виконують як конструктивні, так і змістові та художні функції. Останнє особливо стосується прив'язуючих компонентів.

Надзвичайно складним як для творення, так і для сприйняття та усвідомлення є суб'єктивний рівень художнього часу та простору драматургічного твору. Він охоплює світоглядні позиції окремих персонажів, груп, спільнот та художнього суспільства в цілому. Будучи невід'ємною характеристикою персонажа драматургічного твору, цей рівень виражається через його вчинки та дії, переважно через дії словом.

Порівняно з аналогічним пластом часу та простору фізичного світу суб'єктивний час, простір і хронотоп драматургічного твору поряд з тими ж ознаками деформування й антитезування характеризуються також важливістю кожного свого елемента (у недосконалих творах - більшості елементів) для розкриття конфліктної системи твору, його тематики та проблематики.

Функціонально суб'єктивний час, простір та хронотоп драматургічного твору належать повністю до царини змісту, до системи засобів змалювання образу. Щодо їх кількісних характеристик, то зауважимо, що більшість творів української драматургії подають нам дуже обмежені часово-просторові уявлення персонажів.

Більшість дослідників нашої проблеми до суб'єктивного часу та простору залучають і світоглядні позиції автора. З певних позицій такий підхід вмотивований - автор (оповідач, ліричний персонаж чи інше «втілення» автора) в певних жанрах є повноправним, а то й головним персонажем. Однак у драматургічних творах, як ні в яких інших, вплив автора, «усуненого» з твору, відчувається в усіх, навіть найдрібніших складових твору. Тому, а також виходячи з логіки нашої концепції, ми схильні вважати виявами авторського часу та простору всі перераховані вище рівні художнього часу та простору драматургічного твору.

При аналізі авторського хронотопу слід не забувати, що весь драматургічний твір, всі його елементи повністю моделюються автором. А це говорить про те, що система часово-просторових виявів твору аж ніяк не розкриває перед нами світоглядні позиції драматурга, вона свідчить про масштабність його мислення, спосіб художнього мислення, художню майстерність, вміння жити часом і простором твору, вміння перевтілюватися в свого персонажа. Власне підсумковий аналіз авторського хронотопу дає нам можливість говорити про загальну художню цінність твору й про авторську вправність.

Завершуючи виклад такого бачення художнього часу та простору драматургічного твору, слід відзначити, що це - тільки узагальнене окреслення вирішення проблеми. Окрім розробки концептуального підходу існує й безліч нерозглянутих питань, які стосуються форм вираження хронотопічних елементів, залучення суміжної лінгвістичної проблематики, співвідношення художнього часу та простору з питаннями стилю, засобів та прийомів творення образу, ідейного змісту твору, вирішення яких ще чекає на нашу увагу.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель. Эстетика: В 4 т. - Т. 4. - М.: Искусство, 1973. - С. 545.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. - М.: Худож. лит., 1975. - С. 235.
3. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. - М.: Искусство, 1970. - С. 266.
4. Гей Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стилль. - М.: Наука, 1975. - С. 254.

## ПРАГМАТИЧНЕ ВЖИВАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ НА СТОРІНКАХ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПРЕСИ

Колесник І.Г., Чуча П.О.

Словоскладання сучасної французької мови займає особливе місце серед інших засобів утворення нових слів і в останнє десятиріччя ХХ століття викликає підвищений інтерес як вітчизняних, так і французьких дослідників. Це пов'язане з тим, що загалом словоскладання у французькій мові є досить молодою галуззю словотвору і на даному етапі знаходиться у стані стрімкого розвитку та має великий потенціал.

Проведений порівняльний аналіз складних слів сучасної французької мови та германських (німецька, англійська) мов з більш розвинутою системою словоскладання виявив, що французькі композити мають багато спільних рис з відповідними складними словами германських мов (наявність словотворчих елементів, тотожних англійським комбінуючим формам та німецьким напівафіксам, спільні моделі утворення).

Активізація даного способу словоутворення у французькій мові веде до появи великої кількості неологізмів.

Складні новоутворення функціонують у всіх стилях мови і не можуть залишатись стилістично нейтральними через свою "свіжість". На сторінках преси, де можна спостерігати змішування різних стилів, особливо яскраво та різнобічно проявляються всі відтінки, яких можуть набувати композити.

Мова засобів масової комунікації (*langage médiatique*) з'явилась порівняно недавно та справляє досить великий вплив на мовленнєву практику носіїв французької мови. Автори, які досліджують це явище, відзначають його зростаючу значимість: "Information, communication, médias, voilà les maîtres mots du discours de modernité!" [1, с.5]

Функціонування складних слів у газетних статтях та особливості їх стилістичного забарвлення зумовлені специфікою мови мас-медіа. Мета і завдання масової комунікації нерозривно пов'язані із здійсненням певного впливу на адресата. Характерною особливістю є те, що текст створюється з розрахунком не на конкретну особу, а на ідеалізоване уявлення про слухача, так званого "модельного" слухача. Це веде до стирання образу особи, що говорить, та ідеалізації самого повідомлення, закладається процес правлення, створюються ускладнені форми, нехарактерні для усного спілкування, різко обмежується різноманітність текстів, вони стають регламентованими.

Таким чином, автор, з одного боку, намагається справити максимальний вплив на читача, з іншого боку, регламентованість тексту примушує його старанно відбирати мовні засоби, що повинні одночасно бути виразними та відповідати встановленим нормам.

Досліджений матеріал (250 ЛО, відібраних методом суцільної вибірки з передових та спортивних статей газет "Monde" та "Figaro") дозволяє зробити висновок, що вживання складних слів у пресі часто може бути мотивоване принципом економії (як, наприклад, складання іменників або прикметників типу "politico-mafieux", "israélo-palestinien"). Разом з цим, складні слова завжди мають графічну експресивність, тому що своєрідне поєднання в рамках одного слова кількох компонентів сприяє досягненню такої прагматичної мети як привертання уваги одержувача інформації.

Беручи за основу класифікацію складних слів, запропоновану французькими вченими Леман А. Та Мартен-Берте Ф. [2, с.175-183] та опираючись на досліджений матеріал, ми можемо стверджувати, що складні слова нерідко вживаються з прагматичним спрямуванням, як позитивним, так і негативним. Десь близько 30% вжитих у пресі композитів є стилістично нейтральними, історично сформованими словами, що втратили експресивність.

Серед інших складних слів окремо треба визначити ті, що мають іронічне, динамічне, негативне, посилююче, уточнююче забарвлення. Графічно це можна подати за допомогою таблиці 1.

Кожен із наведених відтінків забарвлення може виступати з позитивною або негативною оцінкою.

Якщо іронічне або уточнююче значення зустрічається і в передовій, і в спортивній статтях, то більш характерними для передової статті є негативна оцінка та посилення експресії, а для спортивної - надання динамізму.

Складне слово є своєрідною стилістичною "зброєю" журналіста, воно має великі можливості, перспективу зросту та подальшого розвитку.



Таблиця 1

Прагматичне значення	Передова стаття	Спортивна стаття	Приклад	Коментарії
Іронія	рідко	+	<p>-"Ces contraintes expliquent les va-et-vient de ces derniers mois"[3]</p> <p>-"Je suis un mutant, réplique le pince-sans-rire"[4]</p> <p>-"Ma première participation me terrorisait" se souvient le gentleman-navigateur[4]</p>	<p>-комполит"les va-et-vient"має іронічно-пейоративне забарвлення</p> <p>-значення слова "pince-sans-rire" відображає іронію</p> <p>-поєднання компонентів "gentleman" та "navigateur" має іронічний ефект</p>
Надання динамізму	-	+	<p>-"Pour sa part, l'ancien Nantais, totalement desservi, était pris en position de hors-jeu sur les quelques ballons touchés"[5]</p> <p>-"Le Nigérian aurait pu devenir le héros de Lescure, mais sa roulette-boulette à l'origine du troisième but bordelais et la défaite des siens l'ont empêché..."[6]</p> <p>-"C'est un mauvais clin d'œil... Pour moi, c'est une catastrophe émotionnelle. C'est un tord-boyaux"[7]</p>	<p>-з метою надання динамізму та щоб викликати довіру до інформації журналіст часто використовує спорт. терміни</p> <p>-ця мета може бути досягнена за допомогою авторських оказіоналізмів (roulette-boulette)</p> <p>-використання в спортивному дискурсі композитів, що належать до розмовної лексики, створює певну установку ілюзії"спільного пошуку", що сприяє переконанню читача щодо вірної позиції журналіста</p>
Негативна оцінка	+	-	-"Qui ne voit le danger d'une évolution conduisant inévitablement à un cycle violence-repression"[8]	-складання синонімів з метою посилення негативного забарвлення
Уточнення	+	+	<p>-"Il estime qu'il est temps de mettre en oeuvre les méthodes toxicologiques existantes qui permettent de distinguer l'EPO..."[9]</p> <p>-"Il venait à la tête d'une coalition hétéro-clite de donner le coup de grâce à l'un des dictateurs les plus corrompus..."[10]</p>	-автор використовує вчені складні слова (composes savants), які загалом належать до термінологічної лексики та використовуються з метою уточнення
Посилення	+	-	-"Le gâchis-gâchis d'abord humain - est autant plus scandaleux"[11]	-редуплікація слова "gachis розм.-мішанина" з метою посилення експресії

Вжиті у мові мас-медіа, складні слова часто виступають як "стилістичні неологізми", емоційно забарвлені носії авторської настанови та певного підтексту.

Комполити покликані здійснювати непрямий вплив на адресата, сприяють успіху пропаганди (політичної або спортивної), вони призначені для переконання читача щодо вірної позиції журналіста та допомагають формуванню в аудиторії тих чи інших поглядів.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Charaudeau P. Le discours d'information médiatique. - Nathan, 1997
2. Lehmann A., Martin-Berthet F. Introduction à la lexicologie. - Paris, 1998
3. Cuba triste. - Le Monde. - 1997 - 23 aout - p.5
4. Mouren préfère en rire. - Le Figaro - 1998 - 9 aout - p.10
5. Bordeaux en fanfare, Paris en rodage. - Le Figaro - 1998 - 10 aout - p.11
6. Okocha le magnifique. - Le Figaro - 1998 - 10 aout - p.11
7. Alain Giresse: "Etre au moins européen" - Le Monde - 1998 - 9 aout - p.11
8. L'irreparable. - Le Monde - 1997 - 14 fevrier - p.7
9. Le depistage actuel du dopage a l'EPO est inefficace et injuste. - Le Monde - 1998 - 8 aout - p.14
10. M.Kabia: le gâchis. - Le Monde - 1998 - 7 aout - p.10
11. Une dictature sans avenir. - Le Monde - 1997 - 10 aout - p.8

УДК 883 Ш-1. 081+882 П-1

## ОСОБЛИВОСТІ БАЛАД Т.ШЕВЧЕНКА ТА О.ПУШКІНА

Курилова Ю.Р., Янатєва В.О.

Не всі українські письменники, навіть ті, що перекладали О.Пушкіна, однаковою мірою розуміли його. Скажімо, Л.Боровиковський і О.Шпигоцький бачили в ньому перш за все романтика, бо самі були романтиками. Л.Боровиковський іноді "українізував" О.Пушкіна, використовуючи переклади для розширення української романтичної поезії на народній основі. Іншим був Т.Шевченко. Між ним і О.Пушкіним була значна відстань: як часова, так і соціальна. Існувала відмінність і поетичних індивідуальностей. "Пушкін – універсальний; Шевченко належав до тих, хто, як герой Лермонтова, "знав одної лишь думи власть." [1,212] Великий російський поет відрізнявся журливо-поблажливим ставленням до життя, тоді, як життя Т.Шевченка було безупинним бунтом. Але все ж інтуїтивно він відчував у попередникові близького собі за духом поета. Сучасники поета згадували, що Т.Шевченко часто цитував по пам'яті О.Пушкіна. Сторінки повістей, листів, "Щоденника" містять цитати з творів російського поета чи думки про його твори. П.Куліш у листах до Т.Шевченка радив вчитися викладати думки, "щоб було так охайно та оглядно все, як у того Пушкіна"... [2,119]

Поет був для Т.Шевченка першим враженням від російської культури і став втіленням ідеї "святого мистецтва". Т.Шевченко вчився у нього, знаходив підкріплення своєму тяжінню до народної творчості. Отже, не запозичення, не впливи повинні шукати, а риси подібності двох геніїв, не забуваючи про ті грані, що провела між ними їх приналежність до двох різних періодів історії та літератури.

За всіма ознаками у творчості Т.Шевченка можна виділити вісім типових балад: "Причинна", "Тополя", "Утоплена", "Лілея", "Русалка", "Чого ти ходиш на могилу...", "Коло гаю в чистім полі", "У тієї Катерини".

Кожний період життя і творчості Т.Шевченка своєрідно відобразився на змісті і поетичному характері баладних творів. У баладах відсутня страшна фантастика. Природа, любов, смерть тут ідуть поруч. Прагнення викласти основне й найважливіше, природно, спричиняється до деякої уривчастості в розповіді, що ведеться, здебільшого, через діалогічне мовлення.

У баладах Т.Шевченка національний феномен базується на тенденційно вираженій національній самосвідомості, на типовому національному характерові та його психо-фізіологічних проявах і, звичайно, на народній мові і творчості, в яких матеріально реалізуються витоки народного духу. У центр балади як романтичного твору поставлена самоцінна особистість. За Гегелем, зміст романтичного криється в абсолютному внутрішньому житті, а форма – в духовній суб'єктивності, яка опановує свою самостійність і свободу [3,233]. Особистість знаходиться в пошуках свого раю, свого щастя, але виступають сили, які не дають знайти спокою та благополуччя.

Розквіт романтизму у російській літературі припав на I половину 20-х років. О.Пушкін був своєрідним еталоном романтизму. Його поезія не була цілком романтичною, а лише на певному етапі. І, як

стверджує Є.Маймін, в окремих випадках звертався він до жанру балади в так званий “південний період” творчості. У 1822 році О.Пушкін написав баладу “Песнь о вешем Олеге”. В основі твору не вигадана, а літописна розповідь, те, що сприймається як правдива легенда, казка, підтверджена документально. Це надає баладі оригінальності і природності. Пушкінська балада більш національна і більш народна [4,97].

Розвиток поезії О.Пушкіна позначений рухом від романтизму до реалізму. У післяліцейський період він належав до літературного об’єднання “Арзамас”, до якого входив і метр романтичної балади В.Жуковський. О.Пушкін засвоїв краще з раннього романтизму В.Жуковського і К.Батюшкова, і, подолавши вузькість цього напрямку, вступив у зв’язок з просвітницькими традиціями. А.Ревякін називає баладами твори О.Пушкіна “Гусар” (1834), “Русалка”(1819), окремо виділяє начерк балади “Там у леска за ближнею долиной”(1819) [5,201,262]. І.Семибратова деякі твори циклу “Песни западных славян” (“Федор и Елена”, “Марко Якубович”, “Яныш Королевич”, “Сестра и братья”) теж характеризує як балади [6,156]. Є.Маймін називає балади “Утопленик”, “Песнь о вешем Олеге” [4,97]. Баладою називає твір “Жених” А.Соколов [7,163]. А.Жижина відносить до балад заключний твір циклу “Подражания Корану”, який відрізняється симетричністю внутрішньої організації строфи, що, в свою чергу, співвідносяться між собою. Так виникає особлива, пушкінська гармонія, яка в такому чистому вигляді не повторилася більше ні в кого з поетів [8,20].

О.Пушкін був близький Т.Шевченку і реалізмом, і тяжінням до щирої простоти, до живої народної мови і фольклору. У нього своє і народне переплавляється у своєрідний художній синтез. Не наслідувати народну творчість а, навчаючись у неї глибини, життєвого спостереження і влучності слова, йти туди, куди вабить тебе розум, – ось до чого прагнув О.Пушкін. І немає жодного випадку, щоб Т.Шевченко передавав сюжетну канву оригінального фольклорного твору. Навіть тоді, коли буде баладу на сюжеті конкретної пісні (“У тієї Катерини” – “Тройзілля”), він далеко відходить від народного варіанту. Як повний господар матеріалу, він з кількох сюжетів і мотивів створює єдину художню тканину (“Тополя”, “Русалка”). Навіть у сюжеті “Причинної” маємо ремінісценції народної пісні і легенди, а не наслідування чи переробку. Безперечно, народна поезія для Т.Шевченка - це лише матеріал, яким він досить вільно користується, вкладаючи свою ідею.

Більш послідовним був О.Пушкін, який клав в основу балади конкретні фольклорні та історичні відомості. Так, підґрунтям балади “Песнь о вешем Олеге” є літописна оповідь, що надає їй автентичності і робить її природною. Балада “Жених” – переробка народної легенди про кривавого розбійника Кудеяра, що викрав дівчину з-під Києва. “Русалка” витворилася на основі українських фольклорних легенд про водяних дів. Сюжет балади “Гусар” був нав’язаний, очевидно, українськими казками про солдата і відьом. Але демонологічна тема в ній подана в гумористичному забарвленні. Літературознавці вважають, нібито О.Пушкін цим твором дискредитував жанр романтичної балади. Іронія у баладі – це відгомін літературної полеміки щодо романтичних канонів.

Таким чином, функції фантастики різняться в обох поетів. Уже в своїх перших баладах Т.Шевченко використовує фантастичне як поетичний засіб для здійснення задумів. У О.Пушкіна фантастичне виступає об’єктом зображення (“Гусар”, “Русалка”) і має, на думку І.Семибратової, різновиди: фольклорно-казковий і фольклорно-легендарний. Перший виступає як форма освоєння народних повір’їв і відіграє майже основну роль у формуванні сюжету, а другий постає не як об’єктивна реальність, а як видіння героя, завдяки чому посилюються елементи суб’єктивності у баладі.

Літературознавці відзначають епікурейські настрої у поезії О.Пушкіна, джерелом яких є його оптимістичне стихійно-матеріалістичне світосприйняття, сформоване під впливом просвітницької філософії. Звідси наявність у баладах “Русалка”, “Гусар” жартівливо-еротичних мотивів у висвітленні подій.

Шевченкові балади наскрізь трагічні і емоційно наснажені. Драматизм посилюється гострим непримиренним конфліктом особистості і навколишнього світу.

Суттєвим елементом балад є пейзаж, що тісно переплітається з долею героїв, настроями творів. Він покликаний відтворити складну драму особистості. У більшості балад Т.Шевченка пейзаж розгорнутий і цілісний, а у О.Пушкіна поданий окремими штрихами:

Реве та стогне Дніпр широкий	Дубравы делались черней
Сердитий вітер завива,	Туман над озером дымился
Додолу верби гне високі,	И красный месяц в облаках
Горами хвилю підійма.	Тихонько по небу катился[10,204]
І блідний місяць на ту пору	
Із хмари де-де виглядав,	В ночь погода зашумела,
Неначе човен в синім морі	Взволновалася река...[10,428]
То виринав, то потопав.[9,10]	

Слід наголосити, що балада, як жанр, трансформується у творчості обох поетів. Т.Шевченко створює свій варіант, який складається поєднанням власне балади і ліричної пісні. Він постійно змінює ритміку

вірша. Його балада, як зауважує Л.Плющ [11,17], поліфонічна: власний голос автора тісно переплітається з голосами дійових осіб. Так, в баладі “Причинна” авторське звернення “За що ж ти караєш її, молоду?” плавно переходить у болісне тужіння козака і поступово трансформується в загальнолюдське питання.

Обидва поети використовували такий не досить поширений прийом, як звернення до минулого. У баладі О.Пушкіна “Русалка” подано відомості про життя героя до кризового моменту в його долі. У начерку “Там у леска за ближнею долиной” автор простежив долю двох закоханих від початку кохання і до смерті героїні.

Балади “Лілея” Т.Шевченка і “Гусар” О.Пушкіна схожі використанням монологу головного героя, який розкриває суть трагічного конфлікту, на основі якого будується твір.

Балади О.Пушкіна позначені послабленням драматизму. Навіть у гостросюжетних історичних баладах циклу “Песни западных славян” розповідь, приєднує до думки А.Рев’якіна, має об’єктивно-пізнавальну властивість (події послідовно змінюють одна одну). У тогочасній літературі існувала тенденція наблизити баладу до літератури, реалістичної в своїй основі, і у своїх баладах О.Пушкін використовує реалістично-побутові деталі (“Жених”, “Утопленник”). Наприклад, поет називає новгородські тканини, популярні в той час, елементи обряду (свахи пригортають пирогами) і т. п.

Особливістю Шевченкових балад є те, що вони включають в себе основні структури і символи постового міфу України. О.Забужко, на основі досліджень Г.Грабовича, пише, що [12,127] Т.Шевченко вибудовує концепцію національного гріха і прокляття, яке спричинене непримиренністю двох начал – чоловічого і жіночого та масовою безвольністю. І це задавлене життя знаходить вияв у неможливості кохання, його вбивчій силі. Причому, Т.Шевченко наголошує на тому, що у світі зруйноване, спотворене саме жіноче начало. Тому тема жінки, дівчини, матері знаходить значне поширення у баладах. О.Білецький зауважував, що у творчості О.Пушкіна образ матері є другорядним, лише в романсі “Под вечер осенью ненастной” звучить мотив покритства.

За О.Забужко, національна катастрофа в Т.Шевченка кодується мовою еротичних символів, так, що окремі дівчата створюють збірний образ української жіночості. Отже, всі героїні балад (жертви власної матері, нещасливого нездійсненого кохання) створюють загальний образ жіночого начала, покликаний нести смислове навантаження певної структури міфу.

Осмысливши потенційні можливості балади, Т.Шевченко пристосовує їх до національного ґрунту України, потреб часу, збагачує функціональну роль жанру.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О.Пушкін і Україна // Білецький О. Збір.пр.: У 5-ти т. – Т.4: Російська література та російсько-українські зв’язки/ Гудзій М. і ін. – К: Наукова думка, 1966 – С.182-267.
2. Листи до Тараса Шевченка /Бородін В., Мовчанюк В. і ін. – К: Наукова думка, 1993. – 392 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: В 4-х т. – Т.2: Лекции по эстетике. – М.: Искусство, 1969. – 326 с.
4. Маймин С. Романтическая поэзия Пушкина // О русском романтизме. – М.: Просвещение, 1975. – С.74-113.
5. Ревякин А. История русской литературы XIX в. – М.: Просвещение, 1977. – 559с.
6. Семибратова И. Фантастическое в творчестве Пушкина // Замысел. Труд. Воплощение/ Кулешов В. – М.: МГУ, 1977. – С.152-172.
7. Соколов А. История русской литературы XIX в. (I-я половина). – Изд. 4-е. – М.: Высшая школа, 1976. – 638с.
8. Жижина А. Во славу жизни. Заключительная баллада пушкинского цикла «Подражания Корану»// Русская речь. – 1979. – №4. –С.14-20.
9. Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12-ти т. – Т.1 – К.: Наукова думка, 1989. – 735с.
10. Пушкин А. Сочин.: В 3-х т. – Т.1. – М.: Художественная литература, 1985. – 735 с.
11. Плющ Л. “Причинна” і деякі проблеми філософії Шевченка” // Сучасність. – 1979. – №3. – С.8-28.
12. Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997. – 142 с.

## СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОНІМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ГУМОРИСТИЦІ

Кучеренко Л.І.

На широкій ниві української гумористики плідно працюють О.Чорногуз та Є.Дудар, В.Чемерис і А.Крижанівський, Ю.Прокопенко та Є.Колодійчук. Мова їх творів заслуговує на детальний аналіз у багатьох аспектах. Однак однією з найяскравіших ознак мовної майстерності названих вище авторів є уміле використання стилістичного потенціалу онімічних назв.

Онімікон сучасної української гумористики включає антропоніми, зооніми, топоніми, ктематоніми тощо.

Аналізований матеріал дозволяє говорити про цілий ряд методів і прийомів стилістичного вживання онімів з метою створення гумористичного ефекту. Останній досягається насамперед через відповідний добір або творення онімів (у першу чергу - антропонімів) характеристичного плану. Серед таких “промовистих” онімів найбільш уживаними є прізвища. Вони можуть вказувати на якісь властивості чи ознаки осіб або й прямо називати їх. У межах зазначених онімів виділяються:

а) антропоніми, що вказують на професію, рід занять персонажа: мільйонер Свистулькин [1, 212], диригент Симфонюх [2, 160]; сюди ж належать і антропоніми, семантика яких натякає на сферу діяльності персонажа, наприклад: професор Мудрик [2, 98], голова правління райспоживспілки Короп [3, 72];

б) вік: молодий поет Зеленчук [4, 116];

в) зовнішній вигляд осіб: Кнопка [5, 52], Білобрисова [6, 493], Малий [7, 83], Куций [8, 148];

г) особливості вдачі, риси характеру: Говорун [9, 75], Мовчун [9, 70], Тихий [4, 37], Безгрішний [4, 86], Наївний [2, 153], Пацанівський [3, 5], Здирський [3, 39], Никало [11, 145], Обережний [2, 161], Круть [4, 23] та ін.

Умотивованість таких власних назв часто прямо підтримується контекстом:

- Я беру на себе відповідальніший момент – відвезти студента Сонька на іспит не розбудивши [4, 111].

Така “промовистість” може характеризувати й інші групи онімів, як-от:

Кафе “Полин” – там, де гірку продають? [4, 40];

Табуретка спочатку скрипить, а потім розсипається [5, 83].

Почали випускати табуретки “Вечірня симфонія”...

Разом з тим автори гумористичних творів нерідко вдаються до використання власних назв, етимологія яких є абсолютно несумісною з істотою або предметом:

...Аліса Єгорівна Швидка. Улюблениця всього сектора. Це та, що завалює роботу [10, 110];

- Бородата годувальниця Василя Чумака Квіточка не мала нічого чарівного, і з її скромних рогів абсолютно нічого чарівного не сипалось [11, 7];
- “Руководитель” контори “Пришийкобиліхвіст”... Жодної кобили в районі нема, а вони ще хвости пришивають [5, 86].

Слід відзначити, що загалом контрастування є широко вживаним стилістичним прийомом у мовній практиці письменників-гумористів.

Так, випробуваний ефект дає добір антропонімів, у межах яких один компонент є власне українським (як правило, зниженого плану), а інший – запозиченням, наприклад: Аполлон Козолуп [6, 149], Анжела Кендюх [6, 149], Жульєта Миска [6, 149], Травіата Пацюк [6, 149], Артеміда Лютенька [2, 163], Азарій Хек [3, 10].

Експресивність таких власних назв підвищується, якщо активізується й семантична основа контрастуючих компонентів, як, наприклад, в антропонімі Тигран (тигр) Кріль (кріль) [3, 11] та ін.

Антропоніми, що втратили ознаки запозичення, давно адаптувалися в українській мові та оформилися її афіксальними засобами, можуть протиставлятися в гумористичному контексті таким антропонімам-

запозиченням, що зберігають ознаки іншомовного походження, даючи при цьому відповідний стилістичний ефект:

- Скільки разів вам говорити, що мене звати не Зінька, а Земфіра. Я не буду носити ваше чумацьке ім'я. Я інтелігентка. Я – Земфіра! [11, 131].

Цікавою у стилістичному плані є й трансформація антропонімів, утворених на українському мовному ґрунті, у відповідності до моделей, властивих для антропонімів-запозичень, або за співзвучністю з ними (саме такий прийом творення гумористичного ефекту покладено в основу гуморески О.Чорногуза “Як вибрати ім'я”):

Іван Гарбуз – Жан де ля Гар-Буз [5, 33]; Вітер – Вінтер [6, 152]; Антон Канава – Антоніо Конава [6, 150]; Мазач, Кирпач – Мазаччо, Кирпаччо [6, 150]; Мина Фасоля – Міно Фазолі [6, 151].

Контрастувати власне українські та запозичені оніми можуть і в словотвірному плані. Це буває в тих випадках, коли для творення прізвищ автор використовує:

а) іншомовні слова + суфіксальні засоби, властиві для української мови: Фантомасенко [9, 13], Макінтошенко [2, 82];

б) українську лексичну основу + запозичений афікс (суфікс): Бабідзе [7, 5].

У цілому в оказіональному словотворенні гумористичного плану найбільш яскравим є антропонімічний матеріал, особливо прізвища.

Найчастіше письменники-гумористи творять прізвища персонажів за загальноприйнятими моделями, причому мотивуючі апелятивні назви є, як правило, стилістично зниженими і набувають у процесі вторинної номінації адгерентної експресивності, пор.: Решето [12, 5], Друшляк [12, 5], Кувалда [8, 72], Смалець [6, 525], Халабуда [8, 92], Кетяг [6, 83], Макітренко [6, 38], Мухоморенко [4, 20], Вілюченко [6, 51], Гавчук [4, 65].

Іронічного забарвлення набувають і прізвища, утворені від основ слів, що мають виразний відтінок книжності, офіційності: Монументюк [2, 167], Лікбезюк [2, 165], Гексохлоранський [9, 39].

Для творення складних антропонімів письменники-гумористи використовують сполучення основ або слів, що не вживаються в реальній антропоніміці: Солоперченко – Солодовченко [6, 99], Балтазарів – Сквозняк – Чорнослив [6, 81].

Слід відзначити, що нерідко в гумористичному тексті довжина антропоніма є навмисною, стилістично заданою, як-от: Джек Амадей Джин Джус [9, 104], Абдул-Мухамед-Гусейн ібн Кабус-Аль-Сіхвайн-Мухтар-дон-Марія-Хосе-Луїза-Мігель-Парангва- де-Вега-Баділья [6, 505].

У гумористичних творах може обігруватися й вимовний план антропонімів, наприклад:

Го-ло-бо-родько!.. Доки скажеш, так і в роті пересохне [10, 140].

Додаткової експресивності і стилістичної виразності набувають антропоніми, що вживаються в переносному значенні:

Скількох Колумбів згубили сорокаградусні широти [9, 49].

В умовах гумористичного контексту антропоніми можуть антонімізуватися:

Ти ж Орел, а не обскубаний Півнєв [6, 193];

або

Словом, всі відрізняються один від одного так, як довготелесий Петро Петрович Сосунок з великим животом від худорлявого коротуна Григорія Григоровича Вовкодава без живота [6, 54].

У таких випадках протилежність власних назв є дуже прозорою, оскільки ономастичні контрастуючі компоненти легко співвідносяться з загальноатрибутивною першоосновою.

Гумористичний характер протиставлення підтримується й тоді, коли антропоніми емоційно наснажуються супровідною словотвірною антонімією, як-от:

І приснився дивний сон: буцімто він уже не Степан Кримченко, а – хан Кримський [10, 31].

Експресивізуються в гумористиці й цілком нейтральні в стилістичному плані власні назви іншої групи – топоніми. Вони використовуються авторами у певних мовленнєвих ситуаціях як паронімастичний засіб, зокрема у спробах їх витлумачення з точки зору “народної етимології”:

- Ага! А в Канаді? Ось провінція Саскачеван.

- Зіскоч, Іван, з мустангової кобили. Землі родючі. Зіскоч і засівай пшеницю.
- Так. Гайнемо в Європу. От Біскай?
- Біс хай. Хай йому біс. Біскаю, знаця, бо шторми.
- Теннесі?
- Ти неси. Важко нести було лантухи зі збіжжям. По черзі несли. Я ніс – ти неси. Теннесі, знаця [9,73].

Використовують гумористи відповідно до певних стилістичних настанов і граматичні та експресивно-словотвірні можливості топонімів:

До всяких там Ялт та Алушток рукою подати [1, 153];

Зокрема непоганих результатів домоглися на Кримщині, Бухарщині, Ашхабадщині. Впевнено веде Кара-Кумщина у змаганні з розрекламованою Каліфорнійщиною [1, 174].

Контрастність як засіб гумору може досягатися і внаслідок зіткнення в мікроконтексті двох стилістично різнопланових топонімів – зниженої розмовної та екзотичної назв, наприклад:

Вивчав карту: від наших Телепеньок до Африки далекувато [6, 66].

Топоніми можуть виступати й у складі розгорнутої антитези, яка дає невичерпні можливості для створення комізму:

Згодом виявилось, що газета, в цілому вірно освітивши події, трохи переплутала деталі: збиралися відкривати не голярню, а перукарню, і не у Великих Чаплях, а у сусідньому селі Малий Кілометр [11, 92].

Виразного гумористичного забарвлення набувають і інші оніми, в основу яких покладено принцип контрасту: бар “Туд бай” [9, 104], тріо “Камікадзе” [4, 167], блюз-шлягер “Краще бути мертвим, ніж червоним” [4, 167], балет “Теща” [4, 114], архітектурне об’єднання “Плінтус” [4, 66], трилогія “Чолом тобі, Грицю” [7, 73], дисертація “Осушення заплави річки Пині і його роль у знищенні комарів” [5, 133].

Оніми цього плану набувають адгерентної експресивності, використовуючись як матеріал для побудови різних стилістичних фігур, наприклад, оксиморона: Відстаючий колгосп “Вперед” [4, 26].

Нарешті, додаткової експресивності набувають у мові гумористичних творів власні назви, що є наслідком трансонімізації, зокрема:

антропоніми у функції зоонімів: кобили Ельвіра, Ісидора [1, 112];

топоніми у функції антропонімів: Мацеста Єлізарівна [4, 95].

Оніми різних груп взаємодіють, виконуючи в гумористичному творі спільне стилістичне завдання. Так, гумористичний підтекст має місце в тих випадках, коли різні оніми мотивовані загальними назвами спільної сфери вжитку:

...Пшеничний був форвардом в районнім спортивнім товаристві “Колосок” [4, 19];

У завкафе “Шашлик” Чаркіної півтори тисячі не вистачає [3, 105].

Майстри гумору вдаються й до такого засобу творення комічного, як використання в межах мікроконтексту однокорених з онімами слів – загальних назв, уживаних у переносному значенні:

Он у вас є Шморгун. То хай шморгне по воротах [4, 21];

Але у “Хвилі” хвилювалася довга черга [4, 14].

Органічно вплітаючись у мовну тканину, оніми становлять, таким чином, важливу стилістичну категорію і завдяки майстерності письменників-гумористів повною мірою реалізують свій виразовий потенціал у відповідності із жанром твору та його завданням.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Чемерис В. На порядку денному.- К.:Молодь, 1978.- 265 с.
2. Крижанівський А. Інтерв’ю з колоритним дідом.- К.-: Дніпро, 1983.-125 с.
3. Крижанівський А. Стрибок з Парнасу.-К.-:Молодь, 1976.- 385 с.
4. Колодійчук Є. Неонові штани.- К.:Рад.письменник, 1984.- 198 с.
5. Дудар Є. Рятуймо жінку.- К.: Рад.письменник, 1989.- 234 с.

6. Черногуз О. Твори в 2-х томахю Т.1.-К.: Дніпро, 1986.- 528 с.
7. Прокопенко Ю. Сюрприз.- К.:Молодь, 1976.- 386 с.
8. Прокопенко Ю. Зустріч з прибульцями.- К.: Дніпро, 1986.- 160 с.
9. Крижанівський А. Гномосапієнс.- К.:Молодь, 1977.-120 с.
10. Чемерис В. Як стати щасливим.- Дніпропетровськ: Промінь, 1981.-160 с.
11. Чемерис В. Операція “Земфіра”.- Дніпропетровськ: Промінь, 1968.-146 с.
12. Крижанівський А. Концерт для скрипки з реєстром.- К.:Молодь, 1985.-186 с.

УДК 804.0 – 3: 802.0: 82.035

## ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЦИЗМІВ У ФРАНЦУЗЬКИХ ТЕКСТАХ

Ларіна Т.А.

Ми живемо в епоху інтеграції, створення міжнародних компаній, ускладнених структур. І якщо аналізувати існуючі тенденції, то провідною, мабуть, буде тенденція об'єднання. Яскравий приклад цьому процесу – Єдина Європа. Перераховані вище фактори не могли не відбитися на національних мовах. Усім відомі факти існування інтернаціоналізмів, термінів, які переміщуються як перекоти-поле з однієї мови в іншу, терплячи незначні зміни, частіше фонетичні. Але нас, у даному випадку будуть цікавити не ці лінгвістичні мандрівники, і не мови в загалі. Буде йтися про дві цілком конкретні мови – французьку та англійську, про їхнє взаємопроникнення (мотивоване чи ні), про проблеми, що викликаються цим явищем у перекладацькій практиці та можливих шляхах їхнього подолання.

Наступ англійської мови в останнє десятиріччя був настільки широким, починаючи з банального week-end, і завершуючи новим утворенням Monika-gate, що французький уряд вирішив п'ять років потому вдатися до контратаки: вийшов указ, який забороняв дикторам телебачення вживати у своїй мові англіцизми. Другим чуттєвим ударом був указ про додаткову сплату реклами, в якій вживаються слова англійського походження. Але загальновідомо, що заборонений плід є найсолодшим. Тому вжиті заходи були марними.

Яка ж природа цих завойовників? Які лексичні одиниці прокладають собі широкий шлях у французькій мові? Чи потерпають вони від будь-яких змін, чи повністю приймаються до словарного запасу? І, головне, на скільки це ускладнює роботу перекладача, який перекладає з французької на російську або українську мови?

Проведений нами аналіз не може претендувати на вичерпність, ми розглянули тільки два твори французьких авторів Ж.Перека “Речі” та Е. Нехофф “Маленька французька”, але нам здається, що цей аналіз є показним і дозволяє зробити певні досить обґрунтовані висновки.

Дослідження показало, що англіцизми складають приблизно 10% від загальної кількості використаних лексичних одиниць. Відсоток достатньо великий. Що ж входить з легкістю в чужу мову? Насамперед, це безеквівалентна лексика, тобто назви продуктів харчування та напоїв, батьківщиною яких є Англія або Америка, і які прижилися в побуті французів разом із своєю назвою і навіть зберігши орфографію та правила вимови. Однак, англіцизми приймають допомогу французьких “провідників”, це можуть бути, наприклад, артиклі, закінчення, що свідчать про множину. Ми зустрічаємо:

**des** gin-tonics [dʒin]  
**des** whiskies [wiski]  
**le** boody-mary [bl\dimeri]  
**le** sandwich [sädwis]  
**des** toasts [tost]  
**les** punches [pös]  
**le** steak [stek]  
**le** hot-dog [otdog]  
**le** snack-bar [snekbar]

Усі перелічені лексичні одиниці, крім bloody-mary, можна знайти у французьких тлумачних словниках із транскрипцією та поясненням значення, тобто ці слова увійшли до основного національного фонду французької мови.



Іншу поширену групу складають назви тканин, що прийшли з англійських країн, та одяг. Так, наприклад, поряд із французьким написанням назви тканини *le cachemire*, ми часто зустрічаємо збережене англійське написання з французьким артиклем *le cashmere*. Або повністю перенесене на чужерідний ґрунт написання *le lambs-wool*, яке навіть не фігурує в сучасних словниках, але добре відоме французам завдяки марці, що стоїть на імпортованих із Англії вовняних речах. Інша доля спіткала таку назву тканини, як *le jersey* - [jersi], слово повністю асимілювалось у французькій мові та підкорилося французьким правилам вимови. Якщо вживання назв англійських тканин може бути обґрунтованим тим, що французи не виробляли подібні речі, то поряд з ними ми зустрічаємо лексичні одиниці, що називають одяг, взуття. Нам здається це не завжди доречним. Так, наприклад:

un duffle-coat  
un trench-coat  
des boots.

Третій вид англіцизмів, що вживаються у французькій мові, складають назви вулиць, окремих місцевостей і таке інше, що взагалі легко пояснюється і припустимо. Наприклад: *Church street*, *old England*, *Le Harry's New York Bar*. Можна сказати, що вживання англіцизмів у даному випадку створює певний естетичний ефект, місцевий колорит.

Показну групу утворюють слова, правомірність вживання яких можна узяти під сумнів:

baby-sitting - [babisiting, bebisiting]  
teen-agers - [tineidjer]  
week-end - [wikend]  
play-back - [pleibek].

Деякі запозичення настільки добре почуваються себе у чужій країні, що утворюють фразеологічні одиниці: *être pris en sandwich*; *avoir un ticket avec quelqu'un*, тощо; інші "офранцузжуються", тобто утворюють одне ціле з французьким формантом: *interviewer*, *stcker*, *room-service*, *brinquebalyer*.

Але поряд з англіцизмами, вживання яких можна так чи інакше пояснити, і які ввійшли до сучасних французьких словників, таких як *Robert*, *Larousse*, ми зустрічаємо цілком не прийнятні. На наш погляд, вживання чужерідних лексичних одиниць, які не є ні часто уживаними, ні адаптованими, переклад яких середній француз, і тим паче перекладач з французької, не знає: *hand-woven* - намотаний на руку, *hand-spun* - виготовлений руками, *crooner* - естрадний співак, *sheetland* - ділянка землі, *twinsset* - подвійне місце, *shirtmakers* - кравець, *drugstore* - аптека, *bringue* - гульня, *flipper* - плавник. Деякі новоутворення ми не змогли зрозуміти навіть скориставшись англійськими словниками. Так, наприклад, в одному із текстів ми зустріли іменник жіночого роду *une granny-smith*, де ми чітко розрізняємо два значущі елементи, які є зрозумілими кожен окремо, але погано поєднуються. Вживання даних англіцизмів робить, на нашу думку, процес комунікації утрудненим, призводить до стирання семасіологічних зв'язків зі знаковими одиницями.

Але подобається це нам чи ні, англіцизми впевнено входять до побуту, а отже і в мову французів. Аналіз показав, що у відсотковому співвідношенні ці запозичення є більш характерними для молодих людей, ніж людей похилого віку. У зв'язку з цим, перед перекладачем неминує виникати проблема перекладу цих лексичних одиниць. Ідеальний варіант, коли перекладач досконало володіє двома мовами, знає реалії, культуру, літературу носіїв цих мов. Але якщо це не так? Нам здається, що як вихід може бути запропонований змістовноструктурний аналіз лексичних одиниць, особливо у тих випадках, коли ми спостерігаємо зрощення двох мов (*stocker*, *brinquebalyer*). У цих випадках перекладач може орієнтуватися за формальними показниками. Так, зустрівши у тексті незнайомі слова з формантом *-er* (*stocker*, *intrviewer*, *brinquebalyaer*), він, навіть не знаючи лексичного наповнення цих слів, може зробити висновок, що це дієслова, що вже багато важить у розумінні структури речення. Маючи справу з такими складноутвореними запозиченнями, як *duffle-coat*, *hand-woven*, *hand-spun*, *baby-sitting*, *twin-set*, перекладач може спиратися на знання перекладу хоч якоїсь із частин. Так, зустрівши *baby-sitting*, навіть не знаючи англійської, можна здогадатися, що йдеться про дитину, або щось пов'язане з нею, формант *-ing* вказує на дію, таким чином можна припустити, що йдеться про догляд за дитиною. Складні слова **hand-woven**, **hand-spun** мають спільну частину, яка дозволяє зорієнтуватися, що вони означають якісь явища, пов'язані з руками, або називають те, що виготовляється руками. На нашу думку, якщо перекладач не має під руками словника або якщо він не знаходить у ньому потрібної лексичної одиниці, бо це можуть бути неологізми, він повинен керуватися своїми асоціаціями, тому що не дарма і французька, і англійська, і російська, і українська мови належать до індоевропейської сім'ї. Часто ми можемо провести паралелі на звуковому рівні:

*baby-sitting* - *twen-set* - сидеть – сидіти.

У скрутній ситуації перекладачеві може суттєво полегшити життя і знання латинської мови, яка, як відомо, вагається праматір'ю багатьох мов і допомагає зрозуміти глибинні мовленеві явища. Тому, як нам здається, ця дисципліна обов'язково повинна входити до складу навчальної програми перекладача.

Перекладач повинен бути обізнаним також у галузі лінгвістики, процесів словотворення, сучасних тенденцій мови. Важливими є навички грамотного використання лексикографічної літератури (словників, енциклопедій, тлумачних видань тощо). Ризикуючи викликати обурення поборників чистоти рідної мови, ми можемо запропонувати ще один вихід – живити англіцизми у тексті перекладу, тому що, що гріха таїти, ці слова паразитують і у нашій мові. У всякому разі, остаточний вибір лишається тільки за самим перекладачем, його баченням світу, його життєвою позицією.

УДК 800.853 : 800.855

## **ОСОБЕННОСТИ ИЗМЕНЕНИЯ ДИАЛЕКТНОЙ СИСТЕМЫ ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ С ЛИТЕРАТУРНЫМ ЯЗЫКОМ**

Лужаница Е. И.

В современной диалектологии исследуется широкий круг вопросов, охватывающий проблемы накопления фактического материала, группировки, классификации полученных данных, моделирования системы диалекта на основе архаичного типа речи, изучения его внутренней структуры, выявления закономерностей, условий функционирования и развития диалекта, а также теоретического осмысления данных вопросов.

В последнее время в центре внимания лингвистов оказались те аспекты развития диалектной системы, которые обусловлены ее тесным контактом с языком литературным и возникающим в результате региональным и социальным варьированием. Специфичность данной ситуации заключается в одновременном функционировании в обществе двух форм существования языка: литературного и диалекта, что является результатом стопроцентной грамотности населения, его миграции, языковой политики, акцентирующей социальную престижность литературного языка, влияния средств массовой информации и многих других экстралингвистических факторов. Сосуществование упомянутых форм языка определенным образом влияет на развитие диалекта, ход которого можно подразделить на несколько этапов. В первом из них указанные социальные подсистемы проходят период так называемого двуязычия [1, 74], когда носители диалекта параллельно используют их в различных коммуникативных сферах в зависимости от ситуации общения. Второй этап характеризуется размежеванием областей использования литературного языка и диалекта, перераспределением их функций. В результате происходит переосмысление роли диалекта, сужение сферы его употребления, закрепление преимущественно за бытовой сферой коммуникации. Как полагают исследователи, данный процесс неизбежно приводит к трансформации сущности самого диалекта.

Следует отметить, что изучение проблемы изменения системы современного диалекта под воздействием литературного языка имеет свою историю [см., например 1 - 8 и др.]. Р. И. Аванесов, Л. И. Баранникова, В.М. Жирмунский, Т. С. Коготкова, Ф. П. Филин, Питер Траджил и другие исследователи рассматривали и оценивали видоизмененную диалектную речь с разных точек зрения, что привело к развитию терминологической синонимии в данной области лингвистики. Такого рода речь называют народно-разговорной формой языка, обиходным языком, городским просторечьем, полудиалектом, мешанским говором, просторечно-диалектным языком, сленгом, койне и т.п. Однако при всем разнообразии терминологической интерпретации сущность, стоящая за каждым из понятий, одна и та же. Ее можно охарактеризовать как устную разговорную речь, являющуюся либо синтезом различных диалектов, либо диалекта и литературного языка (он, в свою очередь, тоже может быть интерпретирован как диалект, причем диалект социальный) [9,38-39] и используемую широкими слоями городского населения, молодым поколением сельских жителей [10,133].

Из приведенных терминов лишь понятие полудиалект характеризует видоизмененную речь как "языковую структуру, представляющую собой сплав сосуществующих языковых элементов диалекта и литературного языка"[5, 6]. Поэтому, по нашему мнению, для определения сущности процессов, происходящих в системе современного территориального диалекта, наиболее подходит термин "полудиалект", так как он отражает диалектную природу этой формы языка и характеризует ее место в системе современного национального языка в целом. Понятие "полудиалект" еще не получило достаточно полного описания. В литературе описан лишь ряд характерных признаков, присущих данной форме языка. Основным из них считается факт сочетания в полудиалекте нормализованных (кодифицированных) элементов общенародного языка и их территориальных аналогов. По отношению к литературному языку полудиалект занимает такое же полярное положение, как и диалект и

функционирует лишь в разговорной, устной форме речи; он территориально закреплён и существует в определённый промежуток времени. [6, 110 - 111].

Впервые термин "полудиалект" был использован в немецкой диалектологии академиком В.П. Жирмунским [3, 546-551]. Им же был предложен принцип установления диапазона вариаций полудиалектных структур на основе метода первичных и вторичных признаков. По Жирмунскому, полудиалект (мещанские говоры, "Halbmundart" – полудиалект) отличается от собственно диалекта последовательным устранением из него "первичных", "примарных" признаков, таких, которые представляют наиболее значительные отклонения от литературного языка или других соседних диалектов, а также характеризуется промежуточным состоянием между диалектом и разговорной формой литературного языка"[4, 26]. Как показало наше исследование, такая формулировка полудиалектной структуры актуальна и сегодня.

Данное направление лингвистики получило свое дальнейшее развитие в нескольких диалектных школах. Наибольшего внимания, на наш взгляд, заслуживают работы Т.С. Коготковой, выполненное на лексическом материале деуленского говора, в которых исследователь, развивая концепцию В. Жирмунского, устанавливает, что "для лексико-семантической картины современного полудиалекта характерен смешанный состав единиц: наряду с традиционными словами в говоре много лексических элементов литературного языка, до конца или частично освоенных там" [5, 297]. В британских теоретических работах по диалектологии последних лет используется термин «господствующий диалект» (Mainstream Dialects) [8], под которым понимается современный, видоизмененный диалект независимо от его структуры. При таком подходе недостаточно освещенными остаются структурные изменения, происходящие в системе современного английского диалекта вследствие влияния на него стандартного варианта языка.

Очевидно, что данное лингвистическое явление сохраняет свою актуальность, как в теоретическом, так и в практическом плане. В теоретическом аспекте, как уже отмечалось, понятие "полудиалект" не достаточно осмыслено; в практическом аспекте остается неопределённым не только целый ряд традиционных, территориальных и социальных диалектов и их вариантов, но и трансформированных под влиянием литературного языка диалектных форм.

Целью нашего исследования стало определение сущности процессов, происходящих в лексико-семантической системе традиционного диалекта под воздействием литературного языка.

Объектом исследования является диалектная речь современной Англии, распространенная на северо-востоке страны, которую сами жители называют Джорди.

Источниками фактического материала послужили "Диалектный словарь Джорди" Френка Грехамма [11], разговорник Джорди Джорджа Тодда [12] и словарь Нортумберлендских слов Оливера Хэслопа [13].

Метод исследования заключался в сравнительном анализе традиционного территориального Нортумберлендского диалекта и видоизмененного под влиянием литературного языка его варианта – диалекта Джорди, с последующим описанием развития лексико-семантической системы последнего, обобщением результатов лингвистического анализа, наблюдения, анкетирования, опроса.

Предметом нашего исследования является лексика - наиболее проницаемый и подвижный пласт языка, который более чем другие пласты, подвержен изменениям. Кроме того, в британской диалектологии именно лексический уровень до сих пор остается вне поля зрения лингвистов. Объектом современных исследований американских и английских исследователей был и остается лишь фонологический уровень английского языка, что не позволяет создать целостную картину современных диалектов, познать их сущность, теоретически обосновать многочисленные процессы изменения диалектной системы, которые становятся очевидными при более детальном практическом изучении, в том числе и лексики.

Исторически диалект Джорди - "Tyneside English" - восходит к традиционному территориальному Нортумберлендскому диалекту. Возникнув в результате контактирования последнего и литературного английского языка, он претерпел целый ряд лингвистических преобразований на всех уровнях языковой системы. Так, на фонетическом уровне проявляется процесс выравнивания диалектной системы по отношению к литературному варианту, прослеживается тенденция к использованию все менее специфических, характерных для Тайнсайда форм произношения, что типично для всех городских вариантов английского языка в Великобритании. [См. 14].

Процесс выравнивания на лексическом уровне является одновременным действием двух лингвистических тенденций. Первая представляет собой естественное развитие языка, проявляющееся в архаизации отдельных элементов лексической системы. Это прежде всего слова, связанные с исчезающими реалиями (например: *adit* -horizontal gallery for draining in mine, *hemmel* - a cattle shed, *petting stone* - a custom и др.), а также устаревшие слова, вышедшие из употребления по причине появления в диалектной системе заимствований из литературного языка. Причиной происходящих изменений, как уже отмечалось, стало социально-лингвистическое предпочтение социума, проявившееся

в использовании в качестве основного средства коммуникации литературного варианта английского языка, а не диалекта, что объясняется влиянием средств массовой информации и системы образования. Однако, несмотря на это, некоторые старые диалектные формы не просто сохраняются, но и проявляют устойчивость и не только в диалектном континууме. Проведенное исследование показало, что наиболее устойчивыми являются следующие лексические элементы:

*canny* (nice, careful, steady, alright),  
*bairn* (baby or a small child),  
*brat* (disobedient child),  
*scranny* (hungry),  
*pallatic* (extreme state of drunkenness),  
*paaky* (fussy, choose about food),  
*champion* (first class),  
*man!* (an exclamatory term used when addressing either sex),  
*scraanchum* (the hard skin on roast pork),  
*spelk* (small sliver of wood),  
*to faff about* (to mess about).

Причину устойчивости данных диалектных форм мы усматриваем, прежде всего, в психофизическом факторе, сдерживающем наступление литературного языка на диалекты, который, по мнению Ф. Л. Скитовой, проявляется в возвращении индивидов к материнской основе речи, к тем языковым средствам, которые сформировались у них в раннем детстве [5, 7-8]. По нашему мнению, данный процесс сопровождается также подсознательной притягательностью, некой прелестью региональной речи, напоминающей о домашнем очаге. Такие слова как *bairn*, *canny* являются исконно диалектными, "благородными" по своему происхождению, поэтому их употребление не столько придает речи колоритность, сколько дорого коренным жителям, является одним из признаков их регионального единения и гордости.

Вторая тенденция, способствующая процессу выравнивания, проявляется в появлении новых слов. Среди них – лексические единицы, возникшие за счет внутренних ресурсов диалектной системы, а также лексемы, заимствованные из других форм английского языка. В последнее время развитие современных диалектов, обновление их лексического фонда все больше связывают с влиянием литературного языка и проникновением в диалект элементов литературного языка, что снижает удельный вес собственно диалектных новообразований. Вместе с тем, этот процесс имеет место и играет усиленную роль в развитии диалекта. Нами, в ходе опроса 17 информантов, было отмечено появление следующих новых слов и выражений данного типа:

1. Mining expression: *got hupped up* - being blocked, get buried under the rocks;
2. Drinking expressions: *to be stutten* - *to be pallatic* - to be drunk, *gone on a hoy* - to go drinking, *someone was rumming* - someone was drinking;
3. *something rumming* - something that smells bad, stinky;
4. *hupped up* - to peel something up;
5. *to go for a chinky* - to go for a china takeaway;
6. *to give it six nowt* - to be gone on really hard, really pushing;
7. *to look piesty* - to look pale;
8. *to put the calls in* - you say when you've got a very big win in football;
9. *to put the calls in for them* - to have beaten somebody in a fight.

Как уже отмечалось, параллельно с процессом возникновения новых лексических единиц, развитие современного диалекта происходит и за счет внутриязыковых заимствований. В целом причиной заимствования является как необходимость заполнения семантических лакун (например: *chinky* в значении Chinese takeaway), так и изменение социально-лингвистических предпочтений социума. Примерами могут служить следующие лексические единицы диалекта Джорди, ранее отсутствовавшие в Нортумберлендском диалекте: *dirty* (в диалекте имеет форму *dorty*), *hold* (haad), *straw* (straa).

Как и во всех других случаях заимствований, заимствование в диалект Джорди приводит либо к перераспределению отношений между исконной и заимствованной единицей, вплоть до вытеснения первой, либо к расширению синонимии. В качестве примера первого процесса рассмотрим слово 'шахтер'. Изначально в традиционном территориальном Нортумберлендском диалекте существовали две лексемы, называющие людей занимающихся шахтерским ремеслом. Это: *cranky* и *howky*. В диалекте Джорди данные слова перешли в разряд архаичной лексики, так как были вытеснены новым словом – *pitmen*. Примером второго процесса могут служить слова 'голодный' и 'грязный'.

Для обозначения состояния 'голодный' в Нортумберлендском диалекте существовала лексическая единица *scranny* и слово *clamming*, которое обозначало как 'голодный', так и 'томимый жаждой'. Вследствие взаимодействия с литературным языком, в диалектную систему вошли стилистически нейтральное слово *hungry* и разговорная лексическая единица *famished* ('морить голодом'). Некоторое

время слова *scranny* и *hungry* являлись абсолютными синонимами. Впоследствии *scranny* приобретает эмоциональную стилистическую окраску, так как стало выступать в значении 'чрезвычайно голоден'. В результате данного семантического смещения лексемы *famished* и *scranny* становятся семантико-стилистическими синонимами (отличающиеся семантикой либо оттенком значения, либо стилистической окраской [15, 63-65]), а в системе современного диалекта формируется следующий синонимический ряд значения 'голодный': *scranny* / *famished* / *hungry*.

Второй пример иллюстрирует образование стилистических синонимов – одинаковых по значению, но разных по стилистическим оттенкам слов [15, 62-63]. Так, для определения понятия 'грязный' в Нортумберлендском диалекте существовало слово "*maaky*". В конце 50-х г.г. диалектный словарь пополнился новыми словами, заимствованными из других форм английского языка, обозначающими то же понятие. Это слова *dirty* (в диалекте он имеет форму – *dorty*, стилистически нейтральная форма), *scruffy* (разговорный стиль), *hacky* (сленг).

Примером образования семантических синонимов – слов, отличающихся друг от друга оттенками основного, общего для каждого из них значения [15, 60-62], может служить синонимический ряд лексемы *thirsty*: *drooty*, *clamming* (*hungry and thirsty*), *guezend*. Данные слова объединены общим значением – 'испытывающий жажду' (*drooty*), но *clamming* – не просто испытывающий жажду, но и голод, а *guezend* – выступает также в значении 'пересыхать от жажды'.

Заимствованные лексические единицы литературного языка в процессе их адаптации диалектом подвергаются ассимиляции. Данный процесс достаточно полно описан в современной литературе в случаях межэтнических языковых контактов. Однако, по нашим данным, аналогичный процесс для диалектной ситуации нуждается в дальнейшем изучении. В исследованном нами материале представлен достаточно обширный пласт литературной лексики, который под влиянием диалектной системы подвергся фонетическому переформлению. Проанализированный материал позволил установить некоторые закономерности фонетических изменений, которые представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Закономерности развития лексем литературного языка под влиянием диалектной системы Джорди.

Перегласовка	Литературный вариант	Диалектный вариант
[aa] перед <ll>	All	Aal
	Fall	Faal
	Hold	Haad
	Old	Aad
[ou] → [oo]	House	Hoose
[oo] → [eu]	Shout	Shoot
	Fool	Feul
	Book	Beuk
[au] → [u]	Haunches	Hunkers
[th] → [v]	With	Wiv
	Without	Wivoot
[a],[o] → [eye], [ye] в открытом слогe	Gape	Gyep
	Gone	Geyen
	Take	Tyek
"немая" <b>	Grumble	Grumle
[ow] → [oo]	Drown	Droon
[ow] → [aa]	Cow	Caа
	Blow	Blaа
[ur] → [ar]	Bury	Barry
	Church	Chorch
[ir] → [or]	Bird	Bord
[ea] → [ee]	Head	Heed

Таким образом, проводимое исследование показывает, что в современной Англии множество диалектных форм не просто сохраняется, несмотря на всеобщее образование, миграцию и языковую политику, направленную на распространение литературного языка, но и продолжает развиваться.

Изменение лексической системы происходит не только в направлении сближения с литературным языком, но и в сторону, противоположную ему, что явно проявляется в развитии инноваций. Это доказывает несостоятельность высказывания некоторых лингвистов о том, что диалектные черты со временем исчезнут. Наоборот, активное их развитие и употребление свидетельствует о постепенной структурной перестройке системы диалекта в целом, его сближении с литературным языком, при сильной устойчивости отдельных региональных элементов, то есть превращение его, по сути, в полудиалект. Так как полудиалект - явление переходное, то можно предположить, что дальнейшее развитие диалектной системы будет зависеть от распределения в полудиалекте диапазона вариаций как литературного языка, так и диалекта.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Баранникова Л. И. Русские народные говоры в советский период. - Саратов, 1967. – 176 с.
2. Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. - М., 1949. – 287 с.
3. Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. - М., Л. 1956. – 636 с.
4. Жирмунский В.М. Проблема социальной дифференциации языков // Язык и общество. - М., 1968. - С. 22 –38.
5. Коготкова Т.С. Русская диалектная лексикология. Введение. - М., 1979. – 335 с.
6. Коготкова Т.С. Литературный язык и диалекты. // Актуальные проблемы культуры речи. - М., 1970. – С. – 104 -152.
7. Филин Ф. П. К проблеме социальной обусловленности языка. // Язык и общество. Тезисы докладов. - М., 1966. – 34-48.
8. Peter Trudgill. The Dialects of England. Oxford: Basil Blackwell, 1990. – 146 p.
9. Peter Trudgill. Standard English: What it isn't. The European English Messenger. - Spring 1998. - V. 7/1. - P. 34-39.
10. Лингвистический энциклопедический словарь // Под ред. В.Н.Ярцевой. - М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
11. The new Geordie dictionary. // Ed. by Frank Graham. – Northumberland, 1996. – 48 p.
12. Todd's Geordie words and phrases. An aid to communication on Tyneside and thereabouts, Grescent Printing Company. – Northumberland; Ashington, 1997. – 48 p.
13. Heslop Oliver. Northumberland Words. A Glossary of Words Used in the Country of Northumberland and on the Tyneside. London: English Dialect Society, 1892. – 1262 p.
14. Watt, D. James. Variation and change in the vowel system of Tyneside English. Unpublished PhD Thesis. – Newcastle upon Tyne, 1998. – 685 p.
15. Гужева Ф. К., Иванова А. Н. Лексика и фразеология русского языка. - К., 1982. –184 с.

УДК 883Ш – 1.081

## РОСЛИННА СИМВОЛІКА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У ПОЕЗІЇ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Микитів Г.В

Тематична група символічних образів рослин – одна з найбільш активних у творчості Т.Г.Шевченка. Переважна більшість цих образів є постійними символічними метафорами на означення дівчат, жінок та змалюванням їхніх переживань, почуттів, якостей.

Рослинні образи вільно персоніфікуються, набувають символічного значення і стають носіями певних думок, ідей поета, легко сприймаються читачем.

Найчастіше на позначення жіночих образів вживаються такі рослини як *тополя, калина, верба, білина, лілія, мак, барвінок, сон-трава, ряст*.

Найулюбленишим і найвживанішим рослинним символом у поезії Тараса Шевченка виступає *тополя*, що є символом дівчини, жінки. Здебільшого образ тополі вживається для змалювання зовнішнього вигляду:

Та й виросла  
Ганна кароока,  
Як тополя серед поля,  
Гнучка та висока.

[1; 143]

Образ Катерини в однойменному творі також порівнюється з тополею:

Як тополя, стала в полі  
При битій дорозі.

[1; 33]

В українському фольклорі, як і у фольклорі багатьох інших народів, існує повір'я про перетворення людини в дерево, найчастіше – в тополь. Ця легенда наклала свій відбиток і на символ тополі в Шевченка:

Таку пісню чорнобрива  
В степу заспівала.  
Зілля дива наробило –  
Тополею стала.

[1; 59]

В іншому випадку в тополі перетворилися дві сестри:

Коло гаю в чистім полі,  
На самій могилі,  
Дві тополі високії  
Одна одну хилить.  
І без вітру гойдаються,  
Мов борються в полі.  
Ото сестри-чарівниці –  
Отії тополі.

[1; 426]

Часто тополя виступає канонізованим символом засмученої дівчини, молодиці; символом туги, суму, нещастя, самотності.

Не тополю високою  
Вітер нагинає,  
Дівчинонька самотна  
Долю зневажає.

[1; 444]

У тумані на могилі,  
Як тополя, похилилась  
Молодиця молодая.

[1; 269]

Тавтологічний зворот *молодиця молодая*, що складається з означуваного слова та означення, де останнє стає епітетом високої художньої якості, привертає до себе увагу як художній прийом в поданому контексті. І сполучне слово *як* вдало вжите автором для порівняння дівчини з тополею.

Близьким до образу тополі в поетичних творах Т.Г.Шевченка виступає *калина* – символ дівчини, зокрема, молоді. Її образ відтворює дівоче кохання, як щасливе, так і навпаки й інші події, пов'язані з реальним життям жінки.

Як калина при долині  
Вранці під росою,  
Так Ганнуся червоніла,  
Милася сльозою.

[1; 144]

Тут виразного озвучення надає поезії обставинне римоване словосполучення *як калина при долині*, підкреслюючи обставину місця.

Порівняння, що вживаються з *як* майстерно вводяться в поетичну тканину, здобувають особливі поетичні якості.

Велика група порівнянь сконцентрована навколо слова *дитина*. Саме з цим словом пов'язуються в поета чисті, непорочні, ніжні людські почуття. Милування людською гідністю, високими моральними якостями людей, подвигами й звичайними, повсякденними діяннями – все це оспівано поетом, зворушливо змальовано саме в порівняннях, зв'язаних з образом людини.

Ліричні поезії, крізь які видно думи, почуття, серце людське – все це через порівняння зіставляється з дитячими рисами. [2;123] Через порівняльні прикладки поет зіставляє з дітьми чистих і непорочних людей, їх високі почуття, думки:

Зацвіла в долині  
Червона калина,  
Ніби засміялась  
Дівчина-дитина.

[1; 480]

У системі Шевченкових поетичних засобів чільне місце посідають явища функціонування слів з переносним значенням. Метафоризовані слова впливають на поверхню в численних Шевченкових контекстах. Дієслівні метафори творять емоціонально-експресивний тон. Розглянемо на конкретному прикладі:

Не журиться Катерина –  
Вмиється сльозою.  
.....  
Прийде до криниці,  
Стане собі під калину,  
Заспіває Гриця.  
Виспівує, вимовляє,  
Аж калина плаче.

[1; 28]

Чільне місце у ліриці Шевченка Т.Г. посідають епітети. Насамперед слід привернути увагу до епітетів, що ґрунтуються на назвах кольору. Такі прикметники у Шевченка глибоко осмислені та збагачені в своїх можливостях художньо зображати. Прикметник *червоний* найвживаніший у Шевченкових поезіях, зокрема, у сполученні *червона калина*:

Посадила стара мати  
Три ясени в полі.  
А невістка посадила  
Високу тополю  
Три явори посадила  
Сестра при долині...  
А дівчина заручена –  
Червону калину.

[1; 332]

**Билина**, яка також зустрічається на позначення жіночих образів виступає символом страждання, самотності, запустіння.

Художній зміст билини – символу страждання самотньої дівчини повністю збігається з народним розумінням цього образу.

Найчастіше Кобзар порівнює з билиною одиноку, самотню жінку:

Ой одна я, одна,  
Як билиночка в полі,  
Та не дав мені бог  
Ані щастя, ні долі.

[1; 327]

Тут простежується аналогія до народної приказки з видозмінами до змісту й форми твору. А вжитий зменшено-пестливий суфікс створює певну інтимність висловлювання.

Вдало вжитий паралелізм допомагає краще зрозуміти зміст тексту:

Як билина підкошена,  
Ярина схилилась.

[1; 244]

Вживання вказівного займенника перед символом створює особливе ліричне звучання:

Як та билина, засихала,  
А батько, мати турбувались,



На прощу в Київ повезли.  
[1; 400]

За допомогою римованого словосполучення змальовано жіночий образ в поезії “Породила мене мати”:

Як билина при долині,  
В самотній самотині  
Старіюся я.  
[1; 446]

Образ *верби* за своїм змістом є немов би подальшим розвитком вже наведених символічних образів:

На вгороді коло броду  
Верба похилилась.  
Зажурилась чорнобрива,  
Тяжко зажурилась.  
[1; 446]

Тут образ набуває символічного значення за своєю функцією. А семантико-синтаксичний паралелізм вжитий для зіставлення ситуації на основі не просто паралельних дій – дієслівних ознак, а саме таких ознак, між якими виникають синонімічні відношення. Дієслова *похилилась*, *зажурилась* одного семантичного плану, коли виражають смуток, журбу людини, тому семантична цілісність ліричної строфи створюється завдяки взаємодії ситуації *верба похилилась – чорнобрива зажурилась*.

За допомогою символу *лілеї* в однойменній баладі, поет відтворює у цій поемі високі моральні якості, духовну чистоту бідної дівчини-селянки, яка, незважаючи на нелюдське становище кріпачки, зберегла свою гідність, честь:

... Я умерла  
Зимою під тином,  
А весною процвіла я  
Цвітом при долині,  
Цвітом білим, як сніг білим!  
Аж гай звеселила  
.....  
А дівчата завітчались  
І почали звати  
Лілею-снігоцвітом.  
[1; 310]

Особливо яскравим художнім засобом наділена епітетна іменникова прикладка, яка вивершує змалювання дівочої краси.

Лілія, яка здебільшого виступає символом цноти, чистоти, непорочної краси [3; 48], таку ж роль відіграє і в поезії “Неофіти”:

Як у Італії росло  
Мале дівча, і красою,  
Святою, чистою красою,  
Як тая лілія, цвіло.  
[1; 517]

Символом же тілесної, зовнішньої краси, сили виступає *маковий цвіт*. Він характеризує зовнішність і менше пов’язаний з духовними якостями, тому вживається персоналізовано і в порівнянні:

Рости, рости, моя пташко,  
Мій маковий цвіте.  
[1; 304]

Як маківка на горі,  
Ганна процвітала.  
[1; 144]

Символічне значення образу *сон-трави*, що розцвітає вночі на могилі або при долині, набуває дещо відмінних характерних рис. Воно сповнене таємничості, прагнення приховати свої почуття, своє кохання:

Не сон-трава на могилі  
Вночі процвітає,  
То дівчина заручена  
Калину саджає.  
[1; 331]

**Барвінок**, який символізує в українському фольклорі журбу, печаль, сум, пам'ять за померлими, тугу, в поезії Кобзаря набуває такого ж символічного значення. Це яскраво зображено за допомогою паралелізму:

На вгороді коло броду  
 Барвінок не сходить.  
 Чомусь дівчина до броду  
 По воду не ходить.  
 [1; 445]

А барвінок, що заріс, символізує запустіння, безнадію, а в наведеному нижче прикладі – символ дівчини, яка не вийшла заміж:

І твій барвіночок хрещатий  
 Заріс богилюю, ждучи  
 Тебе неквітчану.  
 [1; 330]

Дуже давнім звичаєм українців є топтання *рясту* навесні, що означає просити в Бога життя і здоров'я. Саме цей символічний образ вжитий у творі “Княжна”:

Загинеш, серденько, загинеш,  
 Мов ряст весною уночі.  
 [1; 343]

Завдяки незвичайній художній активності рослинні символи відіграють визначну роль у творчості поета. Використання цієї символіки дало поетові можливість досягти надзвичайної виразності, ясності вислову, емоційно-сміслової місткості образу та потужного ідейно-естетичного впливу на читача.

У системі поетичної мови разом з ритмікою, римою, емоційно забарвленою лексикою та іншими художніми засобами символи допомагають розкрити думки й почуття, відтворити картини реального світу, людських переживань, створити особливу емоційну атмосферу.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1987. – 639с.
2. Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка. – Харків, 1963. – 252с.
3. Потапенко О.І., Дмитренко М.К. Словник символів. – К., 1997. – 155с.

УДК 883Т – 3. 07

## ОСОБЛИВОСТІ СТИЛЮ АРХИПА ТЕСЛЕНКА

Назаров Б.В.

Термін “стиль” є багатозначним, тому навколо нього часто панує плутанина і невизначеність. У найширшому розумінні цього слова під стилем розуміють напрям, чи течію, чи мистецтво певної епохи, вважаючи ці терміни синонімами або вважаючи стиль складовою частиною цих понять. Звужуючи послідовно значення цього терміну, під ним мають на увазі певні особливості художньої творчості митців одного часового проміжку, літературної школи, естетичних уподобань, зрештою, творчості одного митця чи одного твору мистецтва. Нас цікавить цей термін саме в такому вузькому значенні, тобто індивідуальний стиль письменника.

У свою чергу, полемічним залишається питання, що ж мається на увазі під індивідуальним стилем і що є об'єктом вивчення стилістики. Часто стверджується, що поняття “індивідуальний стиль” поєднує в собі все, що відрізняє творчість митця від творчості інших письменників: тематику, проблематику його творів, особливості характеротворення, мовленнєві особливості тощо. “... поняття стилю має на увазі єдність слова й образу, образу і композиції, композиції й ідеї поетичного твору. Вивчення стилю неможливе без філософського розуміння єдності змісту і форми, без зв'язку з іншими мистецтвами, без зв'язку з естетикою” [1;20]. Але тоді стирається грань між поняттями поезики і стилістики, у них стає спільним об'єкт дослідження. На недопустимість такого змішування двох галузей літературознавства вказував М.Храпченко, вважаючи, що стилістика є складовою частиною поезики.

Одночасно науковці усвідомлювали, що значно звуженим є трактування індивідуального стилю представниками формальної школи як певного набору мовно-стилістичних прийомів, бо своєрідність твору чи творчості одного митця не визначається тільки мовленнєвими особливостями. Така невизначеність із цим поняттям призводить до того, що виникають сумніви у будь-якій можливості дефініціювання терміну “індивідуальний стиль”, хоча всі апріорі усвідомлюють, що під ним мається на увазі, і приблизно знають, як його застосовувати до того чи іншого літературного явища. На їх думку, стиль “проектується на окремі твори мистецтва і мистецтво в цілому, не існує в однозначній чи навіть багатозначній дефініції, але субстантивно знаходиться в художньому мисленні як субстанція, інваріантна сутність, що лежить в основі мистецтва”[2;16].

Спробою поєднати полярні позиції стає застосування поняття “стилетворчі фактори”, під яким маються на увазі елементи змісту, які визначають формальні особливості, тобто власне риси стилю. “Стиль є художньою закономірністю, яка об’єднує в якості його носіїв усі елементи форми художнього цілого і визначається в якості його факторів ідейно-образним змістом, художнім методом і жанром даного цілого” [3;130]. Такої ж позиції дотримувався і В.Виноградов, для якого індивідуальний стиль – це “своєрідна, історично зумовлена, складна, але структурно єдина і внутрішньо пов’язана система засобів і форм словесного творчого виразу...”[4;105]. Цій системі “структурної єдності і внутрішньої пов’язаності” надають ті ж таки стилетворчі фактори, але вчений об’єднує їх під поняттям “образу автора”, стверджуючи, що стиль зумовлюється образом автора. У відповідності до цього визначається згодом, що ж є власне об’єктом вивчення художньої стилістики.

На думку В.Виноградова, стилістика художньої літератури має багато спільного і похідного від стилістики мови і стилістики мовлення, але на неї накладаються специфічні естетичні закони мистецтва, що призводить до того, що вона отримує свій окремий статус і виходить за межі вивчення тільки мови чи мовлення художніх творів. “Потрапляючи у сферу стилістики художньої літератури, матеріал стилістики мови і стилістики мовлення піддається новому перерозподілу і новому групуванню у словесно-естетичному плані, набуваючи нового життя і включаючись в іншу творчу перспективу. Він стає будівельною базою для оформлення динамічної структури образу автора, оповідного, ліричного і драматичного стилів, мовлень персонажів, їх образів і т. п.”[5;75]. В.Кожинов вважає, що стилістика – це “категорія художньої форми”, тобто теж ширша за мову чи мовлення твору. Правда, зустрічаються дослідники, які й досі обмежують вивчення індивідуального стилю вивчення мовного рівня твору. Так, на погляд авторів збірника “Индивидуально-художественный стиль и его исследование”[6], завдання стилістичного аналізу полягає в тому, щоб визначити, ЦО і ЯК з мовних засобів (синтаксичного, лексичного, морфологічного, фонетичного рівнів) використовується у творі [6;5-6].

Значна більшість дослідників відмовляється від такого звуженого розуміння стилістичного аналізу. Я.Ельсберг до елементів стилю зарахував такі особливості художньої форми, як художнє мовлення, жанр, композицію, темп, ритм, тон, інтонацію тощо [7] Погоджуються з таким підходом до розуміння стилетворчих факторів і елементів індивідуального стилю В.Фашенко[8], О.Кухар-Онишко[9].

Отже, “світовідчуття, світобачення письменника, його естетичний досвід зумовлюють оригінальність стилю його творів. Стиль письменника – це сукупність особливостей його творчості, якими його твори відрізняються від творів інших митців. Сукупність виразально-зображальних засобів письменника тоді дає ефект стилю, коли закономірно поєднується в художньо мотивовану систему, зумовлену індивідуальністю митця. Дослідники проблем стилю (О.Соколов, В.Фашенко та ін.) розрізняють у сукупності зумовлень, причетних до стилю, стилетвірні чинники і носії стилю. До чинників зараховують: світовідчуття (образне мислення) письменника; тематику і проблематику, яка його переймає; закони і норми обраного ним жанру. Носіями стилю виступають елементи форми художнього твору: від фабули і сюжету, композиції, які перетворюють тематику твору, формуючи її з життєвого та уявного матеріалу, до мовних виразових форм (оповіді, розповіді, описи, монологи, діалоги) з їх лексико-синтаксичними структурами, інтонаційно-звуковими особливостями. Все це “несе” на собі стильову до-інанту, яка відчувається у процесі естетичного сприймання твору, але важко піддається дослідженню і логічному поясненню, якщо елементи, які виражають стильову визначеність твору, беруться окремо чи навіть у сукупності. Тому й виникає необхідність характеристики стилю як художньої закономірності, що породжується функціонуванням носіїв стилю у взаємодії між собою, в контексті твору. Структуральна поетика з таким завданням справляється, фіксує бінарні опозиції елементів тексту, структури твору, визначаючи їх функції, смислове навантаження, вдаючись навіть до кількісних обчислень. Традиційне літературознавство обмежується смаковими оцінками: стиль пластичний, легкий, орнаментальний, важкий і т.п. Характер асоціацій письменника, який лежить в основі тропіки і стилістичних фігур, домінування певного виду тропів, типів композиції, фабульно-сюжетні особливості, конструювання часопростору художнього світу митця – все це показники, за допомогою яких дослідник може охарактеризувати стиль конкретного автора. Але характеристики стилю не можна не увиразнити без бодай стислих зіставлень з творами інших письменників. Маючи стильове “обличчя”, письменник з кожним твором видозмінює його. Така еволюція природна і закономірна, оскільки змінюються тематика й проблематика, які є стилетвірними факторами. Крім того, письменник як автор, що пильно вдивляється

в новий матеріал, “дослухається” до його “мови”, також перевтілюється, вивповнюється іншим світовідтуттям, що неминуче позначається на стилі його нових творів” [10;656-657].

Літературознавці, які займалися практичним аналізом стилю окремих авторів, визнають, що дати вичерпну характеристику індивідуального стилю неможливо у межах одного дослідження. О.Кухар-Онишко вводить поняття стильових доміант, які найяскравіше репрезентують стиль кожного конкретного автора, і тому саме на них повинна бути зосереджена, насамперед, увага дослідника [9]. Ми теж зосередимо увагу на найхарактерніших особливостях стилю А.Тесленка. Оскільки ряд цих особливостей уже розглядався у попередніх розділах при дослідженні сюжетобудови, композиції, жанрової своєрідності, нарації творів письменника, то зараз основну увагу зосередимо на мовно-стилістичних особливостях творчої спадщини Архипа Тесленка.

Серед стильових виражально-зображальних засобів у творчості А.Тесленка варто виділити насамперед синтаксичні особливості художнього мовлення. Найприкметнішими стильовими рисами письменника є еліпси й анаколуфи. У ранніх творах ці фігури служили, насамперед, для передачі особливостей мовлення оповідача-“сказовика”. Для творення еліпсисів і анаколуфів Тесленко надзвичайно активно використовує пунктуаційні знаки, особливо це стосується трикрапки і тире. Тому вже графічно твори цього письменника ні з чим не сплутаєш, бо вони переповнені цими пунктуаційними знаками. Це стосується не тільки ранніх творів А.Тесленка, й у усій його творчій спадщині. У “Хуторяночці”, “У городі”, “За паспортном”, “Матері”, “Дідові Омелькові” тире, трикрапки, крапки, які членують текст на короткі речення, дуже рідко творячи складні синтаксичні конструкції, передають особливості усного мовлення вихідця з народного середовища, рівень його грамотності, а в окремих епізодах схвильованість персонажів чи оповідача:

“Вище трохи – млин. В долині – луки, трава по пояс, а квіток... так і рябють...” [11;26];

“Взяли вже... одні так... взяли раз”[11;28];

“Не знаю, чи я довго пробув у тій лікарні, чи ні, тільки як кинувсь додому... аж лихо! Завірюха така, що он яка розходилась. У городі ще таки... а виткнувся на поле – шабаш! – і світа не видно. А вітер... і на ногах не встоїш, та ще в пику. Оце так, думаю... вернуться б... так до кого ж ти й вернешся?... ні знайомих такого, нічого... Стою, думаю...” [11;51]. Як бачимо, допоміжну роль для передачі особливостей мовлення оповідача також відіграють такі пунктуаційні знаки, як знак питання і знак оклику.

Пізніше письменник позбувається я-оповідача, але еліпси, анаколуфи, паузи з відповідним графічним відтворенням стають продуктивними стилістичними прийомами у творчості А.Тесленка. Автор часто спонукає читача ніби бути співтворцем, додумувати ті умовчання, що зустрічаються в тексті. “Садок вишневий коло хати...” – співають десь там між хатками; так гарно: тоненько й товсто, видно, хлопці й дівчата. Та й гарно ж... Аж чуб угору стає. А ніч!...”[11;155].

Важливим здобутком А.Тесленка стає так званий телеграфний стиль, який стає загальною тенденцією розвитку художнього мовлення не тільки в українській, але і в світовій літературі дещо пізніше – у 10-20 роки ХХ ст. Речення стають короткими, місткими, рубаними. Вони знову залишають підтекстовий простір для співтворчості читача. Часто телеграфний стиль надає мовленню експресивності, динамічності або, навпаки, дає буденні, статичні описи. “Проза Тесленка – ритмічна, мелодійна, наспівна. У ній не знайти довгих періодів, складних, детальних описів. Письменник уміє короткими, лаконічними фразами схопити одну-дві характерні деталі, що дають повне уявлення про те основне, на що треба наголосити”[12;81]. “Шумить у голові йому, дзеленчить. Там палить його, там морозить. Дух пре з його. І дедалі все гірше”[11;167];

“Прибули через якийсь час у Москву. Повели у пересильну усіх. Величезна тюрма. Центральна. Стіни коло неї високі-високі. По кутках башні такі суворі, страшні. Вхід в неї з вулиці прямо. Зразу прийомна, темна, похмура, страх”[11;157];

“Привітавсь. Пішли.

Страння монастирська. Прілим дрантям так воняє. Прохід посередині. Нарі по боках. Баби на їх позіхають, чухмаряться”[11;170];

“Третього дня по газетах пройшла звістка: учора прилюдно кинувсь під поїзд крестянин Куделя Грицько. Пополам перерізало. Причини самогубства невідомі”[11;172].

Згодом ці ж стилістичні засоби стають надзвичайно ефективними для передачі потоку свідомості персонажів. Обриви думок, різкі переходи від одного почуття до іншого асоціативно вмотивовані чи взагалі без будь-якої мотивації знову найтісніше пов’язані з обривами, умовчаннями, анаколуфами, пропусками членів речення тощо.

“Ах, дорога!.. Люба!.. Гарнесенька! Ясочка!.. – Задихав тут так швидко Яків Петрович. Повів по грудях долонею, сів. – Написать!.. Написать!.. Нагадать їй про гай, квіточки... – Знайшов папірець, взяв перо. –

Стільки вже раз збирався писати, та все так... – Кахикнув Яків Петрович. – Хоча й справді... Що вийде з цього писання? Напише їй він оце, вона потім йому і... пішло. І що далі? Побратись? Гаразд. А як жити тоді? Жити на 20 у місяць?! Тепер тільки він та мати, та й то не хапає... А піде сім'я? А ще як з учителювання звільнять. Піп он довідався, що він "Раду" виписує, – не на себе й виписує, на парубка одного, і під подушками й ховає – отже пронюхав...

Ех, життя, чорти б забрали тебе!

Почервонів, кинув ручку, схопивсь, бігає.

Не треба писати, не треба"[11;179].

Такі синтаксично-пунктуаційні особливості мовлення творів Архипа Тесленка тісно пов'язані ще з однією стилістичною рисою творчості письменника – схвильованістю мовлення як персонажів, так і оповідача, надмірною емоційністю, експресією, драматичною напруженістю, на що вказує більшість дослідників. "Глибока емоційність і ліризм розповіді – характерна ознака стилю" письменника [13;98]. "Для художньої манери Тесленка... характерний "схвильований" синтаксис" [14;169].

"В Архипа Тесленка стиль "втратив спокій" від надмірного хвилювання – авторського гніву, обурення, скарг персонажів, збурився від надміру емоцій, став діалогічним; багато речень мають форму еліпсів, багато тут недомовок, умовчань, тієї внутрішньої затамованості, яка не дає змоги говорити..."[15;158]. "– Миколко, Миколко!.. Що який то ти... що я б тебе... не знаю... я б тебе паном зробив!.. я б тебе... в семінарії в саму!.. я б тебе... Ех! – Помовчав. – Ну хоч би хоч до маленького до чого довести тебе... хоч би хоч ти не страждав, як я оце... Хоч би хоч... у хторокласну тебе"[11;65].

Надзвичайної емоційності мовленню автора надають ліричні відступи, ці нечисленні, але й непоодинокі позасюжетні елементи у творах А.Тесленка. Схвильованість, співпереживання з персонажами закономірно знаходить вираження у ліричних відступах через різноманітні риторичні фігури: запитання, звертання, оклики тощо. Ліричні відступи можуть бути лаконічними, як, наприклад, у "Хуторяночці", де одне останнє речення висловлює глибоке співчуття оповідача до героїні твору ("Спокійного сну вам, карі оченята!" [11;32]), чи розгорнутими, поєднуючись часто з філософськими роздумами, як, скажімо, у "Прощай, життя!", "На чужині", "Що б з мене було?" та ін. "Природо, краса свята, божественна! Та ти ж і минулий рік робила це ж саме, розцвітала і раніш, і на той рік це ж саме робитимеш, і ще й ще... А я... розцвів, одцвіту незабаром і... ніколи вже, ніколи не зацвіту більш. Ах, молодосте, молодосте моя! Ти ж така неповоротня, єдина у мене; чого ж бо ти так марно проходиш?! Де ж бо те, про віщо ось так щебечуть пташки, шепоче весна і про віщо я так мріяв ще в школі?! А де праця, праця на користь людськості, првди, на користь чогось святого, великого, про віщо я так мріяв колись, читаючи книги?"[11;143].

Як бачимо, "схвильованість" стилю поєднується з великою кількістю риторичних фігур, і це стосується не лише ліричних відступів, а й мовленневих характеристик як оповідача, так і персонажів творів.

Особливо чітко емоційність і експресивна наснаженість стилю А.Тесленка проглядає у назвах його творів. Це можуть бути ті ж такі риторичні фігури: "Прощай, життя!", "Що робить?", "Немає матусі!", "Да здравствує небітіє!", "Що б з мене було?", "Поганяй до ями!", "Як же так?". Часто автор вдається до винесення в заголовок твору відмінкової форми іменника з прийменником, роблячи такий заголовок надзвичайно містким і лаконічним: "За пашпортом", "У городі", "На чужині", "В тюрмі", "В пазурях у людини" тощо, – чи прислівника ("Тяжко").

Важливим засобом передачі емоційної схвильованості служить також іронія. Вона також може проглядати вже у назвах творів ("Радощі", "Любов до ближнього", "Истинно русский человек", "Наука", "Свій брат"). Автор може вдаватися до відвертої іронії (опис нічліжок у місті й монастирі в "Любові до ближнього") чи до глибоко прихованої, яка може переростати у сарказм ("У схимника", "Прощай, життя!"): "Чудовий нічліг! Стелі в йому головою не думай достати, хіба навспинячки станеш. Стеля сивесенька, стіни буресенькі в йому. На стінах пушок росте, джуральця пробігають, капшучки по куточках висять. Вікна покрашені: рямця зеленою краскою, шибки сірою, і такі круглесенькі, земелька так зазирає в їх. Чудовий нічліг! А ще б послушали ви, які в йому пахощі пахнуть... ой, пахощі!.. Аж у роті чуть"[11;67].

Експресії і динамізму мовленню творів А.Тесленка надає також такий мовно-стилістичний засіб, як використання односкладних речень: означено-особових, безособових, номінативних тощо. "Сниться Омелькові – на бубон, на скрипку це грають у його. І він це вбратий, розчісаний за столом сидить. Синя чумарка на йому, сорочка вишита... Вусики чорні, брови. Такий пишний. Поруч з ним – гарнесенька, чорнобрива Марусина його, у квітках, у намисті. Проти їх – дружки, маківочки такі, співають весільної ім. На столі коровай, васильки, шишки"[11;145]; "Надів подаровані чоботи, за шапку й гайда.

Увійшов у прихожу в школу, кашлянув раз, удруге..."[11;65].

Лаконізм Тесленкового стилю особливо чітко проглядає у його пейзажних замальовках і портретних характеристиках. Загалом портрети і пейзажі знаходяться у письменника ще під значним впливом традицій Квітки-Основ'яненка. "Портретний словесний живопис Григорія Квітки-Основ'яненка нерідко називають фольклорним. Зорове враження в центрі. Автор "Марусі", немов художник на полотні, вже з перших сторінок портрет героїні вимальовує до найдрібніших деталей; до того ж – із чарівним замилюванням"[16;185]. Саме таким, детальним і чарівно замилюваним, є портрет Миколки із "Школяра"[11;60] чи Оленки зі "Страченого життя"[11;90,95], з великою кількістю означень, зменшувально-пестливих суфіксів, статичні. Але Квітка, описавши портрет персонажа, до нього більше у творі вже не повертався. Крім того, портрет у нього був настільки фольклорно-традиційним, що його можна б назвати безособовим. Тесленко вже прагне до індивідуалізації портрета, до відтворення внутрішніх психологічних змін у стані персонажа через зміни у його зовнішності (ті ж таки Миколка чи Оленка, парубок з "Любові до ближнього" та ін.).

Вже у ранніх творах портрети персонажів А.Тесленка не є розлогими, поступово він робить їх ще лаконічнішими, зосереджуючись лише на поодиноких містких деталях, інколи вдаючись до телеграфного стилю: "Ось під'їжджа до їх пан один двойкою коней, як змії, у піджаці в жовтому, під зонтиком. Здоровенний. В'язи аж через комір йому. Голова шпичкою. Живіт жлуктом" [11;80]. Попри лаконічність портрети Тесленка не тільки передають внутрішній світ персонажа, але й несуть на собі чіткий відбиток авторського ставлення до персонажа, яке є або повністю позитивним, або виключно негативним, середини тут принципово не існує.

Статичними, з усталеними словесними формулами, які є традиційними для фольклору, постають також і пейзажі А.Тесленка. Але вони теж відмовляються від фольклорної розлогості й "безособовості", зводяться до мінімуму деталей. Автор розраховує на співтворчість читача, який з цих поодиноких деталей на основі власного життєвого досвіду повинен у своїй уяві відтворити всю картину природи. У Тесленка ліс, поле, ставок завжди сповнені радощів життя і гармонії. "Був у гаї. Тепло, сончно, гарно. Синіють скрізь проліски; кузьки усякі вилазять на сонце, мухи вчаться літати, співають пташки. Так любо. Весна оживає..."[11;149]; "Ну й цвіло ж! Вишні там у нас, чи повірите, як молоком пообливані були: сонце світить, а вони вже білі-білі стоять. Бджоли поживились тоді: ще, як на те, тихо було, так вони одно в'ються, одно гудуть. Гарно так було, та пах такий був. Ще соловейко як піде "тьох-тьох-тьох" – аж дух радіє"[11;37]. Маємо традиційні вишні, соловейка, але попри те пейзаж не є умовним, бо соловейко співає якраз до травня. У літніх пейзажних картинах А.Тесленка соловейка не вводить, оскільки тоді він висиджує пташенят і вже не тьохкає.

Що стосується урбаністичних пейзажів, то всі вони викликають у автора і, відповідно, читача негативні враження. "Тут ось і там в'ються кокарди, погони, гудзики; усяких кольорів пані, панночки. Так вони противні йому.

У, пики! – стискає він зуби.

Трамвай дзеленчить, карети гримлять, будівля стоїть величезна така, золото ось і он сяє в крамницях"[11;168]. Інколи А.Тесленко, який не сприймає міської моралі й укладу життя, протиставляє сільський і урбаністичний пейзаж на підтвердження своїх поглядів. "Іде городом. Торохтить, грюкотить, дзеленчить скрізь. І людей скрізь, людей! Пани, пані... Ось пішоходом ідуть, он тим чортогом, що й паровоза немає, біжать. І такі все понаряджувані. А будівля яка скрізь, піддашша! Страшно й пішоходом іти, а не ще йти кудись роботи шукати. Ех!

У Вовковій долині там усе якое... Хати, клуні, хліви. Тихо. Підсвинки ходять. Вигін. Волость стоїть. Вітряки коло неї"[11;186]. Так само через пейзажі протиставляється рідна Україна і чужа Росія в оповіданні "На чужині" [11;157,163-164]. Зрідка пейзаж може опосередковано давати характеристику персонажа, як, наприклад, непряме порівняння Грищенка з будяками у "Страченому житті": "Толока. Будяки проти сонця так червоніють. Роззирає Грищенко сюди-туди, всміхається" [11;108].

Важливу роль у характеристиці персонажів чи цілих соціальних груп відіграють інтер'єрні описи. Вони можуть бути дуже лаконічними, а можуть бути розлогими, як, наприклад, в "У схимника". З одного боку опис помешкання схимника вказує на несумісне поєднання християнської аскези з золотом і грошима. З іншого боку, виникає контраст між показним благочестям і смиренністю схимника та його зажерливістю і брутальністю. Такого ж контрастового характеру набуває інтер'єр в "Науці". Сяюча святкова церква різко дисонансує з горем матері-жебракки і її доньки. В оповіданні "На чужині" опис української селянської хати протиставляється описові помешкання російського селянина, так само, як протиставлялися пейзажні замальовки батьківщини і чужини в цьому творі. Незважаючи на обсяг інтер'єрних описів, вони мають риси, що еднають їх з портретами і пейзажами. Описи приміщень характеризуються тим, що відтворюються за допомогою стислих, рубаних фраз, односкладних речень, еліпсів і майже завжди є статичними. Попри зовнішній спокій у них завжди ніби загаєною є внутрішня експресія.

Лаконічність і експресивність стилю мовлення А.Тесленка знаходить свій прояв також у використанні синонімії чи нагромадженні однорідних членів речення, які часто поєднуються з уже не раз згадуваними еліпсами й односкладними реченнями. Найчастіше це асиндетонна синонімія, хоча може бути і полісиндетонна. “Та посинів, запинився, заскрипів...”[11;83]; “Вибить, вирізати їх, демократів, Думу...”[11;84]; “Сосна, піхта, ялина. Не шепоче, не шелестить, а шумить незнайомо, дико якось”[11;162]; “Особливо долі: і вздовж, і впоперек, і навкосинь... Хропли, сопли, деренчали”[11;70].

Стислість і “економність” фрази дає можливість авторові акцентувати увагу на вагомих деталях, через які він відтворює внутрішній психічний стан персонажів. Промовистими є обмовки і самовиправлення персонажів, що вказують на їх якісно новий стан, скажімо вже не раз згадувана фраза Омелька “дістаю лів... чи то пак шпалер, перо і...”[11;156] (“В тюрмі”) чи Троянди “н-н... малор... українець я”[11;166] (“На чужині”). Письменник тільки натяком на жести, вчинки героїв творів передає їх ставлення до того, що відбувається. Ось, наприклад, як Василь реагує на красу “хуторяночки” й убогість її житла: “Василь осміхнувся. Потім глянув на хату без сіней та аж ніс зморщив”[11;31].

Уже вказувалося на те, що за жанром твори Тесленка часто є чимось більшим, ніж оповіданням чи новелою, які подають уже сформовані характери і через сюжетні події розкривають їх читачеві. А.Тесленко прагне подати образи у динаміці, у переході від одного стану до іншого. Так перед нами постає еволюція образів Омелька (“В тюрмі”), Троянди (“На чужині”), Петра Куделі (“Да здоровуєт небіте!”), Тані Сахненкової (“Як же так?”) та ін. Для відтворення внутрішніх психічних процесів Тесленко застосовує такі продуктивні прийоми, як сни чи хворобливе марення персонажів, які окремими штрихами, що часто викликають враження беззв’язного набору фраз, передають ті найпотаємніші думки, що найбільше хвилюють персонажів, уявляють внутрішні суперечності й еволюцію світогляду через подолання цих суперечностей (марення Дмитра Луценка з “В пазурях у людини”, Троянди з “На чужині”, сон Омелька з “В тюрмі” та ін.). Своєрідним психологічним дослідженням того, як формується злочинний світогляд людини можуть стати твори “Мати” і “В тюрмі”. Через внутрішній монолог персонажа нам показано, як Михайло заглушує голос совісті й поступово пробує виправдати свою підлість стосовно брата і тільки потім переходить до конкретних дій. Йому конче потрібне це самовиправдання [11;99] (“Страчене життя”).

Важливим засобом індивідуалізації персонажів у творчості А.Тесленка стає мовна характеристика персонажів через використання ними тих чи інших лексичних пластів. Одним із поширених засобів негативної характеристики па-нів, жандармів, представників влади стають русизми (“Нікаких же паспортів!.. Твій барин заявленіє дав не видаватъ такового”[11;36]; “А вам чіво здесь?.. Нідзя на стульце, назад туда йді... А що мне... Господа здесь! Не відіш?..”[11;176]; “Да как он смел?! Стул на крыльцо надо мне вынести было: «Филипп, Филипп!..» – его нет... Из-за него я и горло повредила себе... Что за отлучки?”[11;221] та ін.). Часто для характеристики кримінальних злочинців письменник використовує тюремний жаргон. Внутрішнє переродження Омелька (“В тюрмі”) прямо пов’язане з поступовим витісненням з його слів і думок добірної української мови і заміною її злодійсько-кримінальним жаргоном.

Та найяскравіше талант Тесленка проявляється у відтворенні мовлення його улюблених персонажів, селян і сільських інтелігентів. “Розмовляють персонажі оповідань А.Тесленка кришталево-прозорою народною мовою, і з такою виразною інтонацією, що, коли пробігаєш очима рядки книги, ніби чуєш живі голоси...Тесленко наділяє кожного свого героя характерною для нього мовою – зі своєю лексикою, улюбленими слівцями й зворотами – аж до лайки й жаргону, з своєю ритмікою, зумовленою напруженням почуттів, живими інтонаціями... Тесленко не підробляє під мову своїх прототипів, не стилізує її, а просто точно й стисло передає, бо блискуче знає її. Якщо це говорить трудівник-інтелігент, то його мова найбільше наближається до мови самого автора, тому що найчастіше автор устами своїх героїв висловлює свої власні думки й почуття; якщо це говорить селянин, чуємо невимушену співучу народну мову з усіма особливостями полтавської гвірки, улюбленими висловами персонажа і навіть просторіччям...” [12;79-80].

Емоційність і схвильованість автора передається його персонажам, тому лексика характеризується великою кількістю стилістично забарвлених одиниць, найчастіше це забарвлення знижене, вказує на близькість до влучного народного слова: пан “суне”, “дибаю” городом, “туди глянув, сюди никнув, та аж до смерку доп’явся”, “потеліпався”, “чкурнула”, лакеї “швендіють”, пани “в’ються” тощо. Особливо відчутною стає стилістична зниженість і наближеність до простонародної мови у частому використанні фразеологічних зворотів: “Парубок уже ні слова, ні півслова. Стоїть, як скам’янів, та побілів-побілів. І вже не скоро, дивлюсь, поклигав кудись як неживий”[11;37]; “їсти нам хочеться, – аж животи позатягало”[11;71]; “отець схимник очі вовком зараз”[11;78]; “пан тільки то побіліє, то почервоніє та очима блись-блись на Василя”[11;84]; “тобі церква не мати, бог не отець”[11;128]; “і є ж люде: ні риба, ні м’ясо”[11;160] та багато, багато інших. Значно менше зустрічаємо фразеологізмів-біблеїзмів: “треба любить ближнього”[11;70]; “плевелів нам у пшениці не треба”[11;125] та ін.

Дуже часто Тесленко творить власні афоризми, що надзвичайно близькі до народних прислів'їв чи сентенцій або є трансформацією народних висловів: “що як не знаєш тих дітей годувать, то лучче вже й заміж не йти було”[11;43]; “аби я не голодний, а ти хоч і пропадай”[11;52]; “хіба душа в мене... хужа?”[11;63]; “і світ великий, і прихилиться нема тобі де”[11;69]; “той із шкури лізе, та голодний сидить, а той і пальцем не кивне, та кабаном діло живе”[11;79]; “вам тільки віра, щоб кишені зручніш набивать”[11;84]; “усе треба, щоб хтось руку тяг за тобою” [11;116] тощо.

Тесленко-митець надзвичайно чутливо і нервово реагував як на велич і гуманність людини, так і на будь-яку несправедливість, з якою цій людині доводиться зустрічатися. Це породжує емоційність, схвилюваність і експресивність художнього мовлення його творів, що знаходить свій вияв насамперед в особливостях синтаксису: велика кількість еліпсів і анаколуфів, риторичних фігур, стилістично забарвлених лексем і фразеологізмів. Графічно це знаходить своє відтворення у безлічі трикрапок, тире, знаків оклику і знаків питання.

Письменник проявив себе майстром влучного слова і характерних для тих чи інших персонажів деталей. Мовлення його взагалі характеризується лаконічністю і точністю. Тому письменник часто переходить на так званий телеграфний стиль. Особливо це відчутно в портретних характеристиках і пейзажних замальовках. Портрети у Тесленка ніколи не бувають “нейтральними”, вони або повністю позитивні, або дають виключно негативну характеристику. Пейзажі не є розгорнутими, вони лише конкретними, скупими штрихами апелюють до читачевого досвіду, змушуючи його самого повністю відтворювати картини природи у своїй уяві. Це ж стосується й інтер'єрних описів у творах А.Тесленка.

Надзвичайно яскраво майстерність письменника проявилася у його вмінні індивідуалізації мовлення персонажів, з умілим залученням широких пластів як літературної мови, так і діалектизмів, просторіч, фразеологізмів, жаргонної лексики, русизмів тощо, які виступають засобами психологічної характеристики персонажів. Важливим здобутком Тесленка є його вміння відтворювати внутрішній монолог персонажа, передавати потік його свідомості через майстерне поєднання невластивої прямої мови і прямої мови з мовленням оповідача.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Чичерин А. Идеи и стиль. – М., 1968.
2. Григорян А. Художественный стиль и структура образа. – Ереван, 1974
3. Соколов А. Теория стиля. – М., 1968.
4. Виноградов В. О теории художественной речи. – М., 1971.
5. Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
6. Индивидуально-художественный стиль и его исследование. – К.- Одесса, 1980.
7. Эльсберг Я. Индивидуальные стили и вопросы их историко-теоретического изучения// Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Стиль. Произведение. Литературное развитие. – М., 1965.
8. Фашенко В. Из студий про новелу. – К., 1971.
9. Кухар О.-Онишко. Индивидуальный стиль письменника: генезис, структура, типология. – К., 1985.
10. Літературознавчий словник-довідник: За ред. Гром'яка Р., Коваліва Ю. – К., 1997.
11. Тесленко А. Прозові твори. Драматичні твори. Вірші. Листи. – К., 1988.
12. Смілянська В. Архип Тесленко. – К., 1962.
13. Сидоренко В. Вивчення творчості Архипа Тесленка. – К., 1979.
14. Півторадні В. Архип Тесленко. – К., 1982.
15. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. К., 1981.
16. Семенчук І. Мистецтво портрета. – К., 1993.



## ОСОБЛИВОСТІ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ У СТЕПОВИХ ЗАПОРІЗЬКО-ПРИАЗОВСЬКИХ ГОВІРКАХ

Пачева В.М.

Українська літературна мова, належачи до полідіалектних утворень, сформувалася переважно на базі говірок південно-східного наріччя, до складу якого входять середньонадніпрянські, слобожанські і степові говори. У науці степові говори довгий час не враховувались при вивченні джерел формування української літературної норми, на що вказував А.М.Поповський [1; 10]. Однак з цього погляду вони привертають до себе особливу увагу дослідників.

Зокрема, запорізько-приазовські говірки, поширені у межиріччі Берди та Молочної, досі не вивчалися. У роботі розглядаються особливості парадигм іменників на матеріалі живого мовлення мешканців двох сіл – Костянтинівки Мелітопольського району та Володимирівки Приазовського району, говірки яких взято за основу для порівняльного аналізу. При обстеженні названих говірок інформаторами були представники трьох вікових груп: молодша (20-40 років), середня (40-60 років) та старша (60 років і більше). До інформаторів не зараховувались люди, які мають вади у вимові. Чітко відбирались виключно корінні жителі. Вибір говірок зазначених сіл зумовлений особливістю заселення.

Виникнення сіл Костянтинівки та Володимирівки відбулося майже одночасно – на початку 60-х років XIX ст. під час заселення спорожнілих ногайських аулів. Масове переселення до Приазов'я в ці роки мало кілька напрямків: а) з прилеглих районів Таврійської губернії; б) з лівобережних та частково правобережних українських губерній; в) з деяких російських губерній; г) з Бессарабії (переважно болгари, а також українці, росіяни, молдовани, албанці, гагаузи). Це зумовило багатонаціональний склад населення регіону з абсолютним переважанням українців, серед яких, у свою чергу, є вихідці з різних регіонів.

Так, с.Костянтинівка було засноване у 1859 р. українцями з с.Андріївки Таврійської губернії, до яких трохи пізніше приєдналися переселенці з Полтавської, Харківської та Воронежської губерній [2; 450]. Якщо врахувати, що с.Андріївка було засноване на початку XIXст. переселенцями з Полтавської, Чернігівської та інших губерній, можна зробити висновок, що найзначнішу роль у заселенні Костянтинівки відіграли вихідці з Полтавщини. За переписом 1989 р. українці склали майже 69% жителів села. Володимирівка була заснована у 1862 р. українцями з Бессарабії. У літературі трапляється помилкове твердження, що це село заснували болгари[2; 590]. За переписом 1989 р. українці склали майже 100 % населення.

Степові говірки взагалі є об'єктом дослідження мовознавців протягом тривалого часу. Спроби аналізу граматичних рис степового говору зустрічаються уже в другій половині XIX ст. Так, зокрема, у свій час вагомий внесок у виділенні степового говору зробив К.П.Михальчук. У XX ст. дослідження цього говору було продовжене. Загальну характеристику граматичних особливостей названого говору зустрічаємо у працях Ф.Т.Жилка “Українська діалектологія” (Львів,1951), “Нариси з діалектології української мови” (К.,1955,1966), “Говори української мови” (К., 1958), В.А.Чабаненка “Говірки долини річки Кінської” (Запоріжжя,1965), Й.О.Дзензелівського “Конспект лекцій з курсу української діалектології” (Ужгород, 1966), С.П.Бевзенка “Українська діалектологія” (К., 1980), І.Г.Матвіяса “Українська мова і її говори” (К., 1990), а також у багатьох інших дослідженнях. Проте проблема наукового вивчення говірок українців запорізького Приазов'я залишається відкритою. Зокрема, актуальним є дослідження особливостей відмінювання іменників у цих говірках.

В основу системи відмінювання іменників української літературної мови покладено поділ на чотири парадигми або відміни, які сформувалися на давньоруському мовному ґрунті [3; 124]. Діалектна парадигма іменників різноманітна, вона є відображенням складного історичного розвитку відмінювання іменників всього українського мовного ареалу, що й засвідчують народні говори.

Як відомо, до I відміни належать іменники жіночого, чоловічого і спільного роду з флексіями *-a /-’ a*. Основу цієї парадигми становлять іменники з колишніми основами на *-a* та *-’a*. Відповідно в процесі її формування ця модель виявилась найбільш стійкою та впливовою, зокрема, на *-a* [4;11]. У літературних парадигмах іменників I та II відмін розрізняються три варіанти – твердий, м’який та мішаний - форм однини й множини. Як і в сучасній українській літературній мові, особливості парадигм іменників українських говірок досліджуваного мовного ареалу найбільше виявляються у формах однини. З погляду вираження флексій парадигматичних класів слів іменникові відміни говірок с.Костянтинівки та с.Володимирівки не є одноманітними.

Так, називний відмінок однини говіркових парадигм іменників I відміни тут становить модель на *-a/'a* та множини – на *-u/-i* відповідно до літературної мови (*пчол`а, р`ама – р`ама, хв`іг`ура, хр`ух-та, ква`с`ол`а, з`о`з`ул`а*) [Кст.] та (*бжол`а – бж`д`ол`а, ква`с`ол`а – хва`с`ол`а, хв`іг`ура, зу`з`ул`а*) [Влд.]. Ці флексії характерні для молодшого, середнього та старшого поколінь. Модель родового відмінка цієї літературної парадигми іменників у формах однини на *-u, -i, -i* та множини з флексіями нульовою, *-ей, -ів* не має відмінностей з говірковою парадигмою обстежуваних сіл. Зокрема, фіксуються паралельні форми (*баб – баб`і`у / баб`і`у, хат – хат`і`у*) у мовленні уже зазначених вікових груп. Найбільш поширеною є модель на *-ів*, яка характерна для говірок східної Харківщини [5;177], Полтавщини [6;282], південнобессарабських Одеської області [7;89], східноstepових Донецької області [8;142].

Давальний відмінок характеризують флексії *-i/-i* однини та *-ам/'ам* множини даних говірок і не мають розходжень з літературною мовою та іншими говірками. Так, модель на *-i* (*бу`т`ил`к`і, бум`а`ж`к`і, ру`к`і, но`г`і*) є переважаючою у с.Володимирівці на відміну від говірки с.Костянтинівки, де паралельно рівномірно функціонує модель на *-е* (*бу`т`ил`к`е, бум`а`ж`к`е, ру`к`е, но`г`е*) переважно у носіїв молодшого покоління. Це, очевидно, пояснюється особливостями приміської говірки, близьким розташуванням с.Костянтинівки від м.Мелітополя та, відповідно, безперечним впливом російської мови, особливо на мовлення молодшого покоління. Для знахідного відмінка парадигми іменників I відміни говіркам с.Костянтинівки та с.Володимирівки властиві флексії *-у, -ю* в однині та нульова, *-и, -і, -і* у множині відповідно до норм літературної мови.

Модель на *-ой* орудного відмінка однини у досліджуваному говірковому ареалі переважно вживається молодшим поколінням (*зим`о`й – з`і`м`о`й, дор`о`г`о`й, ног`о`й, вод`о`й*) [Кст.-Влд.]. Флексія *-ойу*, яка характерна для іменників твердої основи, використовується молодшими жителями рідко. Проте для представників середнього та старшого віку вона є широкотрою. Як загальновідомо, флексія *-ойу* під впливом твердого варіанту може поширюватись на флексії I відміни іменників м'якої основи (*до`л`он`о`й`у, з`имл`о`й`у, вод`и`ц`о`й`у*) [Кст.] і переважає у паралелі з *-ейу* (*до`л`он`е`й`у, з`имл`е`й`у, вод`и`ц`е`й`у*) [Влд.]. Паралель *-ойу/-ейу*, в якій переважає *-ойу*, є загальноотрою у мовленні носіїв зазначених вікових груп даного ареалу. Проте флексія *-ейу* за своєю поширеністю і, відповідно, частотою вживання як специфічна виступає у говірці с.Володимирівки, що з цього погляду не відрізняється від літературної мови. Модель на *-ойу* як найтипівішу для подільських, полтавських, слобожанських і степових та рідкоотрою в говірках Середньої Наддїпряниці, західній частині говірок Східного Полісся називає І.Г.Матвіяс. [9;18]. У мішаному варіанті відповідно спостерігаємо паралельні форми (*ду`ш`о`й`у – ду`ш`е`й`у, гр`у`ш`о`й`у – гр`у`ш`е`й`у*) в обох говірках.

Називний відмінок однини парадигми іменників II відміни у вживанні флексій не має розходжень з літературною мовою. Проте форми множини характеризуються особливістю використання флексій *-а, -а* (*до-хтор`а, грунт`а, уч`ит`ил`а*) молодшим поколінням у с.Костянтинівці та *-и, -і* середнім і старшим (*до-хтор`и, грунт`и, уч`ит`ил`и*) [Кст.-Влд.], де ця модель поширюється у носіїв всіх вікових груп. У родовому відмінку однини іменники, які в літературній мові мають флексію *-а*, в говіркових варіантах с.Володимирівки функціонують з *-у* (*к`і`лог`р`ам`у, м`ет`ру, г`ик`т`ар`у*) – це переважно назви мір довжини, ваги, часу. Вони поширені однаково у мовленні носіїв говірки. З цього погляду в говірці с.Костянтинівки, можливо за аналогією до російської мови, вживається *-а*. Тут очевидна подібність норм української та російської мов.

Для давального-місцевого відмінків однини іменників II відміни характерні паралельні форми. У давальному вживається модель на *-ові,-еві* та *-у*, а в місцевому – ще й на *-і*, що є типовою рисою південно-східних діалектів [10; 96]. Зокрема, (*б`ат`к`ов`і, бр`ат`ов`і – б`ат`к`у, бр`ат`у; наг`р`уш`і, надуб`у, нал`о-д`у, уст`ав`у, ул`іс`у, ук`ін`ц`і, ум`іс`а`ц`і*) [Кст.] та (*б`ат`к`ов`і, бр`ат`ов`і – б`ат`к`у, бр`ат`у; наг`р`уш`і, надуб`у, нал`о`д`у, уст`ав`у – на`дуб`і, нал`о`д`і, уст`ав`і*) [Влд.] функціонують як паралельні.

Відомо, що в орудному відмінку однини цієї парадигми іменників у сучасній українській літературній мові закономірними є флексії *-ом,-ем,-ем*. А іменники середнього роду на *-а* мають відповідно *-ам,-ам*. І.Г.Матвіяс до найголовніших особливостей цих форм зараховує появу флексії *-ом* після основ на м'які та стверділі приголосні за зразком іменників з твердими приголосними основи, і звертає увагу на вживання форми орудного відмінка однини від іменників II відміни колишніх *-йо*-основ із флексією *-ом* у подільських, бойківських, лемківських, закарпатських, частині наддністрянських, східнополіських та середньополіських говірок.

Із південно–східного наріччя модель на *-ом* в іменниках з м'якими і стверділими приголосними основи вживають у степових говорах, зокрема, в західностепових наддунайських говірках (*д`унайом*, *с`ели-шчом*), говірках Одешини (*к`он`ом*, *кушч`ом*), слобожанських говорах (тут ця модель має паралельну флексію *-ем* - *к`он`ом* - *к`онем*), частково у середньонаддніпрянських (*з`ай`ом* - *з`ай`ем*) [11; 44 - 45]. Ці моделі характерні і для запорізько-приазовських говірок с.Костянтинівки та с.Володимирівки. Отже, форма орудного відмінка однини іменників II відміни на *-ом* - одна із широкоживаних діалектних форм.

З погляду вираження флексій парадигматичних класів слів флексії іменників III відміни в цих говірках переважно такі, як і в літературній мові. Проте у родовому та орудному відмінках однини іменників цієї парадигми говіркам, як відомо, зокрема, деяким новоствореним, притаманні паралельні варіанти. Родовий відмінок має варіанти на *-і,-и*, а орудний - на *-у, -уйу* та *-ойу*. Так, модель на *-ойу* є основною у наддунайських говірках. Ці варіанти функціонують як у південно-західних, так і в деяких південно-східних говірках. Форму на *-у* з подовженим (подвоєним) м'яким приголосним перед флексією (*м`і н`у*, *н`і ч`у*;) як характерну особливість південно-східного наріччя виділяє С.П.Бевзенко у вже названій праці.

У досліджуваних говірках с.Володимирівки і с.Костянтинівки маємо варіанти у родовому відмінку (*м`і- н`і, н`оч`і, н`еч`і - н`еч`і, сол`і*), а в орудному відмінку - на *-ойу*, який значно переважає у паралелі з *-у* і є функціональним для жителів старшого покоління (*н`очо`йу - н`оч`у, сол`ойу - сол`у, н`еч`у*) с.Костянтинівки на відміну від (*н`іч`у - н`оч`у, с`іл`у - сол`у, н`іч`у*) с.Володимирівки, де ця модель є характерною для носіїв всіх вікових груп. Отже, говірка с.Володимирівки у вираженні флексій III відміни іменників більш близька до норм літературної мови, ніж говірка с.Костянтинівки.

Для давального - місцевого відмінків однини іменників IV відміни взагалі у діалектах української мови поширеними є паралельні форми. Зокрема, для південно-східних і поліських діалектів характерними є форми із флексією *-і* та суфіксом (*імен`і, плем`ен`і*), з цим же закінченням без суфікса (*в`ім`й`і, уплем`й`і, налош`і, найагн`і*). В обстежуваних говірках вживаються форми давального відмінка на *-і* та суфіксом (*племин`і, імин`і, тил`ат`і, гус`ат`і*) [Кст.-Влд.]. Не мають паралельних, зокрема, форми родового відмінка. У с. Костянтинівці закріпилась модель на *-йа* (*в`ім`й`а, ім`й`а, плем`й`а*), а в с.Володимирівці попередній приголосний основи, маючи цю флексію, завжди вимовляється м'яко (*в`ім`а, ім`а, плем`а*). Ці моделі є характерними для представників будь-якої вікової групи.

Володимирівська та костянтинівська говірки запорізького Приазов'я за особливостями парадигм іменників ствержують свою приналежність до степових говорів південно-східного наріччя української мови.

Серед чотирьох розглянутих парадигм можна виділити головні риси. Так, у відмінковій парадигмі іменників I відміни вони виявляються у давальному відмінку однини. Зокрема, говірка с. Костянтинівки має м'який кінцевий приголосний основи та флексію *-е* без чергування приголосних *к-ц*. Це свідчить про порівняно більший вплив російської мови на дану говірку, ніж володимирівську. Цей вплив можна характеризувати як двосторонній: внутрішній – у с.Костянтинівці мішаний склад населення, серед якого значно переважають українці; зовнішній – близьке розташування м.Мелітополя, що дозволяє цю говірку розглядати як приміську. Відповідно у говірці с.Володимирівки флексія *-і* не має розходжень із нормою, а відсутність чергування приголосних *з,к - з,ц* підтверджує поширеність цього явища у степових говорах. Подальше обстеження запорізько-приазовських говірок дозволить зробити висновки про характер та частоту його функціонування.

В орудному відмінку однини з-поміж вживаних форм на *-ой,-ойу,-ейу*, варіант на *-ой* однаково поширений і характерний для молодшої вікової групи обох говірок, а варіант з *-ойу* функціонує у мовленні середнього покоління с. Костянтинівки. Це свідчить, що процеси впливу російської мови сьогодні охоплюють переважно молодшу та середню вікові групи. У костянтинівській говірці флексія *-ойу* витісняє *-ейу* у мовленні представників старшого покоління. Для середнього флексія *-ойу* паралельна з *-ой*. Це дозволяє припустити, що риса, типова для полтавських говірок, збереглась без змін. Її передали, очевидно, вихідці із Полтавщини, які були серед заселенців с.Костянтинівки. Для наступних поколінь цього села форма на *-ойу*, як бачимо, може бути відмираючою. Володимирівська говірка через менший вплив російської мови, даліше розташування від м.Мелітополя та порівняно значне переважання українського населення має більше спільних рис з українською літературною мовою.

У називному відмінку множини та родовому однини іменників II відміни аналізовані говірки також мають відмінності. Форми називного відмінка множини на *-а,-а* - специфічні для костянтинівської говірки, зокрема, молодшої групи; *-и,-і* – для старшої, дають можливість передбачати, що ця риса прийшла з Полтавщини. Проте її можна зарахувати також і до російськомовних. У родовому відмінку однини (в назвах мір довжини, ваги, часу), можливо, за аналогією до російської мови, також тут вживається флексія *-а*.

Рисою, що яскраво виділяє косянтинівську говірку та відрізняє її від літературної мови і володимирівської говірки є поширення моделі на *-oйу* орудного відмінка однини іменників III відміни, яка й затвердилась серед найстарших мовців. Її вживання у паралелі з *-у* можна виразити так: *-oйу>* - *у*, де флексія *-у*, окрім *-ейу*, будучи типовою для полтавських говірок, збереглась тут саме у старшій віковій групі. Виявлені риси косянтинівської говірки, у порівнянні з володимирівською, хоч і не нові у степових говорах, проте вони дозволяють кваліфікувати говірку с.Володимирівки як більш стійку у відмінковій парадигмі іменника щодо російськомовного впливу. Наступні польові обстеження запорізько-приазовських говірок є необхідними з погляду з'ясування особливостей вираження діалектних рис на інших мовних рівнях.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Поповський А.М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови.- Дніпропетровськ,1989.- 87с.
2. История городов и сёл УССР: Запорожская область.- К.,1981.- 725 с.
3. Жовтобрюх М.А., Волох О.Г., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматики української мови.- К.: Вища школа,1980.- 319 с.
4. Козачук О.Г. Особливості відмінкової парадигми іменників I відміни у поліських говірках // Граматичні аспекти української мови.- К.,1985 – с.11-15.
5. Лисиченко Л.А. Из спостережень над системою словозміни в говірках східної Харківщини // Наукові записки ХДП.Філологічна серія.- Т.31.-Харків,1958.- С.177-194.
6. Ващенко В.С. Полтавські говори.- Харків,1957.- 537 с.
7. ДроздовськийВ.П. Окремі явища граматичної аналогії в українських говірках Татарбурнарського, Саратського та Білгород-Дністровського районів Одеської області // Праці ОДУ.Серія філологічних наук.- Вип.11.-Одеса,1961.- С.88-96.
8. Омельченко З.Л. Родовий відмінок іменників у східностепових говорах // Українське мовознавство. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.- Вип.11.- К.: Вища школа,1983.- С.135-144.
9. Матвіяс І.Г. Орудний відмінок однини іменників I відміни в українській мові // Територіальні діалекти і власні назви.- К.: Наукова думка,1965.- С.16-30.
10. Бевзенко +С.П. Українська діалектологія.- К: Вища школа, 1980.- 245с.
11. Матвіяс І.Г. Взаємодія основ з твердими і м'якими приголосними у відмінковій парадигмі іменника // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів.- К.: Наукова думка,1983.- С.30-60.

УДК 803.0-125

## ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ СИСТЕМЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ СУБСТАНТИВАТОВ

Плясов А.Ю.

В одной из работ О.В.Афанасьева [1] отмечает, что "по традиции имя прилагательное включалось в разряд именных слов и часто рассматривалось в одном ряду с именами существительными, а иногда и числительными" [1, 29]. С появлением генеративной грамматики взгляд на природу прилагательного начинает пересматриваться. Если в традиционной грамматике имена прилагательные причисляли к блоку имен на основании возможности адъективных слов изменяться по падежам, числам и родам в тех языках, где имеется развитая морфология, то результаты исследований генеративистов указывают, на то, что склонение имен прилагательных можно рассматривать как факт их поверхностной структуры. Легко описываемые путем определенного набора трансформационных правил, такие изменения далеко не обязательны для всех языков мира. В большинстве зарубежных лингвистических изысканий последних десятилетий "имена прилагательные относят именно к разряду признаков слов и описывают их в составе последних. Включение адъективной лексики в этот разряд и причисление ее к признаковым

словам имеет свои аргументированные основания. К этой группе причисляют слова, имеющие предметную (в широком смысле слова) референтную отнесенность. Вторая же объединяет глаголы и прилагательные, так как оба разряда проявляют сходство, во-первых, с точки зрения их функционирования в составе предложения, а во-вторых, с точки зрения их обращенности к таким фрагментам экстралингвистической данности, которые можно охарактеризовать как атрибуты субстанции" [1, 30].

Согласно такому пониманию условно промежуточного морфологического статуса субстантивированных адъективов в системе частей речи следует попытаться детально рассмотреть их морфемно-словообразовательные характеристики. Надо заметить, что этот аспект транспозитов неоднократно рассматривался исследователями, хотя и не всегда с достаточной последовательностью.

Наиболее показательна в этом отношении диссертационная работа А.А.Смирновой [2]. Поставив задачу определения "места субстантивации прилагательных и причастий в сфере отношений синтаксиса и словообразования", автор последовала за представителями традиции русистики, которые рассматривают транспозицию в рамках "морфолого-синтаксического способа" словообразования. Этот термин, предложенный В.В.Виноградовым [3, 155-165], вполне адекватен сути транспозиции - изменению категориального значения, сопровождаемого различием в морфологической парадигме и в синтаксической функции слова. Но, по замечанию В.М.Никитевича [4, 102-3], слишком общее толкование термина "словообразование", распространяемое на все случаи транспозиции "стирает многие весьма важные градации между разными группами этого порядка". По мнению О.М.Кима, "при трактовке морфолого-синтаксического способа как перехода слов из одной части речи в другую фактически учитывается только форма слова, ее соответствие синтаксической функции и совершенно игнорируется содержательная структура производных" [5, 8]. Именно в этом ключе выполнена работа А.А.Смирновой, разделяющей точку зрения, согласно которой "вместо условного и очень приблизительного деления субстантиватов на окказиональные и устойчивые предлагается взгляд на продукты АПС (адъективной и причастной субстантивации - АП) как некий континуум градуально различных образований с разной степенью лексикализации" [2, 7].

По мнению автора, "различаются два основных структурно-семантических типа субстантиватов - среднего рода с абстрактно-предметным и конкретно-предметным значением и мужского и женского рода со значением лица" [2, 9]. В принципе, это замечание весьма справедливо, но оно ни в коей мере не раскрывает "места субстантивации... в сфере отношений синтаксиса и словообразования".

По установившейся в лингвистике традиции словообразование понимается как образование новых слов. Г.Буссманн [6, 587] определяет его как «исследование и описание способов и закономерностей при образовании новых комплексных слов на основе имеющихся в наличии языковых средств». Согласно М.Д.Степановой и В.Фляйшеру [7, 11] позиция словообразования в языковой системе до конца не ясна, она затрагивает как грамматику, так и лексикологию. В свою очередь, Ю.Людтке [8, 1] усматривает позицию словообразования скорее на пересечении морфологии, синтаксиса и семантики. Для Д.Кастовского [9, 155] причина неопределенности позиции словообразования в грамматике кроется в его двойственном характере как процесса и инвентаря языковых средств. Но в любом случае словообразование как научная дисциплина изучает закономерности, по которым образуются новые слова и языковые средства, которые при этом используются (префиксы, суффиксы и др.) [10, 19].

Именно из этого исходит А.А.Сиротина. Она справедливо полагает, что "сущность процесса субстантивации заключается в переосмыслении категориального значения производящего слова в значение предметности, поэтому субстантивацию частей речи можно рассматривать как грамматико-семантический способ словообразования. Изменение категориального, частеречного значения слова влечет за собой изменение грамматических категорий. В процессе субстантивации производящее слово (или его любая форма) обязательно приобретает грамматические категории имени существительного, т. е. категории рода, числа, падежа. Как и у исконных имен существительных, эти категории имеют у субстантиватов абсолютный характер" [11, 3].

А.А.Сиротина, рассматривая родовую стратификацию субстантиватов, совершенно справедливо отмечает, что "грамматический род субстантиватов, служащих названиями одушевленных предметов, определяется семантическим фактором. Эти субстантиваты в подавляющем большинстве своем являются названиями человека, и в зависимости от биологического пола они принадлежат либо к мужскому, либо к женскому роду. К таким субстантиватам относятся: 1) субстантивированные в полной форме прилагательные и причастия, называющие лицо по его внешнему или внутреннему признаку, например: *der, die, Alte, Reisende, Lange...* *Er wandte sich an den langen Sommersprossigen (W.Bredel)...*

Число устойчивых субстантиватов-названий животных очень мало, например: *der Braune (braunes Pferd)*. Названия детей и детенышей без указания на пол относятся к среднему роду: *das Kleine (kleines Kind, Säugling), das Junge (Tierkind)*" [11, 8].

Кроме этого, автор справедливо указывает на существование группы субстантивированных прилагательных в краткой форме, которые называют лицо по присущему ему признаку, например: Nimmersatt. "Некоторые из этих субстантиватов являются общепринятыми, вошедшими в язык словами... Большинство же таких обозначений лица относится к числу окказиональных субстантиватов, создаваемых говорящими в процессе речи в условиях данной речевой ситуации" [11, 7].

Отмечено, что "семантическим фактором определяется и род субстантивированных прилагательных..., обозначающих отвлеченные понятия. Эти субстантиваты относятся к среднему роду. Например: das Einfache, Größere, Beste... Как слова среднего рода оформляются в языке и субстантивированные в краткой форме прилагательные, служащие обозначениями цвета, красок и языков. Например: das Blau, Grün, Rot, Weiß, Schwarz, Russisch, Deutsch, Englisch" [11, 7-8].

Наблюдение А.А.Сиротиной в формальном отношении совершенно справедливо. Однако согласиться с положением о семантической обусловленности среднего рода субстантивированных адъективов достаточно сложно. В данном случае эта грамматическая категория определяется не семантикой, а соотносительностью символа, каковым представляется лексема, с референтом, если уж пользоваться семиотической терминологией. И это в семиотическом плане выводит родовую детерминацию в сферу экстралингвистических факторов. Правда, экспликация этой соотносительности имеет место в речевом потоке. Но тогда уж следует говорить о коммуникативно-прагматическом факторе, который Г.Хельбиг обозначил как детерминация "Satz-semantisch" [12, 7-35], что соответствует русскому "обусловленность семантикой предложения".

Надо заметить, что изложение проблемы можно обнаружить также и в других работах А.И.Сиротиной [13; 14]. Но конкретной речи о морфемно-словообразовательном аспекте субстантивированных адъективов ни здесь ни в иных специальных работах не велось. Поэтому мы далее намерены обратить особое внимание на эту сторону вопроса. Но для этого следует, видимо, снова вернуться к теории именного словообразования, чтобы определиться в ее методике.

В современной лингвистике известна достаточно широкая палитра специальных методик изучения словообразования. В первую очередь можно обратить внимание на работы, выполненные под влиянием теории семантических полей. Одна из первых попыток описания лексико-семантических групп и их словообразовательных средств восходит к работе К.Мюлефельда [15]. Однако первое описание членения словарного состава с использованием методики блоковой стратификации дано в грамматике П.Греббе, в которой приводится блок существительных со значением профессиональной занятости [16, 412]. Подробное описание блоков имен существительных дано в работе Х.Бринкманна [17]. В поле зрения автора здесь оказываются такие семантико-словообразовательные разряды, как блоки общих понятий, уменьшительных слов, субъекта, инструмента, процесса (Gesamtbegriffe, Diminutiva, Subjektbegriffe, Werkzeugnamen, Vorgangsbegriffe).

Исследование "содержательного плана" субстантивных производных предпринимается в работе В.Вельмана [18, 18]. В работе дана развернутая характеристика фонологической структуры словообразовательных формантов, впервые описывается вариативность суффиксальных морфем, демонстрируются группы производных, объединенных общей семантикой. При этом в качестве основной задачи усматривается стремление показать "производство по образцам семантической модификации с различными доминантными признаками" - уменьшительностью, собирательностью, отрицанием, носителем действия и пр. [18, 4]. Весьма примечательно, что при этом учитывается морфологическая характеристика производящих основ.

Заслуживают внимания в исследовании словообразования и работы генеративно-трансформационного направления, особое место в котором принадлежит трудам Б.Наумана [19; 66]. В этих работах словообразование рассматривается как особый порождающий механизм, генератор производных, а система словообразования описывается как процесс порождения из синтаксических синтагм правильно построенных производных. Согласно автору, словообразование - это "трансформация, которая не изменяет глубинную структуру синтагмы, а только придает ей другую поверхностную структуру" [19,21].

В соответствии с характером глубинной семантики синтагм Б.Науман делит все существительные немецкого языка на три группы: 1) отглагольные существительные (в их основе лежат глагольные синтагмы); 2) композиты, группирующиеся в зависимости от синтаксических синтагм, их порождающих; 3) отыменные и отадъективные суффиксальные существительные, которые образуют промежуточную группу. В соответствии с принципами генеративной грамматики Б.Науман предлагает включать в лексиконы только формативы - единицы, являющиеся семантическим пучком признаков, снабжая формативы правилами трансформации из них всех возможных наборов производных и сложных слов.

Третий метод исследования словообразования исходит из синтаксического аспекта этого явления. Однако при его оценке необходимо иметь в виду, что он изначально был направлен на изучение именно

композитных образований, которые, в отличие от дериватов иных типов, в немецком языке весьма специфичны. Тем не менее, и здесь следует отдать должное работам М.Д.Степановой [20], В.Г.Адмони [21], В.М.Павлова [22].

В анализе словообразовательного аспекта транспозитов можно было бы попытаться воспользоваться теорией конверсии А.И.Смирницкого. При этом "конверсия есть такой вид словообразования, при котором словообразовательным средством служит сама парадигма слов" [23]. Но ее, в силу специфичности явления, не всегда возможно соединить со всеми вариантами транспозиции. Можно было бы прибегнуть к методике нулевой аффиксации, которая занимает важное место в общей системе словообразования. По своему функциональному назначению выраженная и невыраженная, т. е. нулевая, аффиксация представляют собой две стороны единого процесса репрезентации различных типов морфем (ср.: *бегать* → *бегание* → *бег*). Уместно вспомнить на этот счет замечание Ш.Балли: "Нулевым знаком является знак, фигурирующий без положительного означающего, но с определенным значением в определенном месте синтагмы, которую можно заменить одной или несколькими синтагмами того же вида, где этот суффикс имеет эксплицитную форму" [24, 177].

По всем показателям в транспозиции трудно согласиться с участием нулевого аффикса либо парадигмы. Следовательно, вопреки замечаниям О.М.Кима о том, что "словообразование и транспозиция на уровне частей речи - принципиальные явления" [5, 9] и Е.Куриловича о том, что "расширяя область деривации, можно обойтись без понятия флексии" [25, 65], следует искать иной путь рассмотрения морфемно-словообразовательных особенностей субстантиватов изучаемого типа.

Однако, попытаемся обратить свое внимание на условия и механизм транспозиции. Следует заметить, что это явление затрагивается во многих работах [26, 117]. Однако, оно рассматривается фрагментарно в системе словообразования. Так, Р.Пустет рассматривает лишь функции субстантивированного адъектива (адъективно-атрибутивную и адъективно-предикативную) как результата транспозиции. Б.Штайб считает конверсию способом образования семантических неологизмов. Поэтому мы сочли целесообразным обратиться к концепции Е.Куриловича [25, 58 - 65]. Для этого прояснения поставленной проблемы необходимо хотя бы реферативно изложить его мнение по этому вопросу, сопроводив это изложение, по мере необходимости, своими комментариями.

Автор замечает, что существуют "анафорические" прилагательные, которые являются настоящими прилагательными с точки зрения их лексического значения, но с синтаксической точки зрения функционируют как существительные; существуют причастия, лексическое значение которых эквивалентно лексическому значению соответствующего личного глагола, но которые с точки зрения их синтаксической функции могли бы рассматриваться как прилагательные и т. д. Попытка П.Слоти (автор анализируемой работы - АП) установить соотношение между лексическим значением и синтаксической функцией, по мнению Е.Куриловича, кажется с первого взгляда одним из тех философских построений, которые претендуют на почетное место в общей грамматике, но, будучи неприменимы ни к одному реальному языку, остаются бесплодными и не имеют практического значения для собственно лингвистики. В самом деле, может показаться, будто возможность сочетания данного лексического значения с любой синтаксической функцией является блестящим подтверждением независимости двух рядов значений или грамматических функций (значений лексических или семантических, с одной стороны, и значений синтаксических - с другой). Если это так и независимость данных классов функций действительно имеет место, можно устанавливать части речи, исходя либо из одной, либо из другой функции, то есть либо с лексической, либо с синтаксической точки зрения. Нам думается, что здесь Е.Курилович в чем-то и прав, но в чем-то и неправ. Речь при этом идет вовсе о независимости двух рядов значений. Их взаимообусловленность является лингвистической аксиомой. Однако, возможность установления частей речи существует именно с учетом категориального лексического значения и синтаксической функции. Но при этом, здесь Е.Курилович прав, трудно обойтись лишь двумя измерениями. Поэтому, согласно представлению языкового знака в виде семиотического треугольника Огдена-Ричардса, требуется введение третьей величины - референта. При этом мы разделяем мнение А.А.Уфимцевой, которая считает, что "референт есть реальный (или воображаемый) конкретный предмет референции словесного знака в актуальной речи; как экспонент данного класса предметов референт может быть конкретным предметом, лицом и т. п., на который знак указывает как на члена именуемого им класса" [26, 106]. Тогда произвольность толкования онтологии частей речи снимается.

Е.Курилович продолжает: из этого можно было бы сделать следующие выводы: 1) различие между существительным, прилагательным, глаголом, наречием может быть установлено только с одной точки зрения - лексической; 2) отношения между лексическим значением и синтаксической функцией не существует. Первый вывод верен, но против второго справедливо восстанут как традиционная грамматика, так и лингвисты-практики. Из того факта, что слово обозначающее качество (то есть прилагательное), может выполнять функции и определения, и сказуемого, и самостоятельного определяемого (анафорическое прилагательное), отнюдь не следует, что все эти синтаксические функции в равной мере присущи рассматриваемой части речи. Иначе говоря, лингвист-практик выступит за

понятие *первичной синтаксической функции* (и *вторичных синтаксических функций*) (выделено автором - АП). В принципе, автор абсолютно прав. За исключением малой детали: отношения между лексическим значением слова, если речь идет лишь о конкретном лексическом значении ("дерево", "молодой" и др.) и синтаксической функцией непосредственно не существует. Оно проявляется, применительно к классификации частей речи, лишь на уровне обобщенных значений. На уровне конкретных значений это может наблюдаться лишь в случаях "синтаксически обусловленного лексического значения" [28].

Но, не боясь повториться, скажем, что автор абсолютно прав, утверждая далее, что объективное обоснование различия между первичной и вторичной функцией следует искать прежде всего в самом языке, то есть в формальных моментах, а не во внеязыковых явлениях, какими являются, например, общие условия действительности или психический склад. Поэтому общий закон, касающийся отношения первичной синтаксической функции к вторичным синтаксическим функциям, состоит в следующем: если изменение синтаксической функции некоторой формы (некоторого слова) А влечет за собой формальное изменение А в В (при той же лексической функции), первичной синтаксической функцией является та, что соответствует исходной форме, а вторичной - та, что соответствует производной форме. Соответственно, факт образования, например, в германских языках слабого прилагательного от сильного свидетельствует о том, что функция определения является первичной функцией прилагательного, а функция анафорическая - вторичной. Далее следует важная деталь: формальные различия между первичной и вторичными функциями могут быть присущи не словам, а словосочетаниям, частью которых является рассматриваемое слово. Вместо того, чтобы говорить о формальном различии, удобнее пользоваться термином "различие синтаксического окружения, или синтаксических условий" [25, 60].

По мнению Е.Куриловича, в большинстве современных индоевропейских языков предикативное прилагательное образовано от прилагательного-определения посредством глагола "быть", например *rouge: est rouge* "красный : красен" (букв. "есть красный"). В русском языке, где сохраняется простая (= несоставная) форма славянского прилагательного в предикативном употреблении, эта простая (краткая) форма образуется от составной (полной), употребляемой в качестве определения. Направление процесса деривации изменилось вследствие изменения синтаксической функции форм. Современное направление деривации определяется сопоставлением таких пар, как *белый - бел*, с одной стороны, и *маленький - маленький* - с другой.

В достаточно распространенных случаях фонетического совпадения номинатива и аккузатива существует отношение деривации между двумя синтаксическими употреблениями этих форм существительного, которое можно сформулировать так: именно аккузатив образуется от номинатива, поскольку аккузативу отводится определенное место по отношению к глаголу (например, вообще после глагола или непосредственно после глагола). Место аккузатива *отмечено*, или *мотивировано*, место номинатива - *не отмечено*, или *не мотивировано*.

По мнению автора, из сказанного следует, что слова обладают первичной синтаксической функцией в зависимости от их лексического значения (*существительное : подлежащее, прилагательное : определение к существительному, глагол: сказуемое, наречие : определение к глаголу*). Но всякое употребление их в другой синтаксической функции, отличной от первичной, является с формальной точки зрения *мотивированным* и *отмеченным* употреблением. Здесь же автор делает поправку по пункту, который ранее вызвал наше возражение, - структурный анализ языка доказывает, что "устаревшая" теория, устанавливающая соотношения между частями речи и их синтаксическими функциями, не лишена основания. Возражение, состоящее в том, что части речи могут играть любую роль в синтаксической структуре словосочетания или предложения, не учитывает того факта, что между различными синтаксическими функциями одной части речи существует иерархия и для каждой части речи имеется основная (исходная), или первичная, синтаксическая функция. Хотя мы (Е.Курилович - АП) и согласны с В.Брэндалем [29], когда настаиваем на строгом различии лексических и синтаксических функций слов, подчеркивая лексический характер частей речи, мы утверждаем, с другой стороны, что первичные синтаксические функции вытекают из лексических значений частей речи и представляют собой своего рода транспозицию этих значений. Мы употребляем термин "деривация", пишет Е.Курилович, в широком смысле слова, понимая под деривацией не только факт образования одних слов от других с целью передачи синтаксических функций, отличных от синтаксических функций исходных слов, но также и тот факт, что одно и то же слово может выступать в разных *вторичных* синтаксических значениях, будучи в *отмеченном* синтаксическом окружении. Этот постулат дает Е.Куриловичу возможность утверждать, что понятие синтаксической деривации кажется ясным. Синтаксический дериват - это форма с тем же лексическим содержанием, что и у исходной формы, но с другой синтаксической функцией: она обладает синтаксической морфемой ("Feldzeichen" у К.Бюлера [30, 35]). Например: флексия у германского прилагательного, фиксированное место дополнения по отношению к глаголу; артикль, служащий для субстантивации...

Именно в этом месте следует сделать существенное замечание. Согласно большинству классификаций частей речи в немецких грамматиках (о чем речь подробно велась в первой главе) артикль представляет



собой самостоятельный грамматический класс слов. При этом он является непременным атрибутом, маркирующим субстантивированные адективы. Если в отношении к именам существительным артикль выступает в большей мере как субститут словоизменительной флексии, то в отношении транспозитов данного вида (впрочем, и любых иных категорий лексики, переходящей в разряд предметных имен) он выступает облигаторным элементом транспозитивной деривации. Следовательно, при анализе словообразовательных особенностей субстантиватов можно без всякой натяжки утверждать, что транспонированные единицы немецкого языка представляют собой комплекс, отвечающий в структурном отношении словосочетанию. Именно таким образом при транспозиции компенсируется отсутствие словообразовательных морфем, что, в принципе ставит под сомнение применение к данному случаю понятия "нулевая морфема".

Однако возвратимся к учению Е.Куриловича, который далее констатирует вытекающее из рассуждений наличие форм, которые трудно поместить в какой либо из традиционных классов. Анафорическое прилагательное обычно относят к прилагательным, а приглагольный падеж типа лат. *ferro* "железом" считают особой формой существительного на основании лексического значения. Грамматисты, считает Е.Курилович, справедливо опираются чаще на лексическую функцию (достаточно курьезный термин - АП) и объединяют причастие с личным глаголом, а анафорическое прилагательное с прилагательным-определением. Теперь нетрудно понять, чем отличается синтаксическая деривация от того, что называют лексической деривацией, или короче - деривацией. В то время как синтаксическая деривация происходит внутри одного и того же лексического значения (например, прилагательное-определение - анафорическое прилагательное, без изменения лексического значения), деривация лексическая предполагает, что исходное и производное слова идентичны друг другу по первичной синтаксической функции. Можно разложить процесс деривации на два этапа: 1) этап синтаксической деривации: прилагательное-определение → анафорическое прилагательное; 2) этап лексической деривации: анафорическое прилагательное → существительное. В немецком языке, где частично сохранилось древнее германское различие между прилагательным-определением и анафорическим прилагательным (*ein junger Mann, der junge Mann* "молодой человек", но в анафорической функции только *der junge*), такие существительные, как *der Junge* и *ein Junge* "юноша", связаны по своему происхождению с анафорической формой, которая имеет всегда основу на -n-, в то время как определение может иметь как сильную, так и слабую основу (в зависимости от предшествующего местоименного элемента). Тот факт, продолжает Е.Курилович, что существительное образовано от анафорического прилагательного, а не от прилагательного-определения, имеет основополагающее значение, хотя это выражается формально только там, где язык различает прилагательное-определение и анафорическое прилагательное. Другой поучительный пример - абстрактные существительные, образованные от прилагательных, такие как нем. *Höhe* "высота" и т. д. Существенного, что эти существительные образованы не от прилагательных-определений, а от прилагательных в роли сказуемого. В работе В.Порцига [31] указывается, что абстрактные существительные как бы резюмируют целое предложение, опираясь на его сказуемое. Это значит, что они основаны на синтаксической субстантивации сказуемого, которое может быть выражено глаголом или прилагательным. Когда говорят "высота этой горы", речь идет не о качестве "быть высоким", а о вертикальном измерении. Думается, что в этом вопросе Е.Курилович не совсем объективен. По крайней мере, по отношению к немецкому языку. Субстантивироваться могут две формы прилагательных - полная (*das Schöne*) и краткая (*das Blau*). Это обстоятельство не совсем согласуется с положением о первичном преимуществе анафорического адектива по сравнению с прилагательным-определением, которое вполне может иметь место во французском либо английском языках. Более того, приведенный пример - *der Junge (Mann)* - имеет в своей основе явление лексического эллипса, тогда как возможны и другие способы образования субстантиватов на основе транспозиции (ср.: *etwas Neues* и пр.).

По другой концепции [5, 9-11], словообразование и транспозиция на уровне частей речи - принципиально разные явления, относящиеся к разным аспектам слова. Один из основных моментов в выяснении соотношения "словообразование и транспозиция", считает О.М.Ким, - четкое разграничение в слове двух планов - лексического и грамматического. Слово как член лексической системы - это лексическое слово. Лексические слова - это реальные слова в полном объеме их семантической структуры, они индивидуальны и обязательно противопоставлены друг другу. Грамматические же слова, напротив, адекватны друг другу в пределах определенного разряда или класса слов. На этот счет А.А.Потебня замечал: "Слово заключает в себе указание на известное содержание, свойственное только ему одному, и вместе с тем указание на один или несколько общих разрядов, называемых грамматическими категориями, под которые содержание этого слова подводится наравне с содержанием многих других" [32, 35]. Именно это обстоятельство позволяет О.М.Киму утверждать, что словообразование тесно связано как с лексическим словом, так и грамматическим. Транспозиция же относится только к плану грамматического слова. Значения грамматического и лексического слова, продолжает автор, могут не совпадать. Так, в случае *прекрасное пение* и *прекрасно петь* мы имеем "одно и то же" на уровне референтных значений, но разное на уровне категориальных значений. Думается, что здесь автор не совсем прав, смешивая категории семантики и синтаксиса с категориями семиотики, тем

более употребляя не вполне корректный термин "референтное значение", тогда как следовало бы говорить о референциальной отнесенности слов. Но дело не в терминологии. Гораздо важнее понять, что и в данном случае словообразование имеет место. Даже если, исходя из определенной модификации лексических значений форм "прекрасный" и "прекрасно", обозначить их удачным термином Е.Л.Гинзбурга "изонимия" [33, 9].

Однако автор продолжает - если предположить, что в языке словообразование и транспозиция - "две модели, наделенные разными функциями" (Якобсон), то различия их функций могут быть сведены к различию типов преобразования значений. Так, в результате словообразования возможны изменения значений: а) референтного; б) категориального; в) и референтного, и категориального. В результате транспозиции образуются всегда новые категориальные значения. Утверждая, что во флективных языках новое категориальное значение "часто вступает в конфликт с морфологической структурой слова, в которой отложилась его основная функция" (ср. субстантиваты, сохраняющие адъективное склонение и др.), автор приводит точку зрения А.Е.Михневича о важности не оказаться "под гипнозом морфологических форм" и помнить, что "язык имеет в своем распоряжении такие выразительные средства, которыми он побеждает морфологические формы [34, 152].

На основании всех представленных обстоятельств О.М.Ким определяет транспозицию на уровне частей речи как "порождение нового категориального значения с помощью изменения синтактики. При транспозиции материально тождественные грамматические слова (именно здесь более уместно было бы использование терминологического сочетания "изонимичные словоформы" - АП) или отдельные словоформы транспонируются в различные синтаксические позиции, характеризующие разные части, и именно синтаксическая позиция является конститuentом нового категориального значения, а следовательно, и новой функции грамматического слова. Единица, образованная в результате транспозиции на уровне частей речи, сохраняет фонемный состав и звучание исходной единицы и, как вторичный знак, с другой классной принадлежностью, чем исходная, выступает в качестве своеобразного омонима последней" [5,11].

Признать это воззрение как справедливое можно. Однако оно справедливо лишь в частном, грамматическом аспекте. И, соглашаясь с автором в этом частном аспекте, мы имеем в виду, что явление транспозиции гораздо шире, поскольку оно сопрягает и синтаксис, и лексику, и безусловно словообразование. В этой связи уместно обратиться к высказыванию Л.П.Рупосовой о том, что "семантика производного формируется из семантических компонентов, образующихся при взаимодействии значений производящей основы и словообразовательного форманта и сем, реализующихся только в процессе функционирования производной лексемы" [35, 55].

Тем не менее, анализ теории транспозиции позволяет сделать существенные выводы, необходимые для дальнейшего исследования. Во-первых, это касается механизма смены синтаксической функции транспонируемой единицы при сохранении ее лексического значения, было бы правомерным уточнить - относительного сохранения, поскольку модификации здесь неизбежны и более того, именно они в купе с прагматической направленностью являются "двигателем" переноса. Во-вторых, транспозиция, поскольку в ее основу заложена модель словосочетания, вполне может быть причислена к категории речевых, но не языковых явлений. Поэтому специальные изыскания в области окказиональных либо узуальных субстантивированных единиц по большей части бесплодны, так как едва ли могут внести что-либо новое в теорию и практику субстантивации. На уровне языка транспозиция, находясь в точке пересечения синтаксиса и семантики, реальна лишь в виде общей словообразовательной модели, допускающей бесконечное множество ее конкретных речевых реализаций. Да, действительно, отдельные субстантиваты в силу продолжительности частотного употребления могут вноситься в лексикографические материалы, обретая при этом якобы статус *языковых* единиц. Но при всем этом в каждый момент истории немецкого языка существует и множество незафиксированных транспозитов, что вовсе не свидетельствует об их возможном осложнении коммуникации.

Кроме того, в теории Е.Куриловича прослеживается мысль, о том, что транспозиция в какой-то мере шире субстантивации. И действительно, в научной литературе нельзя отметить единства по поводу употребления терминов "транспозиция", "субстантивация", "номинализация", хотя они вряд ли могут свободно замещать друг друга. И если с транспозицией дело обстоит более менее ясно, то два иных термина требуют краткого рассмотрения. Так, в лингвистическом словаре Т.Левандовского [36, Т.3, 933] в статье "субстантивация" дается ссылка на статью "номинализация" (36, Т.2, 518).

#### **"Номинализация":**

##### **(1) Словообразование (также субстантивация)**

Способ образования новых имен/субстантивов, перевод единиц иных классов слов (особенно глаголов и прилагательных) в класс существительных путем суффиксации (и префиксации), например, -∅ + аблаут (schießen - Schuß), -e (Suche), -t (Fahrt), -ung (Beschießung), -(er)ei (Singerei), Ge- + -e (Gesinge).

##### **(2) Трансформация,**

которая преобразует вербальные комплексы или целые предложения в номинальные фразы; прием, который преобразует отдельные слова или группы слов таким образом, что они могут выступать в предложении в функции номинальных фраз, "(Brinkmann); перевод вербальных предикаций в номинальное состояние" например, Die Gartenpforte kreischt -> Das Kreischen der Gartenpforte. - Форма образования предложения в парадигме предложения или трансформационное поле (Der Professor untersucht den Patienten -> Die Untersuchung des Patienten durch den Professor). В современном языке набирает силу тенденция образовывать предложения с простой основной структурой и наполнением именных членов; возможные предикативные отношения репрезентируются субстантивно-адъективными группами".

Таким образом субстантивация является, если ее рассматривать с точки зрения морфологии, результатом лексических операций, производящих из глаголов и прилагательных имена существительные. Понятие номинализации, если его расценивать с позиций синтаксиса, значительно шире: оно охватывает *номенообразующие* и *номинальнофразообразующие* операции (например, Wein trinken ist gefährlich) Некоторые исследователи [37, 4; 128, 6] различают субстантивацию (номенообразующие операции) (например, Peters Behauptung) и номинализацию (номинальнофразообразующие операции) (например, Peters Behauptung, daß der Kuchen vergiftet ist). В традиционной немецкой грамматике субстантивация рассматривается прежде всего в рамках словообразовательной теории; она подчинена грамматическим правилам. Номинализация является более сложным по комплексу процессом, чем субстантивация. Видимо, транспозиция выступает видовым понятием по отношению к номинализации и родовым по отношению к субстантивации.

Следует полагать, что представленные теоретические выводы могут дать возможность далее обратиться к практической реализации исследовательской задачи, состоящей в изучении речевого аспекта транспозиции.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Афанасьева О.В. Понимание прилагательного как признакового слова. Ономастологический подход к изучению адъективной лексики // К юбилею ученого. Сборник научных трудов, посвященный юбилею доктора филологических наук, профессора, главного научного сотрудника лаборатории теоретического языкознания РАН Е.С.Кубряковой. - М.: МГПУ, 1997. - С. 29- 36.
2. Смирнова А.А. Субстантивация прилагательных и причастий в современном немецком языке: Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. -Л., 1989. - С. 15-16.
3. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования // Исследования по русской грамматике / Избранные труды. - М.: Наука, 1975. - С. 155-165.
4. Никитевич В.М. Переход, конверсия и транспозиция // Русское языкознание. - Вып. 1. - Алма-Ата: Изд-во ун-та, 1971. - С. 102-109.
5. Ким О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке. - Ташкент: Фан, 1978. - С. 4
6. Bußmann H. Lexikon der Sprachwissenschaft. - Stuttgart, 1983. - S. 987
7. Stepanowa M.D., Fleischer W. Grundzüge der deutschen Wortbildung. - Leipzig: Enzyklopädie, 1985. - 327S.
8. Lüdtke J. Prädikative Nominalisierung mit Suffixen im Französischen. - Tübingen: Niemeyer, 1983. - 327S.
9. Kastovsky D. Wortbildung und Semantik. - Düsseldorf, 1982. - 296 S.
10. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache- Tübingen, 1975 - 246 S.
11. Сиротина А.А. Субстантивация частей речи в современном немецком языке. -Воронеж: Изд. ВГПИ, 1982. - 31 с.
12. Helbig G. Grammatik aus kommunikativ-pragmatischer Sicht? // Linguistische Studien. – Bd.2. –Leipzig: Enzyklopädie, 1984. – S. 7 – 35.
13. Сиротина А.А. О грамматических категориях субстантивированных прилагательных и причастий в современном немецком языке // Известия Воронежского гос. пед. ин-та. - Т.43. - Воронеж, 1963. - С.29-37.
14. Сиротина А.А. Категория рода и числа устойчивых и окказиональных субстантиваций в современном немецком языке. - // Известия Воронежского гос. пед. ин-та. - Т.170. - Воронеж, 1976. - С.78-86.

15. Mühlefeld K. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre mit Hilfe des Systems der Bedeutungsformen. - Halle, 1908. - 259 S.
16. Grebe P. Der Große Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. - Mannheim, 1959. - Bd.4.-946S.
17. Brinkmann H. Die Zusammensetzung im Deutschen // Sprachforum. - Köln-Graz, 1956/57. - S. 222-231.
18. Wellmann H. Das Substantiv // Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache / 2.Hauptteil. - Düsseldorf, 1975. - 350 S.
19. Naumann B. Wortbildung in der deutschen Gegenwartssprache. - Tübingen, 1972. - 290 S.
20. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. - М.:Наука, 1968.
21. Admoni W.G. Der deutsche Sprachbau. - M.-L.: Prosveschtschenie, 1966. - 285S.
22. Павлов В.М. Субстантивное словосложение в немецком языке: Автореф. дисс... докт.филол.наук. - Л., 1973. - 46 с.
23. Смирницкий А.И. По поводу конверсии в английском языке // ИЯШ, 1954 - № 3. - С. 12-19.
24. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Ин.лит., 1955. - С. 143
25. Курилович Е. Очерки по лингвистике. - М.: Ин.литература, 1962. - 456 с.
26. Pustet R. Die Morphosyntax des "Adjektivs" im Sprachvergleich: Methodik. - Tübingen: Niemeyer, 1996. - S. 11 - 31.
27. Уфимцева А.А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики). - М.: Наука, 1986. - 240 с.
28. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов // ВЯ, 1953. - № 5. - С. 3 -29.
29. Broendaile W. L' autonomie de la syntaxe. - JP, XXX, 1933. - P. 217ff. / Прив. по: Курилович Е. Очерки по лингвистике. - М. Ин.литература:, 1962. - С. 61.
30. Bühler K. Sprachtheorie. - Tübingen, 1956. - S. 35. / Прив. по: 31.Курилович Е. Очерки по лингвистике. - М.:Ин.литература, 1962. - С.62
31. Porzig W. Die Leistung der Abstrakta in der Sprache // BdPh. - IV. - 1930. - S. 66-77 / Прив. по: Курилович Е. Очерки по лингвистике. - М.: Ин.литература, 1962. - С. 64.
32. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. - Т.1.2., изд. 3. - М., 1958 - С.35. / Цит. по: Кузнецов П.С. О принципах изучения грамматики. - М.: Наука, 1961. - С. 85.
33. Гинзбург Е.Л. Преобразование словообразовательных гнезд. Синонимия однокоренных // Проблемы структурной лингвистики 1984. - М.:Наука, 1988. - С.14-34.
34. Михневич А.Е. Проблема частей речи и типы словообразования // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). - Л., 1968 / Цит.по: Ким О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке. - Ташкент: Фан, 1978. - С. 10.
35. Рупосова Л.П. Типы словообразовательного значения русских специальных наименований XVI-XVII вв. // ФН - № 3 - 1990. - С.54-63.
36. Lewandowsky Th. Linguistisches Wörterbuch. - Bd- 1-3. - Heidelberg, 1979. - Bd.3. - S. 933.
37. Ehrich V. Nominalisierungen. - Nimwegen, 1981. - 366 S.

УДК 883.К-3081

## **СИСТЕМА ХУДОЖНІХ ПРИЙОМІВ У ТВОРАХ М.КОЦЮБИНСЬКОГО**

Присяжна Т. М.

Зміст літературознавчої категорії “прийом” (або “прийом творчості”) в літературознавчій науці розроблено ще зовсім мало. Парадокс полягає в тому, що теоретики ще досконало не розробили способи й цілі системи вивчення змісту, форм і функцій самого цього явища, а практики (літературні критики та історики літератури) вже досить широко вживають такі поняття як “опис”, “спостереження”, “психоаналіз” та інші.

Проте, все це лише зовні виглядає парадоксом. Насправді ж, оскільки одна з функцій теорії передовсім узагальнити надбання практики - інших галузей літературознавства, теорія має одержати багатий матеріал для своїх узагальнень. А літературознавча практика дає поки що лише дуже розрізнені і поодинокі [1;2] і комплексні [4;9] дослідження сутності, змісту, форм та функцій окремих прийомів повтору, гумору, сатири, психоаналізу тощо.

Може саме тому в теорії літератури зустрічаються такі ж поодинокі й не завжди переконливі та доказові тлумачення змісту категорії “прийом” і поняття прийомів [3].

Як на нашу думку, історикам літератури варто на конкретному матеріалі почати вивчення цілих систем прийомів творчості окремих майстрів художнього слова. І це може стати серйозним кроком і до вивчення спадку того чи того письменника, і до подальшого теоретичного узагальнення знання про прийом, прийоми й систему прийомів творчості взагалі.

Однією з таких спроб стало дисертаційне дослідження автора цієї статті - “Система прийомів у творчості М. Коцюбинського”, результати та основні положення якого подаються далі.

Об’єктом дослідження обрано творчість саме цього великого майстра художнього слова не випадково - в його творчому спадку вже давно помічено дослідниками не тільки високий рівень майстерності, а й достатньо чітко окреслені етапи її еволюції - поетапні переходи від нижнього рівня майстерності до вищого.

А тому логічними стали питання типу: які саме прийоми використав цей талановитий письменник у всій його творчості? чи притаманні певні прийоми окремим жанрам його віршованих та прозових творів? чи змінювався зміст і характер прийомів творчості митця впродовж усього життя? та інші.

Складність дослідження полягала перш за все в тому, що на сьогодні ще не розроблено і загальновизнаної методики дослідження прийомів - кожен, хто вивчав питання про той чи інший прийом, ішов своїм неповторним шляхом. Але частіше всього такі дослідники застосовували аналіз і спостереження (як основні методи) і виявляли функції того чи іншого прийому в творах одного жанру [9], близької тематики [1] та подібне. А в даному випадку довелося мати справу з різnorodовими, різновидовими, різножанровими та різнотематичними творами. Сутність застосованої нами методики полягає в тому, що аналітично розчленований на частини з більш-менш визначеними ознаками прийомів текст вивчається і в процесі розвитку подій твору, і в творах одного жанру (хронологічно), і в творах одного виду, і в усій творчості - поетапно.

Отже, діалектико-еволюційний підхід, названі щойно методи та методика дали можливість з’ясувати кілька основних фактів.

По-перше, у віршованих творах М. Коцюбинського, поданих у найповнішому, семитомному, виданні його творів у додатках, ще не спостерігається якоїсь викінченої системи прийомів, бо самі прийоми, а точніше це лише коротесенькі “натяжки” на констатацію [5, 277], опис [5, 280], зрідка - роздум [5, 276] та ін., ще не мають достатньо визначеного характеру і особливих ознак. Але кожен із цих своєрідних “прототипів” прийомів має одну, але чітко визначену функцію. Навіть у досить великій віршовій казці “Завидющий брат”, де автором використані не тільки описово-констатаційні прийоми, а й частково аналітичні характеристики та роздуми, діалоги тощо.

Всі прийоми у віршованих творах М. Коцюбинського монофункціональні, тобто, помітно спрощені.

По-друге, у ХХ столітті в мікроповіданнях, тобто у творах типу “Хмари”, “Утома”, “Самотній”, “Сон” [6, 177-179] та інші, автор описово-інформативні прийоми використовує фрагментарно і лише для відтворення природного чи суспільного фону, на якому розгортаються основні події, здійснюються вчинки персонажів. Розв’язання ж персонажами і передовсім - ліричними “Я” проблем душі (“Хмари”), людської відчуженості (“Самотній”) і пасивності (“Утома”) здійснюється письменником переважно в формі роздумів, психоаналізу, характеристик, внутрішнього мовлення, зіставлення тощо, тобто з допомогою прийомів аналітичного характеру. При цьому, аналітичне світорозуміння і світоглушення стає не просто способом авторського мислення взагалі - із твору в твір часово-просторові масштаби тематики й проблематики помітно звужуються (від вселенських питань про сенс буття до побуту), а самі роздуми, характеристики й особливо психоаналіз поглиблюються.

У цьому жанрі М. Коцюбинський лише зрідка й зовсім фрагментарно використовує прийоми ствердження (“Хмари”), заперечення (“Самотній”) та фантазування (“Сон”). Виняток складає хіба що твір “Хвала життю” [7, 274-278], в якому після опису й спостереження за наслідками стихійного лиха та за тим, як люди на ще незгаслих згарищах і не розчищених від трупів руїнах торгують вихопленим із пожарища “краном”, з великою і в той же час оптимістичною іронією душа ліричного “проспівала на сим кладовищі хвалу життю...” [7, 278].

Звертає на себе увагу й той факт, що саме в творах такого типу автор найчастіше вживає такий троп, як метафора - вона стає не тільки своєрідним наскрізним елементом, а й складає оригінально використаний прийом метафорування.

По-третє, з новел, написаних саме на зламі віків, тобто тоді, коли особливо активно й помітно діяли “магія часу” та незборимих законів розвитку суспільства, видно, що письменник активно включився в процес духовних пошуків і зрушень. Це проявилось, зокрема, в тому, що, не будучи ні занадто сентиментальним, ні підкреслено меланхолічним і не піддаючись сліпому й механічному наслідуванню модних тоді імпресіоністичних та сюрреалістичних тенденцій, М. Коцюбинський віднайшов свій особистий спосіб препарування людського та суспільного духу.

Так, уже в першому творі новелістичного характеру “Помстився” [5, 155-165] митець застосовує цілий букет психолого-аналітичних прийомів: психоаналіз і авторські характеристики; самохарактеристики, інохарактеристики та взаємохарактеристики персонажів; внутрішнє мовлення персонажа; невласне пряма мова автора й діючої особи; характеристичні спогади; монологи та діалоги; роздуми тощо, не говорячи вже про традиційні інформування, повідомлення; описи портретів, інтер’єрів та пейзажів. Але в тому то й справа, що всі названі й неназвані тут прийоми творення образів і ситуацій письменник наповнює багатющим фактичним матеріалом: персонажі його творів не переживають і не приймають кардинально-вирішальних рішень знічев’я - їм потрібно багато доказів і фактів. Саме тому в першій новелі такі довгі й детальні, як для такого жанру, спогади - в них маса доказів злотворення пана Луки. І тоді помітно поверхові психоаналітичні прийоми перетворюються в один довгий, але об’єктивний роздум, а сторінки твору нагадують протоколи духовного “розслідування” автора й персонажів.

Все це надає почуттям діючих осіб, а, отже, і читачам, такої доказовості й переконливості, що традиційні для більшості творів попередників і сучасників митця емоційні афекти у новелах М. Коцюбинського змінюються інтелектуально-емоційними переконаннями. Складність і вирішальність, точніше - критичність суто “новелістичних” ситуацій і подій стає від цього ще гострішою.

І так із новели в новелу.

Еволюція майстерності застосування М. Коцюбинським прийомів творення ситуацій та образів у творах цього жанру полягає не стільки в тому, що він урізноманітнює й збагачує палітру прийомів (цей факт присутній і важливий), скільки в тому, що митець пішов шляхом дуже помітного скорочення “об’ємів” словесного наповнення тих уривків тексту, які містять у собі всі основні ознаки змісту, форми і функцій того чи іншого прийому, і в той же час - таким же помітним збагаченням змісту кожного абзацу, речення й навіть окремих слів та розширенням часово-просторових суспільних масштабів мислення автора та персонажів.

Дуже показовим в цьому плані є щойно розглянута перша новела “Помстився” [5, 155-165] та новела “Intermezzo” [6, 297-309].

За розміром як бачимо ці твори майже однакові. Обидва мають всі основні ознаки жанру.

У першому творі застосовуються переважно аналітичні прийоми, але уривки текстів з їх ознаками дуже довгі. Особливо довгими видаються для новели діалоги та їх складові репліки. Інші поодинокі прийоми служать своєрідними допоміжними (перехідними або єднальними) елементами. І зміст цієї новели містить у собі розповідь про одну подію в стосунках між двома товаришами і одну жінку між ними. І весь твір написано в формі кількох абзаців і кількох діалогів.

В останній новелі мова йде про стосунки особистості й цілого світу. Автором застосовано практично все багатство прийомів, хоча знову ж таки домінують роль відіграють психолого-аналітичні. І в тексті твору можна нарахувати більше восьми десятків абзаців - кожне речення й кожне словосполучення, а то й окреме слово змістовно навантажені максимально. І все це будується на багатющій фактично інтелектуальній основі і на гранично прозорому естетичному підґрунті, що робить твір високодуховним і суспільно вагомим та цінним.

По-четверте, достатньо визначеною й оригінальною виглядає й система прийомів оповідань М. Коцюбинського - в ній також проглядається й процес еволюції майстерності використання прийомів авторського мислення.

Так у ранніх, переважно “діточих” оповіданнях письменник обходить інформативно-констатаційними прийомами й лише зрідка звертається до коротких і влучних характеристик та поверхових психоаналітичних спостережень (“Харитя”, “Маленький грішник”, “Ялинка” тощо). А крізь фрагменти коротеньких авторських роздумів та описів помітним пунктиром проходять ескізні описи портретів персонажів та здебільшого коротенькі пейзажні замальовки.

Далі в оповіданнях 90-х рр. (“Тягизлотник”, “Пе коптьор” “Відьма”, “В путях шайтана”, “По-людському”, “Лялечка” та інші) автор вдається до глибинного дослідження внутрішнього світу людини -

його цікавить не стільки стан чи настрої персонажа, скільки глибинні причини важких почуттів і важливих рішень.

Як і в новелах, в оповіданнях М. Коцюбинського, написаних в останні роки XIX і на самому початку XX ст., застосовується все багатство прийомів творення ситуацій та образів. І так само високоінтелектуально та високодуховно препаруються побутово-громадські та й загальносуспільні (“Persona grata”) настрої і ситуації.

Але в цьому типі творів мотиви, факти й причини вчинків персонажів подані переважно описово-інформативними прийомами, і тому вони значно конкретніші, так і хочеться сказати - “приземленіші”. Та й самі персонажі здебільшого не особистості, а особи, люди пересічні, й то і просто непривабливі та непомітні - просто їм доводиться діяти рішуче й нетрадиційно, бо вони потрапляють у незвичайні житейські ситуації. А з цієї причини прийоми аналітичного характеру все ще залишаючись важливими й часом найважливішими (“Відьма”, “Під мінаретами”, “Persona grata” тощо), все ж втрачають свої абсолютні й визначальні функції та позиції - з’являється помітне й поступове гармонування функцій прийомів різного характеру. Тобто, саме в оповіданнях М. Коцюбинського досягає того, що кожен окремих прийом, типологічні групи прийомів вся система прийомів стилю чи течії, найбільш гармонійні і, головне, найбільш відповідні до теми, сюжету, фактажу й подієвого ряду та особливо до типів людських характерів і ситуацій. Ось чому житейські ситуації, характери й образи людей в оповіданнях змальовані так майстерно, багатогранно, природно й реалістично, що М. Коцюбинський все ще залишається неперевершеним майстром.

По-п’яте, повісті письменник писав упродовж цілого життя. Може тому вони є прекрасним наочним матеріалом для осмислення процесу формування, розвитку й розквіту його майстерності з точки зору використання ним прийомів творчості.

Твір “Для народа. Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а не вченіє тьма”, який “зложив Михайло Коцюбинський 1884 року” [15; 288-304] частіше всього відноситься до жанру оповідання, але і за масштабами проблематики, і за кількістю діючих осіб, і за часово-просторовими межами та за тим, що в центрі повісткування знаходиться ціле життя однієї особистості (та ще й просто за розмірами твору) - це повість.

Більше того, це повість досить традиційна для XIX ст., оскільки в ній використано переважно інформативно-констатаційні прийоми: констатування, описи, повідомлення, спостереження тощо. Лише зрідка в цьому творі зустрічаються роздуми та елементи психологічних спостережень автора. Тут констатуються навіть канонічно визначені добро та зло - вони подаються в “готовому” вигляді. А поширений прийом у літературі типу “мораліте”.

Лише через сім років М. Коцюбинський знову звертається до жанру повісті - пише твір “На віру”. Але тепер в арсеналі письменника десятки все тих же констатаційно-описових та аналітично-психологічних, стверджувальних і заперечувальних прийомів. І хай вони ще виглядають лише хронологічно та логічно пов’язаними та вже тепер є всі основні ознаки системи: в творі використано майже всі типи прийомів, цілі групи й поодинокі прийоми використані сповна цілеспрямовано. Особливо це стосується психолого-аналітичних спостережень - вони досить прямолінійно й дещо по-сентименталістськи багатослівно передають помітно романтизовані пристрасті персонажів.

А далі, від повісті до повісті, цей письменник пішов тим самим шляхом, що й в оповіданнях: зногачення кількості прийомів (у “Тінях забутих предків” ужито вже практично всі типи й різновиди прийомів, включаючи й прийоми домислювання та фантазування (та скорочення уривків тексту з ознаками прийомів), у повістях це процес поступовий, але постійний), досягнення кожним прийомом найбільшого художньо-естетичного ефекту і т. ін., і т. п. Особливу увагу звертає здібність автора поєднувати прийоми різних типів у гармонійну єдність людини і суспільства.

Окремо необхідно ще відзначити опанування прийомом мислення автора за (чи від імені) персонажа. Якщо в перших повістях письменник вживав звичайну форму невластиву прямої мови чи просто непряму мову, то в наступних творах цього жанру все це доповнювалося внутрішнім мовленням і мисленням персонажа. А далі автор поступово, вже впевнено й повністю, перебирає на себе право персонажа не тільки висловлювати думки, а й навіть іронізувати над самим собою.

Щось подібне ми зустрічаємо хіба що в деяких прозових творах В. Винниченка.

Вершинними в цьому плані постають повісті “Тіні забутих предків”, “Коні не винні” та особливо “Fata morgana” - там дійсно автор постає неперевершеним майстром використання всієї системи прийомів творчості в літературі.

Таким чином можна з упевненістю говорити не просто про наявність у творчості М. Коцюбинського складної й постійно еволюціонуючої системи творення образів і ситуацій, як про особливо помітне зростання майстерності митця, а й про те, що цей письменник, потрапивши під гостру критику деяких

його перших творів і знаходячись під постійними і потужними впливами різних стилів і течій, зумів вистояти зі своєю неповторною манерою майстра віртуозно використовувати й поєднувати прийоми різних типів і призначень, творчо й оригінально їх варіювати.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчук А. Сатира Михайла Коцюбинського // Наукові записки Кіровоградського педінституту. - Т. 4. - 1985. - С. 152-171.
2. Дзевєрин И. Проблема сатиры в революционно-демократической эстетике. - К.: АН УССР, 1962. - 293 с.
3. Козлов А. В., Козлов Р. А. Азбука літературознавства. - Тернопіль: Актон, 1992. - 124 с.
4. Костенко М. Художня майстерність М. Коцюбинського. - К.: Рад. шк., 1961. - 176 с.
5. Коцюбинський М. Твори. В 7 т. -Т. 1. - К.: Наук. дум., 1973. - 408 с.
6. Коцюбинський М. Твори. В 7 т. - Т. 2. - К.: Наук. дум., 1974. - 486 с.
7. Коцюбинський М. Твори. В 7 т. - Т. 3. - К.: Наук. Дум., 1974. - 430 с.
8. Кузнєцов Ю. Поетика прози М.Коцюбинського. - К.: Наук. дум., 1989. - 279 с.
9. Миронюк С. Засоби психологічного аналізу в новелі М. Коцюбинського "Persona grata". // Тези доповідей та повідомлень IV-ї республіканської наукової конференції з питань творчості М. Коцюбинського. - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1962. - С. 35-36.
10. Хропко П. До питання про прийом типізації в повісті М. Коцюбинського "Fata morgana". - К.: Вид-во КДП, 1958. - 38 с.

УДК 802.0.879

## НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНОЧНОГО СЛОВΟΣЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Приходько А.И.

Важная роль в образовании производных слов с оценочным значением принадлежит словосложению. По справедливому замечанию Е.А. Василевской "в тех языках, где словосложение имеется, оно является могучим средством пополнения словарного запаса и совершенствования грамматического строя языка" [1,37].

Словосложение отражает специфику языка, так как наряду с некоторыми общими для многих языков чертами обладает национальными, характерными только для данного языка особенностями, составляя одно из отличий одного языка от другого [2, 172; 3;4;5].

Значение сложного слова - это прежде всего то, что. позволяет ему означать тот или иной предмет действительности, а воспринимающему соотносить сложное слово с определенным предметом действительности [5,15;3,98;7,93-103].

Под словосложением, мы вслед за А.Н. Мороховским, будем понимать "во-первых, только сложение таких слов, из которых по крайней мере одно является знаменательным, и во-вторых, будем считать, что сложное слово представляет собой сочетание двух словообразовательных единиц" [ 8,117 ].

Необходимо, отметить, что модели словосложения значительно отличаются друг от друга по многим характеристикам: есть модели, по которым образуются тысячи слов, входящих в словарный состав языка, часть из которых, отражая важные социальные понятия, занимает в нем прочное место. Как отмечает О.Д. Мешков, "значение каждой отдельной модели словосложения определяется и тем фактом, что в рамках некоторых моделей могут действовать различные семантические типы с разнообразными отношениями между компонентами, другие же модели могут порождать лишь однотипные слова, наконец, могут быть и модели, по которым создано всего несколько, а то и вовсе одно слово" [ 4,177].

В целом можно сказать, что литература, посвященная проблеме словосложения, весьма многочисленна и обширна.



Нас интересуют модели сложных слов с точки зрения их участия в образовании, оценочных слов. В корпусе выборки зарегистрировано 4 203 слова, образованных посредством словосложения. Рассмотрим более подробно семантические модели и словообразовательные схемы, характерные для каждой части речи.

### ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ

В корпусе выборки зарегистрировано 1 153 существительных с оценочным значением, образованных словосложением.

Основной схемой, по которой образуются сложные существительные с оценочным значением, является схема  $N+N = N$ . Внутри данной схемы представляется возможным выделить следующие семантические модели:

1.  $N_{1\text{ neutr.}} + N_{2\text{ neg.}} = N_{\text{neg.}}$ , как например: *tomnoddy* - дурак (*noddy* - simpleton- простофиля), т.е. отрицательно-оценочное значение сложного слова обусловлено вторым компонентом, семантическая структура которого имеет семы негативной оценки.

2.  $N_{1\text{ neg.}} + N_{2\text{ neutr.}} = N_{\text{neg.}}$ . Например: *quacksalver* - шарлатан; *znahar'* (*quack* -charlatan - шарлатан). Появление негативной оценки в именах существительных, образованных по этой модели, обусловлено первым компонентом, семантическая структура которого содержит отрицательно-оценочные семы.

3.  $N_{1\text{ pos.}} + N_{2\text{ neutr.}} = N_{\text{pos.}}$ , как например: *peace-activist* - активист борьбы за мир (*peace* - a state of freedom from disorder within a country, with the citizens living according to the law; calmness; quietness; freedom from enxiety - мир; умиротворенность). Возникновение, положительной оценки в данном примере обусловлено тем фактом, что первый компонент модели содержит семы позитивной оценки.

4.  $N_{1\text{ neutr.}} + N_{2\text{ neg.}} = N_{\text{pos.}}$ . Например: *water-drinker* - трезвенник (*water* - the most common liquid, which falls from the sky as rain, forms rivers, lakes, seas and is drunk by people and animals - вода; (*drinker* - a person who drinks alcohol - пьяница). В данном случае, на наш взгляд, происходит нейтрализация отрицательных сем, имеющихся в семантической структуре второго компонента, под влиянием понятийно обусловленной позитивной оценки, заключенной в первом компоненте модели. В результате этого процесса и происходит появление положительной оценки в слове.

Следующей словообразовательной схемой является схема  $A+N=N$ . Здесь выделяются следующие семантические модели:

1.  $A_{\text{neg.}} + N_{\text{neutr.}} = N_{\text{neg.}}$ , как например: *blacksheep* -негодяй (*black* -bad, evil - плохой, дурной). Отрицательно-оценочное значение сложного существительного обусловлено первым компонентом модели, содержащим семы негативной оценки.

2.  $A_{\text{pos.}} + N_{\text{neutr.}} = N_{\text{pos.}}$ . Например: *handyman* - на все руки мастер (*handy* - useful and simple to use; clever in using hands - удобный; ловкий; искусный). Появление позитивной оценки происходит благодаря тому, что первый компонент семантической модели содержит семы положительной оценки.

Следующей словообразовательной схемой является схема  $V + N = N$ . Здесь представляется возможным выделить следующие семантические модели образования сложных существительных с оценочным значением, а именно:

$V_{\text{neutr.}} + N_{\text{neg.}} = N_{\text{neg.}}$  : *telltale* - сплетник; болтун (*tale* - gossip -сплетня).

$V_{\text{neg.}} + N_{\text{neutr.}} = N_{\text{neg.}}$  : *lick* - spittle - лъстец, подхалим (*lick* -crawl, abase - пресмыкаться, унижаться). Как видно из приведенных примеров, негативная оценка в

именах существительных, образованных по данным моделям, возникает в результате того, что семантическая структура одного из компонентов модели содержит отрицательно-оценочные семы. Необходимо отметить, что по мнению ряда лингвистов, большинство существительных, образованных по этим семантическим моделям имеют пейоративное значение [4,184; 9].

3.  $V_{\text{pos.}} + N_{\text{pos.}} = N_{\text{pos.}}$ , как например: *love-favour* - подарок в знак любви (*love*- a strong feeling of fondness for a person - любовь; влюбленность; *favour* - active approval -благодарность; одобрение). Позитивная оценка в существительных, образованных по этой модели, является следствием того, что оба компонента модели содержат положительную оценку.

Таковы основные словообразовательные схемы и семантические модели образования сложных имен существительных с оценочным значением.

### ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ

В корпусе выборки зарегистрировано 2 074 прилагательных с оценочным значением, образованных словосложением.

Здесь выделяются две основные схемы образования прилагательных с оценочным значением: 1. N + A = A. 2. A + A = A.

Внутри схемы N + A = A выделяются следующие семантические модели:

1. N<sub>neutr.</sub> + Adj.<sub>neg.</sub> = Adj.<sub>neg.</sub> Например: pound- foolish - мелочный; (foolish - (derog.) without good sense; stupid; laughable - глупый; дурашливый). Негативная оценка обусловлена вторым компонентом модели, в семантической структуре которого есть отрицательно-оценочные семы.

2. N<sub>neg.</sub> + Adj.<sub>pos.</sub> = Adj.<sub>pos. (neg.)</sub>, как например: fool-hardy - любящий риск; безрассудно храбрый (fool - (derog.) a silly person - дурак; глупец; hardy - strong; able to bear cold, hard work - смелый; отважный; выносливый). По всей видимости знак оценки прилагательного является контекстуально обусловленным: в позитивном контексте будет превалировать второй компонент модели и прилагательное получит положительное значение; при употреблении данного слова в отрицательном контексте превалирует первый компонент модели и прилагательное приобретает отрицательно-оценочное значение.

3. N<sub>neutr.</sub> + Adj.<sub>pos.</sub> = Adj.<sub>pos.</sub>, как например: fashion-worthy - достойный подражания (worthy - desrving to be admired; respected - достойный; заслуживающий). Положительная оценка, как видно из приведенного примера, обусловлена вторым компонентом семантической модели, имеющим позитивное значение.

4. N<sub>pos.</sub> + Adj.<sub>pos.</sub> = Adj.<sub>pos.</sub>, как например: love-worthy - достойный любви (love - a strong feeling of fondness for a person - любовь; влюбленность; worthy - desrving to be admired; respected - достойный; заслуживающий). Появление позитивной оценки в данном случае обусловлено тем, что оба компонента семантической модели содержат семы положительной оценки в своей семантической структуре.

Внутри схемы A + A представляется возможным выделить такие семантические модели:

1. Adj.<sub>1 neutr.</sub> + Adj.<sub>2 pos.</sub> = Adj.<sub>neg.</sub>, как например: half-witted - слабоумный (half - not quite complete;; partly - половинный ; неполный; частичный). Негативная оценка в данном случае зависит от первого компонента семантической модели, который имеет понятийно обусловленную негативную оценку.

2. Adj.<sub>1 neg.</sub> + Adj.<sub>2 pos.</sub> = Adj.<sub>neg.</sub> Например: thick-witted - глупый; тупоголовый (thick - not thin; stupid - толстый; глупый; тупой). Здесь негативная оценка обусловлена первым компонентом модели, семантическая структура которого содержит семы отрицательной оценки.

3. Adj.<sub>1 neg.</sub> + Adj.<sub>2 neg.</sub> = Adj.<sub>neg.</sub>, как например: heavy-thick - неуклюжий; неповоротливый (heavy - of unusual force or amount; a feeling or showing difficulty or slowness in moving; serious; stupid dull - тяжелый; серьезный; тупой; скучный; thick -not thin; stupid - толстый; глупый; тупой). В прилагательных, образованных по данной модели, появление негативной оценки обусловлено тем, что оба компонента семантической модели содержат семы негативной оценки

4. Adj.<sub>1 neutr.</sub> + Adj.<sub>2 pos.</sub> = Adj.<sub>pos.</sub>, как например: quick-witted - умный; сообразительный (witted - having the stated type of ability or understanding - умный; разумный; quick -swift; fast; rapid - быстрый; скорый). Появление позитивной оценки в именах прилагательных, образованных по приведенной выше модели, происходит благодаря тому, что семантическая структура второго компонента содержит семы позитивной оценки. Возникновению позитивной оценки способствует и тот факт, что в семантической структуре первого компонента есть семы положительной оценки, которые могут быть названы понятийно обусловленными.

5. Adj.<sub>1 pos.</sub> + Adj.<sub>2 pos.</sub> = Adj.<sub>pos.</sub>, как например: noble-good - благородный (noble - of high moral quality; deserving praise; worthy; of or belonging to a high social titled rank - благородный; великодушный; знатный; good - having the right qualities; satisfactory; enjoyable - хороший; добрый; милый). Положительная оценка в этом случае обусловлена обоими компонентами семантической модели, содержащими семы позитивной оценки.

Таковы основные словообразовательные схемы и семантические модели образования сложных имен прилагательных.

## ГЛАГОЛ

В корпусе выборки зарегистрировано 976 глаголов с оценочным значением, образованных словосложением.

В системе глагола можно выделить две словообразовательные схемы:

V + V = V. 2. Adv. + V = V.

Внутри первой схемы выделяется одна семантическая модель образования глаголов с оценочным значением, а именно: V<sub>1 neutr.</sub> + V<sub>2 neutr.</sub> = V<sub>neg.</sub>, как например: make - believe - делать вид; притворяться; (make - to produce by work or action - делать; совершать; производить ; believe - to consider to be true or honest; to hold as an option; suppose - верить; доверять; придавать большее значение; полагать). На наш

взгляд, негативная оценка сложного слова обусловлена семами понятийной оценки, содержащимися в семантической структуре второго компонента модели (to consider; to be true or honest; suppose).

Внутри второй схемы можно выделить следующие семантические модели:

1. Adv. + V<sub>neutr.</sub> = V<sub>pos.</sub>, как например: *outstand* - быть знаменитым (*stand* - to support oneself upright on one's feet; to (cause to) rise to a position of doing this; to be in height; to accept successfully; to be in a particular (good) condition; to be of good opinion - стоять; выдерживать; переносить; занимать определенную позицию; быть на хорошем счету).

2. Adv. + V<sub>neutr.</sub> = V<sub>neg.</sub>, как например: *overhear* - подслушивать (*hear* - to receive and understand (sounds) by using the ears; to listen with attention - слышать; прислушиваться к чему-либо). И в первом, и во втором случае оценка, которая появляется в сложных словах, обусловлена наличием сем понятийно обусловленной оценки в семантической структуре рассматриваемых выше слов (в первом случае это семы "to be in height"; "to accept successfully"; "to be of good opinion"; во втором случае - "to listen with attention").

Таковы основные словообразовательные схемы и семантические модели образования сложных глаголов с оценочным значением.

Таким образом, семантические отношения между исходными элементами в процессе оценочного словосложения могут быть сведены к двум основным типам, отражающим направление семантического воздействия одного элемента на другой.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Василевская Е.А. Словообразование в русском языке.- М., 1962.
2. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка.- М., 1976.
3. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова.- М., 1981.
4. Мешков О.Д. Семантические аспекты словосложения английского языка.- М., 1986.
5. Ball O. Compounding in the English language.-N.Y., 1971.
6. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М., 1973.
7. Мешков О.Д. Словообразование в современном английском языке.- М., 1985.
8. Мороховский А.Н. Слово и предложения в истории английского языка.- К., 1980.
9. Marchand H. The categories and types of present - day English word-formation.- Munchen, 1969.

УДК 808.3-23

## КОНФІКСАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ З ПРЕПОЗИТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ *НА-*, *НАВ-* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Путря Н.В.

Система творення прислівників сучасної української мови є результат тривалих, складних і неоднорідних за характером історичних процесів, які привертати і продовжують привертати увагу цілого ряду дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7 та ін.]. Значну роль у прислівниковому словотворенні відіграє, як відомо, адвербіалізація. Разом з тим значна кількість прислівників утворилася морфологічним або адвербіально-морфологічним способом за допомогою афіксальних засобів, помітне місце серед яких посідають двокомпонентні морфеми – конфікси.

Цілий ряд прислівникових конфіксів має спільний препозитивний компонент. До таких належать і складні морфеми з першими елементами *на-* і *нав-*, що мають чимало спільного в словотвірному плані.

І. Препозитивний компонент *на-* входить до складу чотирнадцяти адвербіальних конфіксів. Він утворився на основі колишнього прикметника, який, за аналогією до іменниково-прикметникових сполук, що трансформувалися в прислівник, поступово зрісся з основами субстантивованих частин мови, ставши елементом двокомпонентних морфем.

Морфемний комплекс *на- ...-о* характерний для деад'єктивного прислівникового словотворення. Ця морфема оформляє адвербативи, співвідносні з субстантивованими прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка та прийменником *на-*. Прислівники з цим конфіксом передають такі значення:

а) спосіб дії із супровідним значенням “повнота, достатність ознаки, названої мотивуючим прикметником; досягнення нею межі:” *наголо* (СУМ, V, 52), *насухо* (210), *начисто* (231);

б) спрямування дії: *нарізно* (Гр., II, 516) - “порознь”, *накриво* (УРС, II, 612), *наліво* (СУМ, V, 190), *направо* (207). Більшість прикметників, які, пройшовши стадію субстантивації, стали мотивуючими для цих адвербативів, мають непохідну основу. Винятком є лише прислівник *навічно* (СУМ, V, 35).

Адвербіально-морфологічним способом утворені й нечисленні прислівники-деад'єктиви з конфіксом *на-...-у* типу *нахутку* (Лис., 135), *навалу* (СУМ, V, 26), *нашвидку* (239), які передають значення способу дії.

Таке ж значення властиве й частині відіменникових прислівників із цим конфіксом: *наголову* (СУМ, V, 52), *насилу* (183), *начистоту* (243). Інша частина конфіксальних десубстантивів такого типу набуває обставинного значення, вказуючи на місце поширення дії *наверху* (СУМ, V, 29) або її напрямок *нагору* (СУМ, V, 54), *надолу* (711).

Значенням способу дії характеризуються похідні з конфіксом *на-...-ку*, серед яких переважають девербативи: *нарозкидку* (Лис., 134), *навитяжку* (СУМ, V, 32) – “витягнувши руки по швах”, *наперемінку* (141), мотивовані префіксованими дієсловами. Зрідка такі прислівники можуть передавати ознаку за станом *напідпитку* (СУМ, V, 150). Нерегулярними є похідні з таким конфіксом серед деад'єктивів: *нашвидку* (Гр., II, 584).

Не набули поширення в сучасній українській мові й адвербіальні утворення з конфіксом *на-...-и:* *напідслухи* (Гр., II, 509), *науверти* (530) – “обиняками”, *напідскоки* (УРС, II, 632), *напереваги* (СУМ, V, 140) – “з нахилом уперед”, *наперегони* (140) – “випередити один одного”, мотивовані вторинними дієслівними основами зі спільним значенням способу дії. Десубстантиви оформлені цим конфіксом, можуть мати і часове значення: *навіки* (СУМ, V, 34).

Прислівники з конфіксом *на-...-і* включають відіменникові, відприкметникові та віддієслівні похідні. Десубстантиви мають темпоральні *на-*провесні (Гр., II, 510), *наразі* – (УРС, II, 642), *навесні* (СУМ, V, 169), *нарешті* (169) або обставинні (локалізація у просторі) значення: *наубочі* (Гр., II, 530) - “з боку”, *нагорі* (СУМ, V, 53), *надалі* (74), *назад* (89), *наперед* (140), *насподі* (169). Деад'єктиви позначають спосіб дії *нарівні* (Гр., II, 515), *навидні* (Он., I, 462) - “коли видно”, *наготові* (СУМ, V, 55) часову або кількісну *намалі* (Гр., II, 501) ознаку. Значення способу дії властиве і для девербативів: *наодлуці* (Гр., II, 505) - “відокремлено”, *наодрізі* (505) – “окремо”, *наперелеті* (В., 62), *напохваті* (СУМ, V, 158) – “під рукою”. Рідше вони позначають місце *навідшибі* (Гр., II, 470) – “з боку”, *наодшибі* (505) або час дії *на-*розвидні (Гр., II, 517) – “на світанку”.

Кількісно обмеженою є і група конфіксальних прислівників, оформлених морфемою *на-...-ки*, які зберігають зв'язок зі старою формою орудного відмінка множини (*верхи, рачки, задки, пішки* і т.п.) [див.: 8, 454]. Серед таких прислівників виділяються адвербативи різної частининомовної похідності: деад'єктиви *напрямки* (СУМ, V, 164) - “навпростець”, *насправжки* (196) – “насправді” та девербативи *наомацки* (Он., I, 471) – “помацки”, *напомацки* (СУМ, V, 156) – “за допомогою дотику”. Вони вказують на спосіб виконання дії, рідше називають просторові ознаки, напрямки дії.

Морфема *на-...-ець* трапляється переважно у відприкметникових прислівниках, наприклад: *направець* (Гр., II, 510) – “направо”, *напростець* (510) – “навпростець”. Конфікс *на-...-ець* виступає в окремих випадках як синонім морфеми *на-...-ки* (пор.: *напрямки* – (СУМ, V, 41) і *направець* (164) і є носієм значення “напрямок дії”.

Загальним значенням способу дії характеризуються й адвербативи з конфіксом *на-...-ці*, який взаємодіє в процесі словотворення з дієслівними (як правило, префіксованими) основами *наомиці* (Он., I, 472) – “навмання” та спорадично – основами прикметників *направці* (Он., I, 474) – “направстець”, *навпростець* (СУМ, V, 41), іменників *насилці* (Гр., II, 519) та числівників *наомиці* – (СУМ, V, 135).

Нерегулярними в адвербіальному словотворенні сучасної української мови є конфікси *на-...-а* *нахильця* (Лис., 135), *на-*гора (СУМ, V, 461) – “на поверхню землі”, *на-...-ах* *надибках* (Лис., 132), *накарачках* (СУМ, V, 100) – “на долонях і наколінах”, *на-...-ом* *натолоком* (Он., I, 478) – “юрбою”, *нахрапом* (УРС, II, 671), *на-...-ох* *напальцох* (Он., I, 472) - “на вшпиньки”, частина яких є синонімічними до більш продуктивних або більш уживаних конфіксальних моделей.

Досить широкого вжитку набули в сучасній українській мові адвербативи з початковим елементом *на-* та кінцевим компонентом, що не має матеріального вираження. Прислівники з конфіксом *на-...-Ø* є віддієслівними утвореннями, основа яких ускладнена префіксами *від-, з-, о-, пере-, про-, у-*, наприклад: *навідворіт* (Гр., II, 469) – “назад”, *назгад* (488) – “напам'ять”, *наздид* (488) - “назустріч”, *наздид* (489) - “на

здивуваня”, *наосліп* (505), *наослаб* (506) – ”вільно”, *наохляп* (506) – ”мішком”, *навідліт* (СУМ, V, 32) – ”навідліч”, *наперебій* (УРС, II, 628), *напереверт* (СУМ, V, 140), *напролом* (161), *наугад* (223) та ін. Частина аналізованих адвербативів має фонетичні варіанти, пор.: *наопаш* (Гр., II, 505) – ”в накидку”, *наopak* (505) – ”навиворіт”, *наopач* (505), *навідмаш* – *навідмах* (СУМ, V, 33), *наодмаш* (135), *нарозтіж* (УРС, II, 646) – *нарозтяг* (СУМ, V, 177). Значно менше серед конфіксальних прислівникових утворень цього типу відіменникових похідних: *наруч* (УРС, II, 646), *навіч* (СУМ, V, 35). Прислівники аналізованої моделі передають спільне значення способу дії. Окремі десубстантиви вказують на напрямок дії: *наузбіч* (Гр., II, 530) – ”з боку”.

II. Префіксальний компонент *нав-* входить до складу восьми адвербіальних конфіксів. Цей початковий елемент морфемного комплексу ”вичленовується в інноваціях порівняно недавнього часу” і сам є новотвором [див.:9,119]. За спостереженнями П.І.Білоусенка, ”один з елементів (*в-* чи *на-*) у префіксі *нав-* є плеонастичним нашаруванням, адже значення способу дії уже в XI – XIII ст., могло виражатися прийменниково-відмінковими формами з прийменниками *в-* або *на-*” [див.:9,120]. Майже всі прислівники з першим конфіксальним компонентом *нав-*, що функціонують у сучасній українській мові, були утворені до кінця XIX ст. [див.:9,122].

1. Серед адвербіальних утворень з конфіксами, що включають початковий елемент *нав-*, найпомітнішу в кількісному відношенні групу становлять прислівники, утворені адвербіально-морфологічним способом за допомогою морфем *нав-...-ки*. Похідні цього типу включають девербативи, мотивовані як префіксальними *наввипинки* (Гр., II, 167), *наввирунки* (467), *навпомірки* (473) – ”вдвох”, *наввимашки* (СУМ, V, 26), *наввперемішки* (40), *навпомацки*, *навприсідки* (41), так і безпрефіксними основами *навбитки* (Гр., II, 467), *навпрачки* (473) – ”прямо”, *навхильки* (474) – ”нахильці”, *навлежки* (СУМ, V, 37), *навтямки* – (43). В окремих випадках визначення належності елемента *в-* до препозитивної частини конфікса або до кореня пов’язане з певними труднощами (пор.: *навтьоки* (СУМ, V, 42) (*тікати* чи *етікати*)).

Основа в девербативах аналізованого типу може бути й дієприслівниковою, як-от: *навлежачки* (Гр., II, 471), *навсидячки* (УРС, II, 573), *навстоячки* (СУМ, V, 42), виникнення варіантних утворень типу *навсидячки* – *навсидьки* (УРС, II, 573, СУМ, V, 42).

Значно менше в сучасній українській мові деад’єктивних прислівників з конфіксом *нав-...-ки*, при чому мотивуючий якісний прикметник може мати як неступеньовану, так і ступеньовану форми, пор.: *наввишки* (Гр., II, 467) – ”заввишки”, *навглибшки* (СУМ, V, 26), *навсправжки* (42). Твірна основа у процесі конфіксації може зазнавати морфологічних змін *наввишки* (СУМ, V, 26) або функціонувати в складі похідних у двох фонетичних варіантах, як-от: *навпростки* (Лис., 131) і *навпрошки* (СУМ, V, 41) – ”навпростець”.

Підтвердженням плеонастичного характеру компонента *в-* префіксального комплексу морфем *нав-...-ки* служить факт останньої словотвірної синонімії з морфемним комплексом *на-...-ки*: обидва конфікси надають похідним однакове словотвірне значення способу дії.

Нечисленними є десубстантиви з конфіксом *нав-...-ки*: *навкулачки* (УРС, II, 571), *навколенки* (СУМ, V, 36) – ”на колінах” з варіантними формами *навколішки* (СУМ, V, 36) і *навколяшки* (Чаб., II, 306) – ”навколінки”. Останній прислівник має і словотвірний варіант із конфіксом *нав-...-ці*: *навколінці* (СУМ, II, 36). Ця морфема виступає синонімічною по відношенню до вище розглянутих конфіксів *на-...-ки*, *на-...-ці* (пор.: *напрямки* – *напрямі* – *навпрямі* (СУМ, V, 41)).

2. Прислівники, утворені за допомогою конфікса *нав-...-и*, представлені й девербативами, які передають загальне значення способу дії *навдьори* (Гр., II, 467) – ”навдери”, *навтрюхи* (474) – ”бігом”, *навкази* (Он., I, 462) – ”напоказ” від *казитися*, *навкори* (462) – ”наперекір” від *корити*, *навзаводи* (СУМ, V, 27) – ”дуже швидко”, яке може ускладнюватися додатковим значенням ”напрямок дії”: *навскоси* (Гр., II, 473) – ”наскіс”, *навперейми* (СУМ, V, 40) – ”виходячи на зустріч”. Вони можуть набувати варіантних форм, зумовлених різною видовою характеристикою дієслівних мотивуючих основ, пор.: *навкоси* (СУМ, V, 36) і *навскоси* (42).

3. Виключно девербативи репрезентують і похідні з конфіксом *нав-...-а*: *наввкидя*, *навлежа* (СУМ, V, 36), позначаючи спосіб дії.

4. Не відзначаються регулярністю в сучасній українській мові конфіксальні прислівники з початковим елементом *нав-* та іншими конфіксальними компонентами: *нав-...-у* *навдивовижу* (СУМ, V, 26) – ”надзвичайно”, *навпереміну* (141) – ”напереміну”.

Другий компонент конфікса з препозитивним компонентом *нав-* може бути нульовим. За допомогою цієї морфемі творяться в основному віддієслівні прислівники: *навстяж* (Гр., II, 474) – ”навстіж”, *навгул* – ”огулом”, *навдогад* (467) – ”на здогад”, *навскач* (УРС, II, 573), *навзамін* (СУМ, V, 29) – ”на заміну”, *навперемін* (40) – ”наперемінку” та ін., об’єднаних значенням ”спосіб дії”. Прислівники такої моделі зафіксовано і в діалектному мовленні: *навдогон* (Чаб., 304) – ”навздогін”, *навкидь* (306) – ”навкидки”.

Зрідка цей конфікс бере участь у творенні деад'єктивів *навстріть* (Он.,II,463) – “назустріч”, *навпрост* (СУМ,V,41) – ”навпростець” і девербативів *навзбіч* (СУМ,V,29), надаючи цим похідним додаткового обставинного значення “напрямок дії”.

Становлячи порівняно невеликі в кількісному плані групи похідних (конфіксальних прислівників з початковим елементом *на-* за нашими даними, у літературній мові та обстежених діалектах, зафіксовано близько 120, а з початковим елементом *нав-* - близько 110 одиниць), досліджувані адвербативи надзвичайно строкаті у плані словотвірної будови, включають різні частиномовні основи (у більшості – дієслівні, переважно префіксовані, рідше – іменникові та прикметникові, у поодиноких випадках – числівникові та прислівникові) і набувають переважно загального значення способу дії або вказують на спрямованість чи розвиток дії. Абсолютній більшості аналізованих конфіксальних дериватів притаманний виразний відтінок розмовності.

### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови ТІ-ХІ-К.: Наукова думка, 1970-1980

Лис. – Лисенко П. С. Словник діалектної поліських говорів К.: Наукова думка, 1974

Он. –Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок Ч І-ІІ. - К.: Наукова думка, 1984

Чаб. –Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини Т. I-IV, Запоріжжя. ЗДУ, 1992

В. –Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Випуск 1.-Харків: Видавництво Харківського державного університету, 1960

Гр. –Словарь украинского языка. Зібр. ред. журн. "Киевская старина". Упорядкував з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. Т. 1-4.-К., 1907-1909.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Гумецька Л.Л. Словотвір прислівників української актової мови XIV – XV ст. // Українська мова в школі.-1957.- №6.-с.12-26.
2. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. - Харків, 1960. – 124с.
3. Довгая Т.М. Адвербиализация в современном украинском литературном языке: АКД. – Ужгород, 1970. – 20с.
4. Уздыган И.М. Отадъективные наречия в украинском языке XVI – XVII вв. (словообразовательная структура): АКД. – К., 1975. – 24с.
5. Німчук В.В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук.думка, 1978.
6. Білоусенко П.І. история и особенности наречия времени в украинском языке: АКД. – К., 1982. – 24с.
7. Вербовий М.В. Формування складу й розвиток словотвірної структури прислівників способу дії в українській мові: АКД. – К., 1994. – 14с.
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук.думка, 1969. – 584с.
9. Білоусенко П.І. Префікс *нав-* в українській мові // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. Наук. Праць, присвяч. Пам'яті проф. С.П.Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С.119-122.

УДК 803.0 – 3: 830 – 3.07

## СТИЛІСТИКА НІМЕЦЬКОГО КОНЦЕНТРОВАНОГО ТА КОРОТКОГО ОПОВІДАННЯ

Ріхтер О.О.

Головною стильовою тенденцією в сучасній світовій белетристиці є символізація і підтекстний характер мови, що цілком відповідає таким провідним екстралінгвістичним факторам, як лапідарність форми при глибині змісту. Найбільш відчутне це в малих епічних формах (притча, історична новела, анекдот, новела тощо). Серед цих жанрів значне місце посідають такі основні різновиди оповідання, як коротке та концентроване. Сьогодні дослідники (наприклад, К. Фрейданк [1], К. Додерер [2 ], С. Шуберт [3]) все

частіше звертають свою увагу на вивчення останньої жанрової форми: їх всіх інтригує особливість мови в цьому явищі. Але, на жаль, він досліджений лише з точки зору літературознавства (та й то неповністю), тоді як аналіз мовних особливостей в їх художній функції (тобто лінгвопоетики або стилістики жанру) зможе дати відповідь на багато запитань не тільки, та й не стільки лінгвістичного, а й екстралінгвістичного, літературознавчого характеру.

Першою невирішеною проблемою тут виступає питання про генезис жанру. Визнано, що „концентроване оповідання“ (або *Kürzestgeschichte*) стало надбанням Німеччини ще в 50-і роки нашого сторіччя, але є досить поширеним і в наш час. Розвиток цієї нової форми в німецькій літературі традиційно пов'язують з жанром короткого оповідання (або *Kurzgeschichte*), яке виникло в західноєвропейській літературі наприкінці XIX сторіччя, але заслужило визнання як жанр лише на початку XX сторіччя, тобто пізніше за всі інші художні форми, як справедливо стверджує вітчизняний дослідник Л.М. Тимошук, вивчаючи короткі оповідання В. Борхерта [4]. Недаремно цей жанр називають іноді «дитям нашого сторіччя» [5], а також «дитиною післявоєнного часу» [6].

Деякі вчені стоять на платформі англо-американського походження німецького короткого оповідання (наприклад, Бернд Мацовски та Ернст Скотт [7]). Але це здається досить суперечливим. Якщо розглянути будь-який національний літературний процес в Європі, то можна побачити джерела короткого оповідання в середньовічному історичному анекдоті, у новелі епохи Відродження тощо. Так, з появою новел Боккаччо запанує інший тип розповіді: незначний сюжет, одна подія, два-три героя. У появі малих за обсягом творів Боккаччо неможливо не помітити нової літературної тенденції: на малому, майже мінімальному обсязі, дати максимум змісту. Отже, обсяг художнього твору зменшується, а концентрація проблем, яких він торкається, зростає. Але ця тенденція не виникає разом з Боккаччо, а лише стає домінуючою, бо з'являється вона значно раніше, і не в європейському епосі, а в літературі Християнства (притча), в античності (анекдот) тощо. Так, у німецькій літературі ще в XIII сторіччі з'явився жанр шванку, потім історичного анекдоту. Немає сенсу в цій короткій статті давати весь нарис малої жанрової форми, але про її жанровий зміст сказати треба так. Поступово глибока й широка соціальна проблематика стає справою роману, а новела вичерпує себе: спочатку вона витискається в галузь психології персонажа, а згодом і в галузь лише розважальної тематики. Роман же розростається до надвеликих розмірів – роману-епопеї (Стендаль, Л. Толстой, Т. Манн та ін.), роману-циклу (Бальзак, Золя, Голсуорсі, Фолкнер та ін.). Тому закономірним здається подальше виникнення короткого оповідання, яке пропонувало неосяжні романні змістові можливості поруч з малою новелістичною формою. На сучасному етапі можна казати про виникнення нового, більш концентрованого, стислого оповідання - «*Kürzestgeschichte*».

Так вірно можна тлумачити літературознавчі, екстралінгвістичні чинники концентрованого оповідання. Але для їх об'єктивного аналізу треба підключити і лінгвістичні фактори, які ще майже і не піддавалися дослідженню ані в науці про літературу, ані в науці про мову.

Справа в тому, що художня мова має теж свою тенденцію розвитку в європейській белетристиці: від загальноконвенціонального змісту словникової семантики відповідної лексеми через оказіональне розрізнення (здогадку) контекстної семантики до нісенітничі семантики підтекстної [8]. І хоч шлях вів і завів літературу в глухий кут суб'єктивного самовиразу (а не об'єктивної комунікації, як було раніше), він мав одне відгалуження, по якому пішли батьки концентрованого оповідання: символізація, притчеізація, полісемізація мови за рахунок накопичення лексемою контекстної семантики.

Той факт, що концентроване оповідання є сучасним літературним жанром, робить це дослідження досить актуальним. Окрім того, тема даного розшуку наслідую сучасну тенденцію розглядати всі явища на межі кількох наук, а саме на межі лінгвістики, літературознавства, художньої стилістики тощо.

Ще в середині XX сторіччя виникли такі нові напрямки дослідження тексту, як лінгвістика тексту та його інтерпретація. Усе почалося з того, що дослідники розглянули речення в пошуках одиниць тексту не як суму слів, а як компонент тексту. Потім мовознавці зайнялися вивченням структурних одиниць, більших за речення: фрази, абзаца та тексту в цілому. Розглядання тексту як внутрішньо єдиного явища поставило вивчення художнього твору на зовсім інший рівень. З'явилося багато лінгвістичних робіт, присвячених вивченню мови (або стилю) художнього твору. Але згодом прийшли до розуміння того, що вживання традиційного категоріального апарата мовознавства для стильового аналізу художнього твору не дає бажаного результату. Поступово з'являється інший напрямок у дослідженні художнього тексту, який не має точно визначеної назви: „літературознавча стилістика“ у В.В. Виноградова, „стилістика декодування“ в І. В. Арнольд, „інтерпретація тексту“ у В.М. Жирмунського, Е.Г. Різель, В.А. Кухаренко, А.І. Домашнева, „стилістичний аналіз“ у М.П. Брандес тощо [8].

А.І. Домашнев, який займається інтерпретацією німецькомовних художніх творів, вважає, що, по-перше, при аналізі тексту використовують дані комплексу лінгвістичних дисциплін: теоретичної граматики, лексикології, теорії мовної норми та дані стилістики. По-друге, він підкреслює, що „правильне та глибоке тлумачення художнього твору вимагає також знання епохи, яка описується у творі, та тієї, в якій

пише письменник, а також філософських і соціально-історичних передумов створення твору, тобто використання так званих позатекстових структур»[9]. Але, як показує практика, майже всі дослідники художнього твору вивчали його лише з одного боку: форми (лінгвістика) або змісту (літературознавство), і ніхто не пішов шляхом синтезу форми та змісту.

У даній статті використовується для визначення такого синтезу термін “лінгвопоетика”. При цьому увага звертається на те, що “об’єктом аналізу у нової дисципліни, яка має на меті вивчення художнього твору як цілісності, буде образність, а не образ. Різниця тут суттєва: образність – це засіб створення образу, а образ – наслідок, результат образності; з другого боку, образність – це дослідницький об’єкт лінгвопоетики, а образ – літературознавства.” [8] Саме синтез багатьох філологічних наук, тобто лінгвопоетика, створює передумови для об’єктивного аналізу такого новітнього та досить складного жанру, як німецьке “концентроване оповідання”.

Треба звернути увагу також і на різницю між термінами “стильовий” та “стилістичний”. Для того, щоб краще її зрозуміти слід розглянути ті підходи до тлумачення “художнього стилю”, які існували або існують на сучасному етапі.

Зміст поняття «стиль» складався історично як результат досліджень у різних наукових дисциплінах. Так, раніш за всіх з’явилося те поняття стилю, яке можна назвати лінгвістичним. Тут стиль - це мовні засоби зображення та виразу, зокрема численні тропи та фігури, це різноманітні типи та форми мовлення.

Найвидатнішими представниками лінгвістичної стилістики були французькі вчені Ш. Балі та П. Гіро. Кожний з них дав своє розуміння стилю, але вони всі єдині в розумінні стилю як лише мовної категорії [10].

Відділення лінгвістичної стилістики від стилістики загальної сприяло відокремленню й іншої дисципліни - літературознавчої стилістики. Її предметом стає стиль як явище художнє.

А. Н. Соколов, у своїй праці, присвяченій теорії стилю, відзначає, що «як явище словесного мистецтва - літературний стиль співвідноситься з художнім стилем, а як явище словесного мистецтва літературний стиль співвідноситься з мовним стилем» [10].

Найбільш послідовними пропагандистами літературознавчого - на підставі лінгвістики - розуміння стилю можна визнати Карла Фослера та Лео Шпитцера, які очолили так звану «неофілологічну» школу в стилістиці.

О. Вальцер, В. Кайзер, В.М. Жирмунський, Д.С. Лихачов виступили з обґрунтуванням широкого розуміння стилю у застосування до літератури. За їх думкою, до поняття «художнього стилю» літературного твору входять не тільки мовні засоби, а також теми, образи, композиція твору, його художній зміст, який виражається мовними засобами, але не вичерпуються ними, тобто мова розуміється як частина стилю літератури.

З виникненням та розвитком лінгвістики тексту вчені намагаються усвідомити поняття «стиль» як категорію теорії тексту, а стильові ознаки як його компоненти, що реалізуються у середині даного тексту, а не поза ним. Тому в дослідницькій тематиці на передній план висувається проблема співвідношення стилю та цілісного змісту художнього твору.

З цих позицій стиль розуміється як мовне варіювання в тексті, а сам текст у такому випадку являє собою результат відповідного відбору та поєднання мовних засобів; саме тому кожний окремий текст володіє стилем.

У вітчизняній філології можна виділити два, на перший погляд, протилежних підходи до визначення стилю - «функціональний» (стиль - художня закономірність, яка забезпечує єдність елементів твору) та «предметний» (стиль, як система, підсистема, сукупність і таке інше деяких мовних одиниць та засоби їх організації) [11]. Така подвійність у розумінні стилю бере свій початок в концепції академіка В.В. Виноградова, у працях якого можна зустріти рівноправні визначення стилю як сукупності прийомів використання, відбору та поєднання засобів мовного спілкування («Стиль - це суспільно усвідомлена та функціонально обумовлена, внутрішньо об’єднана сукупність прийомів вживання, відбору та поєднання засобів мовного спілкування тієї чи іншої загальнонародної, загальнонаціональної мови, яка співвідноситься з іншими такими ж самими засобами вираження, які служать для іншої мети, виконують інші функції в мовній практиці даного народу» [12]) і водночас з цим визначення стилю як окремих композиційних підсистем. У нашій лінгвістиці одержало перевагу друге розуміння стилю, тобто розуміння стилю як якоїсь підсистеми мовних засобів, що об’єднуються або функцією, або спільністю їх використання.

Отже існує три головних підходи до поняття «художній стиль»:

1. Лінгвістичний підхід - тут увага приділяється емоціональності та експресивності мовних явищ. З цієї точки зору стиль є в будь-якому тексті, навіть у нехудожньому.



2. Літературознавчий підхід - у художньому тексті стиль виступає тільки як категорія змісту. Тут важливими є тема, сюжет, персонажі і таке інше, але при цьому майже не приділяється увага мовним особливостям твору, лише іноді розглядаються тропи.
3. Філологічний підхід, або лінгвопоетичний - він являє собою синтез перших двох підходів. Тут через мовну форму тексту аналізується змістовний аспект художнього твору.

Далі розгляд концентрованого оповідання буде йти у зв'язку, по-перше, з лінгвопоетичним підходом до стилю, а по-друге, з німецьким коротким оповіданням, бо зрозуміти особливості жанру твору можна краще за допомогою або за контрастом з іншими жанрами.

На сучасному етапі існує велика кількість визначень та точок зору щодо короткого та концентрованого оповідання. Але, не зважаючи вже на їх багатолітнє вивчення, не існує єдиного тлумачення даних понять. Цей факт свідчить про складність та багатогранність малих жанрів. Нез'ясованість призводить також до змішування понять та явищ, а іноді ці терміни вживаються для позначення різних, часом зовсім несумісних літературних форм. Дослідники німецького короткого оповідання, наприклад, Г.-А. Ебінг [13], М. Друзак [14] та інші, вважають, що у короткого оповідання не має чіткої межі. Це дозволяє їм майже ототожнювати його з оповіданням (die Erzählung), новелою (die Novelle), історією (die Anekdote), анекдотом (der Witz) та нарисом (die Skizze) [15].

Граф Г.-К. фон Нойхаусс теж саме пише й про концентроване оповідання. Він підкреслює, що анекдот, календарні історії, коротке оповідання, байка та притча є попередниками концентрованого оповідання, а також те, що майже кожне концентроване оповідання є сумішшю ознак, приведених раніше жанрів, яку дуже важко розрізнити, бо ознаки різних жанрів створюють між собою нерозривний зв'язок [16].

Велику кількість праць, присвячених вивченню короткого та концентрованого оповідання, об'єднує одна риса: всі вони розглядають малі форми лише як літературне явище і майже не звертають увагу на їх мовні особливості. Отже, всі дослідники йдуть шляхом аналізу форми (часто розуміючи під цим обсяг твору) у визначенні жанру, лише деякі – шляхом аналізу змісту, і ніхто - шляхом синтезу форми та змісту. Крім того, ніхто не аналізує мову концентрованого оповідання як головний фактор жанру, бо під формою розуміють обсяг, а під змістом – сюжет, тоді як під мовою треба розуміти художню функцію лінгвістичних одиниць. Так, граф Г.-К. фон Нойхаусс відокремлює концентроване оповідання саме за обсягом: “обсяг [концентрованого оповідання] сягає від двох рядків до саме більше трьох сторінок, бо після цього говорять вже про коротке оповідання” [16].

Отже, постає завдання розглянути та дати найбільш повний аналіз саме мовних особливостей німецького концентрованого оповідання. Але спочатку треба звернути увагу на безпосередній зв'язок між часом виникнення цих жанрів та їх мовними особливостями. Те, що німецьке коротке оповідання виникло в післявоєнний час, безумовно залишило свій відбиток на мові цієї малої літературної форми. Її темами стали воєнні ситуації та зображення років голоду, а згодом теми ситого суспільства “економічного дива”. У цей період письменники прагнули показати оточуючу їх дійсність без прикрас, такою, якою вона була насправді. Без прикрас і без пафосу автори описують Німеччину такою, якою вони її бачили, Німеччину в руїнах. А це все обумовило і мову цього жанру. Концентроване оповідання, існуючи спочатку поряд з іншими жанрами, виходить на перший план у 60-ті роки нашого сторіччя, коли видавники літературного журналу “Акценти” (Akzente) звернули свою увагу на історії, які склалися з двох, трьох речень й вимагали не більше ніж одну хвилину для читання. У цей час люди знову повертаються до вивчення свого “Я”, до того, що людина відчуває та думає. Письменники звернулись до окремих деталей, експериментували з мовою та словом, намагалися на найбільш малому обсязі дати як найбільше думок. Це призводило до активізації окремих мовних елементів та до неймовірної стислості розповіді.

Мову короткого оповідання характеризує тенденція до чіткого та лаконічного висловлювання. Як наслідок цього – створення звичайних та okazіональних складних слів. За їх допомогою досягається мовна економія, а також виразність, яскравість та наочність мови.

Важлива роль у досягненні лаконічності змісту, а водночас й простоти, належить розмовним елементам.

Деякі дослідники (наприклад, М.Кабіш [17]) підкреслюють метафоричність мови короткого оповідання. Письменники використовують найчастіше персоніфікацію та метонімію, хоч і намагаються зображати події нейтрально. Тому в оповіданнях майже відсутні епітети, які могли б показати відношення автора до подій.

Поряд із лексикою синтаксис є найважливішим засобом, який створює стиль художнього твору і тісно поєднаний зі змістом висловлювання. Синтаксис німецького короткого оповідання є також своєрідним. Письменники тут також намагались знайти конструкції, які найкраще б передали їх почуття, докладніше донесли б їх думки читачеві. Але синтаксис цієї малої літературної форми досить нерівномірний: від уламків речень до великих складно-підрядних сполучень. Взаємозв'язок між реченнями підтримується

не стільки граматичними, скільки семантичними засобами: синтаксичні одиниці продовжують та доповнюють одна одну своїм значенням.

Отже, коротке оповідання бідне на стильові фігури. Ведучий стильовий засіб цього жанру – повтор. Повтор використовується тут як засіб архітектурної побудови та для надання більшої ваги подіям. Речення, які містять головну ідею твору, повторюються в різних варіаціях.

У коротких оповіданнях досягається велика типовість проблем та явищ. Цьому сприяє і те, що автор не надає своїм героям індивідуальних рис. У центрі оповідань не конкретні люди та події, а людські долі в цілому. Тому головні персонажі не отримують ніяких імен. Для називання своїх героїв автор використовує означений та неозначений артикль, безособові та особові займенники, або письменник вживає типові імена, назви професій тощо.

До ознак концентрованого оповідання можна віднести якоюсь мірою все сказане раніше про коротке оповідання. Але повинна бути десть різниця? Обсяг та зміст не можуть бути чіткими критеріями аналізу, бо різниця між цими двома малими формами дуже невелика. Отже, відповідь на це запитання повинна лежати в мові, мовних особливостях цих жанрів.

Спочатку треба ще раз нагадати, що існує три шари значення слова в тексті: словникове, контекстуальне та підтекстне. Перші два типи семантики не викликають ніяких труднощів, бо це ті значення, які лексема має або отримує в тексті під час взаємодії з іншими словами. Під підтекстним шаром семантики розуміються авторські приватні асоціації, коли письменник вкладає в слова такі нюанси, які відомі лише йому. У концентрованих оповіданнях автор відмовляється від першого шару семантики (словникового), особливо поширює контекстуальну та особливо підтекстну семантику і цим досягає символізації, притчеізації розповіді.

Як приклад розглянемо концентроване оповідання Юргена Бекера “Раніше все це було зовсім інакше” (Früher war das alles ganz anders).

Як це і притаманно короткому та концентрованому оповіданню, у нього немає звичайного для пересічного читача початку, тобто автор не дає нам ніякої інформації про місце події, про головних героїв. Читач відразу поринає в думки автора. Це явище називають відкритим початком. Така відкритість також стосується і закінчення концентрованого оповідання: автор не доводить читача до висновку, сам не дає ніяких варіантів вирішення поставлених у творі проблем, він тільки робить натяки, вміло ховаючи їх у мовній канві твору, які примушують людину замислитися і самому зробити висновки.

Ця відкритість на початку та в кінці твору робить дуже велике навантаження на перше і останнє речення, і досить часто в них міститься головна думка художнього твору. Так, у даному оповіданні перше речення співпадає з заголовком твору. У читача відразу постає питання: що розуміє автор під словом “це” та “раніше”? Використання означеного артикля приводить до думки, що автор має на увазі під цим якісь зовсім конкретні явища і дозволяє зробити припущення, що далі буде йти розкриття цього слова. Але це сподівання не справджується, акцент розповіді переноситься на слово “раніше”. Усі речення починаються словами “раніше” та “тоді” і позиція першого місця в реченні надає більшої ваги цим словам.

На протязі усього тексту автор створює образи, які асоціюються зі словом “раніше”: “міста були набагато більше та села були ще селами”, “церква стояла ще в селі”, “літа були справжніми літами”, “молоко було ще здоровим”, кілька інших речень та останнє “раніше ще слухали, коли розповідали про те, що було раніше”. Постійне використання слова “ще” та порівняльного ступеня прикметників викликає почуття, що зараз вже все зовсім інакше, мабуть, набагато гірше. Так поступово читач приходить до думки, внутрішньо погоджуючись з автором, порівнюючи сучасний стиль життя з тим, як жили раніше, що насправді все змінилося і раніше все було краще. Так складається образ гарного минулого, золотого віку.

Отже, на прикладі цього тексту можна бачити, як за допомогою роз’яснення йде розширення значення слова “раніше” та ступінчасте наростання узагальнення. На протязі менш ніж двадцяти рядків слово отримує новий смисл та зміст, стає символом (у даному творі – символом усього гарного), іноді слово може втратити свій негативний відтінок. Таке напластування, полісемантика слів, символізація та притчеізація є одними із головних стильових особливостей німецького концентрованого оповідання.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Freydank K. Das Prosawerk Borcherts. Zur Problematik der Kurzgeschichte in Deutschland. - Marburg, 1964.
2. Doderer K. Die Kurzgeschichte in Deutschland. – Neudruck, Darmstadt, 1969.
3. Schubert S. Die Kürzestgeschichte: Struktur und Wirkung : Annäherung an die Short short story unter dissonanztheoretischen Gesichtspunkten. - Frankfurt am Main: Lang, 1997. - 254 S.

4. Тимошук Л.М. Відмітні ознаки короткого оповідання В. Борхерта // Іноземна філологія. - 1980. - № 59. - С. 44-51.
5. Unselde S. An diesem Dienstag. Unvorgreifliche Gedanken über die Kurzgeschichte. Akzente, H.2. - München, 1955. - 211s.
6. BANGE LEHRHILFEN Methoden und Beispiele der Kurzgeschichteninterpretation. - Hollfeld: herausgegeben von Gerda Burger und der Projektgruppe Zams C.Bange Verlag, 1995. - 146s.
7. Bernd Matzowski, Ernst Scott Basisinterpretation für den Literatur und Deutschunterricht (zu 36 modernen deutschen Kurzgeschichten mit Arbeitsfragen). - Hollfeld, 1991. - 106s.
8. Нуменко А. М. Лінгвопоетика як наука // Нові підходи до вивчення й викладання філології у вищій школі. – К., 1994. – С.89-105.
9. Домашнев А. И. Интерпретация художественного текста. – М.: Просвещение, 1989. – 208с.
10. Соколов А.Н. Теория стиля. - М.: Иск-во, 1968. - 243с.
11. Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. - М.: Высш. школа, 1983. – 271с.
12. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. - М.: Высш. школа, 1981. – С.132.
13. Ebing H.A. Die deutsche Kurzgeschichte. Wurzeln und Wesen einer neuen literarischen Kunstform. - Münster.Bochum, 1936. Doderer K. Die Kurzgeschichte in Deutschland. – Neudruck, Darmstadt, 1969.
14. Druzak M. Erzählte Zeit. 50 deutsche Kurzgeschichten der Gegenwart. - Stuttgart: Philipp Reclam, 1989. - 517s.
15. Duden Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden. - Bibliographisches Institut Mannheim/Wien/Zürich: Dudenverlag.- B4. - 1985.
16. H.-Ch. Nayhauss Kürzestgeschichten. Arbeitstexte für den Unterricht. Stuttgart: Philipp Reclam, 1982. – 80s.
17. Kabisch M. Interpretation wiederholen und üben «Ein Arbeitsheft für den Deutschunterricht des Sekundarstufe II. - Stuttgart: Ernst Klett Schilbuchverlag, 1994. – S. 29.

УДК 801.541.2:800.873

## **СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НАДДНІСТРЯНСЬКИХ ГОВІРОК В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ**

Романюк Н.В.

Пам'ять народу зберегла для нас чудові перлини народної мудрості. Основним багатством будь-якого народу є мова, тому і джерела духовності саме в ній.

Дбаючи про відродження і подальший розквіт мови, маємо на меті відродження нації як духовно, так і фізично, адже з покоління в покоління передаються і залишаються нам різноманітні приклади фразеологічних одиниць, що відображають історичні, суспільні обставини давноминулих подій

У сучасному українському мовознавстві ведуться активні дослідження, спрямовані на розв'язання багатьох проблем фразеології взагалі і народної зокрема. Серед актуальних залишаються питання всебічного вивчення всіх мовних рівнів окремих говірок певного діалекту. Семантичні особливості стійких висловів становлять важливий для вивчення об'єкт, що характеризується розширенням кількості значень фразеологізмів, зміною структури фразеологічної одиниці та її лексичного значення. Актуальність встановлення етимології та історії розвитку окремих складників фразеологічного вислову зумовлена сучасною етнонаціональною ситуацією, підвищенням інтересу до витоків народних традицій, духовної культури та етнічної історії.

Історико-етимологічна характеристика фразеологічного матеріалу надзвичайно важлива як для визначення загальних еволюційних тенденцій у фразеології у зв'язку з історією народу, так і для вивчення стилістики, і ширше – культури мовлення [1, 3].

Разом з тим зростає значення досліджень, присвячених фразеологічним системам конкретних регіонів. У статті зосереджено увагу на семантичній системі фразеологічних одиниць наддністрянських говірок з

точки зору діяхронії. Оскільки народна фразеологія є невід'ємною частиною загальнонаціональної фразеології, то в складі говіркової фразеології наявні як загальноновживані, так і специфічні фразеологічні вислови.

На особливу увагу заслуговують фразеологізми, до складу яких входять архаїчні слова та слова говіркової лексики. Частина говіркових фразем можна віднести до реліктової, бо зникли або зникають реалії, відображені у вислові, а певні лексеми-складники стійких словосполучень продовжують уживатися в мовленні. До такого ряду належить, наприклад, фразеологічна одиниця носитсі, як баба з залізком (фразеологізми записані з урахуванням діалектних особливостей у фонетиці та морфології) – “ставитись до кого-небудь обережно; пильнувати”. Діалектне слово *залізко* означає: “праска, наповнена жаром” [2]. Зараз більшість людей користується електричною праскою, називаючи її залізком. До розглядуваних належать і словосполучення вставати з когутами /півнями/ - “просинатись дуже рано”, хоч роскальом /лопатою/ відгортай - “багато”, наробити вайкоту і наробити шарги – “лементувати, кричати, зчинити сварку”. Етимологічне пояснення до слів *вайкіт* і *шарга* знаходимо у збірнику приповідок І.Я.Франка: “Жиди кричать *aj waj*, відси – *вайкіт* – крик болю, тривоги” і “*шарга* – польське *szarga* – шаруга” [3, т.2]. Мешканці ж сіл Наддністрянщини походження слова *вайкіт* не знають. Специфічними для досліджуваного регіону є й такі фразеологізми: наше - зара, польське – почекай, на светого нігди (ніколи), за віхоть го не мати, не варт фунта клаків і загальноновживаний вислів не варт торби січки (“зневажати кого-небудь, не рахуватися з кимсь”); відкопилити варги /варги – польське *wargi* - губи/ і віддути губи, як капиці /капиці – з німецької *kappi* - шкіряне вушко на щипивні”/ [3] із значенням “ображатися, гніватися”, а також приказка ксьондз /священник/ два рази казане не каже; пек ти, осина і пек-запек (“найзагальніша форма лайки: пропадай”) [3]; бомки бити (“нічого не робити, байдкувати”). Поява словосполучення бомки бити пояснюється місцевими жителями так: “*бомки* /літературний відповідник – гедзь, овід/ - це комахи, які жалять здебільшого рогату худобу, коней, а також людей. Тому, відбиваючись від комах, людина не може нічого робити. Мабуть, звідси і фразеологічне значення вислову”.

Фразеологізм вибештав /виганьбив/, як Хаскіль дошку із значенням “вилаяти, висварити” функціонує лише в с.Бистриця. Його тлумачення записане з уст жителів: “Хаскіль – жид, який колись давно жив у селі і працював як-небудь”. Результати аналізу вислову засвідчують, що давнє словосполучення з плином часу фразеологізувалося, набуло нового лексичного значення.

Лише у селі Бистриця живе фразеологізм пруська мантилепа – “про неохайну жінку”. Первинна назва села – Пруси. Зараз село перейменовано на Бистрицю, але у складі словосполучення зміни не відбулися.

Фразема на биш ти франти функціонує теж в одному селі – Дорожів. Етимологію слів-компонентів встановити не вдалося, хоча вживається вислів із значенням “говорити неправду, наперекір, що-небудь”. Чисельність мовців, які послуговуються цією фразеологічною одиницею незначна, проте є вони як серед молодого покоління, так і серед старшого.

Отже, архаїчні елементи, зберігаючись у компонентному складі стійких висловів, отримують “нове” життя у сучасному мовленні, оскільки не витісняються новими синонімічними словами.

Порівняльний аналіз фразеологізмів сучасного живого мовлення і приповідок, записаних І.Франком, дає змогу виявити ряд фразеологічних одиниць, які вийшли з ужитку взагалі. Це здебільшого вислови з граматичними та лексичними архаїзмами: на-в-млі віч то буде (“відразу, миттєво”), як ті зобачу, то ті урачу (“1. побити, 2. пригостити”); вирунтив го з місце / загальноновживані - гнати в три шиї, гнати в хвіст і в гриву / із значенням “змушувати кого-небудь залишити певне місце”.

Варті уваги дослідника і фразеологічні одиниці, семантична структура яких ускладнюється додатковим значенням і етимологічні зв'язки яких із первинним значенням поступово завуальовуються. У плані діяхронії існує ряд прикладів, коли значення ФО змінюється (розширюється, замінюється, звужується). Розширення значення відбувається у зв'язку з розвитком сфери оточення фразеологізмів, оскільки фразеологічне значення відзначається своєрідністю відображення об'єктивної дійсності.

Фразеологія досліджуваного регіону багата на такі приклади. Так, сучасні фразеологічні словники для словосполучення бити бринзю подають значення “бідувати, жити в бідності” [4]. У процесі аналізу фразеологічного багатства сіл Дрогобичини виявлено і друге значення – “байдкувати”. Фразема ставати в позу, крім основного значення “удавати з себе кого-небудь, приймати який-небудь вигляд, тон з метою справити на когось певне враження” [4], має і таке: “злитись, ображатися на когось, не змінюючи своїх думок, поглядів, почуттів”. Загальноновживане стійке словосполучення Содом і Гоморра /у місцевому живому мовленні Содом і Гомора/ теж функціонує у двох значеннях, одне з яких (2) – притаманне лише даній території: “1. крайне безладдя, метушня, шум; 2. говорять про кумедну, смішну подію, поведінку”.

Сюди відносимо і фразеологізми (значення подається за сучасними фразеологічними словниками та за тлумаченням мешканців Дрогобичини): зігнати оскому (“1. зігнати свій гнів на кому-, чому-небудь; 2.

задовільнити бажання, потреби”); лице не мати (“1.спотворене переживанням обличчя; 2. не мати совісті”); робити з писка /губи/ халяву (“1.не виконувати обіцянку, обманювати; 2. вести пусті, безглузді розмови, розводити наклепи”) та багато інших.

Дослідження фактичного матеріалу дало змогу виявити ряд фразеологізмів, які безпосередньо залежать від контексту, бо без нього словосполучення сприймається й розуміється як вільне, тобто з прямим лексичним значенням кожного слова- компонента. Так, вислів виносити сьміте з хати без відповідного контексту й уточнення означає звичайну роботу, яку виконують під час прибирання помешкання. За певних умов уживання його, через метафоризацію словосполучення набуває фразеологічного значення – “розголошувати таємницю вузького кола людей або сім’ї”. До цієї групи належить і сполучення слів пускати когута /півня/. Як вільне воно означає пускати свійську птицю (півня, курей) із хліва на двір. Але знання історії давніх символів, зокрема червоного когута (“когут в язичників був символом вогню, представником грозового полум’я”) [3], дає змогу усвідомити і фразеологічне значення – “підпалювати що-небудь, викликати пожежу з метою помсти”. З вищезазначеного розряду і вислови муха /гедзь/ вкусила (може функціонувати і як вільне словосполучення, і як фразеологічне із значенням “про того, хто в поганому настрої, гнівається”); іскри летять (“працювати дуже енергійно, завзято, докладаючи всіх зусиль”); видіти далеко /наперед/ (“бути далекозорим, прозорливим”); взети в руки (“1.поставити кого-небудь у залежність, примусити коритись; 2.взяти під пильний догляд”).

Паралельно функціонують і як вільні, і як фразеологічні словосполучення, що з’явилися за останні десятиріччя такі фразеологічні одиниці: відслати /відправити/ в музей (із фразеологічним значенням “що-небудь дуже старе чи зіпсоване настільки, що ним не можна користуватися”), наставити антени /локатори/ (“уважно слухати”), виключити мікрофон (“переставати говорити, мовчати”), спорчений /зломаний/ телефон (“коли чужі слова передаються не точно, а з деякими змінами”). З усіх паралельних значень окремого словосполучення досить важко встановити основне значення, а також визначити, коли і яке з них виникло.

Вільними й одночасно фразеологічними можуть бути і компаративні вислови. Так, порівняння як неживий набуває того чи іншого значення в залежності від слова, з яким уживається. По-перше, із дієсловом *говорити* означає “говорити повільно, мляво”. По-друге, у контексті із словом *виглядати* сприймається з такою семантикою – “про людину з вигляду хвору, худу”. Порівняльний зворот як боз теж має декілька пояснень залежно від сполучуваного з ним слова: синій, як боз /бузок/ і пишній /гарний/, як боз; аж язик вивалив: вдирає /тікає/ - значить “швидко побіг” і робит – “енергійно, докладаючи всіх зусиль”.

Ряд компаративних зворотів вживається виключно з одним словом: битисі, як риба об лід; пропав, як сіль на воді /як ксьонзові качіта/; говорити, як на сповіді /як на суді/; носиті, як курка з єйцом.

Отже, як давні усталені словосполучення, так і ті, що виникли на сучасному етапі розвитку мови у зв’язку з прогресом у виробництві, техніці, із змінами в суспільному устрої, можуть сприйматися або як вільні, або як фразеологічні. Результати аналізу засвідчують, що найчастіше контекстуально обумовленими є компаративні словосполучення, з’єднуючись або з одним словом, або з кількома словами, за якими і встановлюється фразеологічне значення.

Таким чином, значення фразеологічної одиниці – результат переносного вживання вільного словосполучення. Поява нових значень зумовлюється тим, що вільне словосполучення, функціонуючи у різному словесному оточенні, набуває різноманітної семантико-синтаксичної сполучуваності і нових семантичних зрушень, повторних метафоризацій. Багатозначність виникає на основі повторних переосмислень [5,61].

Але первісне, номінативне значення фразеологізму закріплюється за ним як постійна ознака словосполучення. Додаткові значення фразеологічних одиниць залежать від слова, з яким пов’язуються контекстом. Кількість значень мотивується різними факторами. Тому відповіді на питання про те, як формується значення фразеологізму, наскільки складний і своєрідний шлях творення багатозначності у ньому, як обумовлюється одне значення іншим, чи змінюється кількість значень з плином часу і чим зумовлена ця зміна, - може дати лише історична фразеологія – конкретні дослідження з історії окремих фразеологічних одиниць [6,125]. Отже, дослідження семантичної основи фразеологічної системи шляхом вивчення історичному розвитку окремих регіональних мікросистем було і залишається актуальним.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореферат дис. докт. філ. наук: 10.02.02.- Дніпропетровськ, 1994.
2. Дзєндзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 299 с.
3. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки: В 3-х т. – Львів, 1901 – 1910.

4. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С., Винник В.О. та ін. Фразеологічний словник української мови: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1993.
5. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. – К.: Вища школа, 1983.- 137 с.
6. Молотков В.И. Основы фразеологии русского языка. – Ленинград: Наука, 1977.- 183 с.

УДК 808.3 – 541.42 (092)

## НУЛЬСУФІКСАЛЬНО-СКЛАДНІ ІМЕННИКИ З СУБСТАНТИВНО- ВЕРБАЛЬНИМИ ОСНОВАМИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НАЗВИ ОСІБ)

Савела Т.В.

Імена зі значенням особи формують одну з найбільш численних груп серед нульсуфіксально-складних субстантивів з опорним дієслівним компонентом та предметною семантикою першої частини. Їм притаманне загальне словотвірне значення “носій відношення до дії”, яка семантично конкретизується другим компонентом [1,85], проте щодо вираження окремих лексичних значень ці іменники є неоднорідними. В історії української мови досліджувані деривати являють собою досить давні утворення.

1. Найменування людини за певною діяльністю. У залежності від характеру дії суб’єкта похідні вказаної групи здавна розмежовуються на кілька лексико-словотвірних підгруп.

1.1. Деривати, що позначають трудову діяльність особи як постійно або тимчасово виконувану функцію (більшість таких назв стали пов’язуватися з професією людини). Вони засвідчуються пам’ятками з XI ст., проте надто великого поширення композити з цим значенням в XI – XIII ст. не набули, наприклад: Причастник думъ бысть *Кост оварь* Соломинъ муж (XI / XVI ИФ 215) “той, хто варить кістки”; и *хлѣбодѣи* хлѣбы покладываеъ им по ряду (253) “пекар”; ови *рукодѣици*, ини *рыболовѣ* (264); *воеводы* градныа (446); *медоварь* (1264-1265 СДЯ IV 516) “той, хто займається медоварінням”; *древодѣля* (1296 III 81) “тепля, майстер по дереву”; *меченоша* (XIII- XIV IV 525). Складні іменники з граматичними ознаками жіночого роду (на –а /-я) генетично утворювались або за допомогою форманта \*-ја, або за моделлю “V+ - а”. Пізніше їх морфологічні властивості стають показниками іменників так званого спільного роду. У давньоруський же період, за твердженням дослідників, модель агентивних імен з основою на -а [\* - ја] була непродуктивною [2, 112 ].

Нові композити аналізованої групи датуються, за нашими даними, в основному з XVI ст. У цей час розширюється лексичний склад других основ, як-от : *Маковей* (1403 ССУМ I 571) особова назва “маковій”; *Моукосея* (1448 619) особова назва; ... иже отъ насъ до времени во благовістіе слова правди избранний *казнодія* обрѣтаеъ... (1595 ІДБ 28) “проповідник” (від казнъ- “казання, повчання” та “діяти, творити”); ... абы обшим *рукодѣлям* живучи учитис писму святому... (1596 ПФ 113); *водовозъ* (1596 Сум IV 153): а *пивоваромъ* на кождую четверть лѣта по двадцати грошей має арандар давати (1569 Торг 131); служебникъ пна Тишковського Кгорскии у *коновала* зостался (1570 Селян 41) “той, хто займався лікуванням коней”; от вас, православных, на собор выданную книжку... через того то помененого *дѣписа* (к. XVI В 16) “історик”. Майже всі наведені деривати функціонують і досі. Композит *дієпис* ще засвідчується словниками п. XX ст., проте не як назва особи, а з абстрактним значенням “історія” (Саб 141).

В обстежених джерелах XVII – XVIII ст. спостерігається процес дальшого поширення найменувань діяча за професійно виконуваною дією. Одночасно урізноманітнюється і лексико-семантична база у використанні складових частин. Наприклад: его мл. отца Иосифа *Макося* – Баковецького (1627 Селян 211); *волопасъ* (16217 Сум IV 209); *воскодавѣ* (1649 239) “воскобійник”; *свиноп(а)с* (сер. XVII СлЛекс 365); *скотоп(а)с* (388); *кровопустъ* (462) “хірург”; хоча й з(ь) *кашоваровъ* (1720 ПЛ 26); а *шаповаль* всякіе всѣмъ выгоды твори(т) (п. XVIII КЗ 134) “хто виготовляє шапки способом валяння”; о винника(х), ілі о *винокурахъ* (145); *Птицелов* и *рыболов* ловит сѣтъми (др.п. XVIII Ск II 74); *искусной земледѣл* удерживает ея... (193); Удивительно, если б *землемѣр* в другом мѣстѣ сыскать центр земли был в силах (I 246); Тут собираются всѣ божественные *звѣздочеты* (393) “той, хто читає по зірках”. У пам’ятках цього часу фіксується вживання різних родових форм одного деривата, яке, щоправда, не обмежується одним джерелом, наприклад: *водолѣя* (п. XVII Сум IV 153) “назва сузір’я”, *водолѣй* (сер XVII СлЛекс 434) “водник”. З XVIII ст. окремі назви осіб за видом трудової діяльності починають містити у

собі певний елемент оцінки. Так, у Кл. Зіновієва слово *богомазы* вживається з відтінком зневажливого значення: “же маля(р)ства не до(и)шли” (К 3 140).

З кінця XVIII ст. і протягом XIX ст. активно проникає у тексти та словникові праці велика кількість не засвідчених раніше аналізованих іменників. Саме в цей час з’являється компонент *-роб*, який поступово витісняє синонімічну основу *-дій*. Наприклад: *ложкомий* (Енеїда 89); *верхотрусь* (Б – Н 73) “сажотрус”; *гречкосій* (106); *пупкориза* (306) “повивальна бабка”; *хліборобь* (376); *водонось* (Гол 409); *каменотрусь* (Закр 368) “сажотрус”; *мукосій* (Піскунов 140); *пиономия* (Ж II 792); *сажомет* (847) “сажотрус”; *рудокон* (841); *солевар* (894); *хлібопека* (1039); *цукровар* (1057); *мореплав* (ЛексФр 42). У XIX ст. композит *казнодія* “проповідник” фіксується вже з флексією чоловічого роду другої відміни: *казнодѣй* (Б – Н 177), *казнодій* (Ум-Сп 825). У цей же період у словниках починають подаватися спеціальні вказівки щодо належності іменників на *-а/-я* до так званого спільного роду.

Інтенсивне кількісне зростання аналізованої групи композитів відбивається в словниках початку XX ст. Додаткова оцінка супроводжує вже більшу кількість дериватів *горшколіп* (Гр I 316) “гончар”; *листоноша* (II 362); *ниткоплут* (564) презирливе “ткач”; *винороб* (Дубр 44); *мінокон* (144) “мінер”; *водоноша* (Яв 117); *горшковіз* (156); *древолаз* (205) “бджоляр”; *зубодер* (316) іронічне “стоматолог”; *горокон* (Ум-Сп 175) “гірник”; *квачомаз* (425) “маляр”; *книгоплет* (644) “палітурник”; *папіромаз* (Саб 170) “поет”; *мукомел* (173); *віршогон* (Кр I 78); *сіновіз* (100); *дровонос* (251); *золотопряд* (II 133); *каменотес* (235); *каменолом* (235); *сукновал* (254); *конопас* (307) “табунник”; *смолокур* (330); *круподер* (370) тощо. Порівняно ширшим у творенні аналізованих іменників стало використання моделі на *-а/-я*, наприклад: *книгоноша* (Тесленко 32); *линвохода* (Кр II 238) “той, хто ходить по канату”; *каменокида* (237); *каравановода* (1044) “той, хто веде гурток”; *тягоноша* (1023) “носильник”; *крамоноша* (1028) “той, хто торгує вроздріб”; *тирсоноша* (ПСВТ 57). Здебільшого в таких похідних уживаються основи *-вода* та *-ноша*. Окремі з них функціонують лише як граматичні варіанти до іменників чоловічого роду з нульовим закінченням, порівняйте: *дровонос* і *дровоноша* (Кр I 251), *гурткові(о)д* і *гуртковод* (II 1044), *хлібопек* і *хлібопека* (Ум-Сп 628). Давній дериват *древодѣля* фіксується вже в формі *древоділ* (Яв 205) з таким же значенням.

Багатий і різноманітний матеріал першої половини XX ст. в силу різних причин не зберігся в повному обсязі до сьогодні. Останнім часом лексичний склад аналізованих композитів суттєво оновився, однак основні дієслівні компоненти в незміненому вигляді залишаються базовими для творення описуваних похідних. Група зберігає свою продуктивність, при цьому провідною є модель складних іменників чоловічого роду з нульовою флексією, порівняйте: *звіролов* (СУМ III 485); *кригоруб* (IV 342); *лампонос* // *лампоноша* (443); *листоріз* (493); *лісоруб* (526); *металоріз* (685); *скиртоправ* (IX 267); *смологон* (416); *солевоз* (442); *солекоп* (442); *тістоміс* (X 149); *трубокклад* (291) тощо. Очевидно, похідні на *-а/-я* є менш вживаними при позначенні певної професії особи через експресивність слів цієї моделі. На сьогодні застарілими можна вважати такі дієслівні основи, як *-кур*, *-твор*, *-пуст*, *-діл* тощо. Компоненти *-мір*, *-пис* не закріпилися за назвами діючої особи, але набули розвитку в найменуваннях знарядь дії та абстрагованої дії.

Незважаючи на значне урізноманітнення інвентарю дієслівних основ, переважна їх кількість характеризується порівняно малою продуктивністю (*-трус*, *-міс*, *-лаз*, *-прав*, *-вал*, *-дав*). Натомість широку синтаксичну сполучуваність демонструє компонент *-вар* у словах *виновар* (Яв 91); *клеєвар* (Кр II 268); *водовар* (263); *квасовар* (260); *фарбовар* (350); *ляковар* (ПСВТ 41); *миловар* (50); *салітровар* (87); *сталевар* (СУМ IX 638); *пантовар* (VI 51) “робітник, що обробляє панти (молоді роги оленя)”; *сировар* (IX 200); *скловар* (284); *смоловар* (416) тощо, позначаючи фахівців певної галузі. З XX ст. набуває більшої активності основа *-роб*, утворюючи досить значний ряд слів, наприклад: *картороб* (Кр II 251) “картівник”; *дзигороб* (277) “дзиговий майстер”; *землероб* (Саб 131); *маслороб* (ТС 226); *сукнороб* (544); *тістороб* (559); *возороб* (557); *бавовнороб* (СУМ I 78); *бракороб* (226); *сиророб* (IX 201); *склороб* (285) тощо.

З розвитком нульсуфіксально-складних іменників, що позначають людей за їх професійними навичками, пов’язана поява специфічного значення компонента *-вод* – “спеціаліст з певної галузі діяльності, вказаної першою частиною”. Історичний матеріал свідчить, що іменники, які містять у своїй будові основу з таким значенням, є порівняно новими утвореннями в українській мові і виникли, ймовірно, не на власне українському мовному ґрунті. На це, зокрема, вказує М.А.Жовтобрюх: “Лексеми з суфіксоїдом *-вод* набули термінологічного значення, виникли вони, очевидно, в російській та білоруській мовах, а в українській з’явилися пізніше внаслідок контактування з російською” [3, 21]. М.А.Жовтобрюх також зазначає, що суфіксоїд *-вод* має дуже велику дериваційну активність у російській та білоруській мовах і значно меншу в українській. М.М. Шанський, дослідивши російський мовний матеріал, стверджує, що слова з суфіксоїдом *-вод* виникли як “вторинні утворення від співвідносних найменувань діяльності на *-водство*” [4, 262]. Іншої точки зору дотримується В.П. Григор’єв, який вважає такі похідні паралельними утвореннями [5, 51]. В українській мові, за нашими даними, слова на *-вод*, що позначають фахівців, спеціалістів, фіксуються з кінця XIX – початку XX ст., наприклад:

*птаховід* (ЛексФр 201); *діловод* (Дубр 84); *шовковод* (Ум-Сп 1114); *письмовод* (Саб 271) “писар”. Їх склад відчутно збільшується в другій половині ХХ ст. : *свиновод* (ТС 490); *насіньсвод* (494); *буряковод* (СУМ I 263); *вівцевод* (550); *голубовод* (II 119); *дичковод* (292) “фахівець–садівник, який вирощує дички”; *кукурудовод* (IV 388); *ляльковод* (579) “артист, який керує ляльками у ляльковому театрі”; *парниковод* (VI 72); *плодовод* (589); *полевод* (VII 62) “рільник”; *бджоловод*, *пчоловод* (Сизько 10); *животновод* (Бук Гов II 53) “тваринник” тощо. Переважна більшість наведених іменників семантично пов’язана з дієсловом *розводити*, лише зрідка компонент –вод можна вважати похідним від дієслова *водити* в його непрефіксованому вигляді (*діловод*, *ляльковод*).

В цілому не притаманне українській мові використання основи -від (від “відати”), зафіксоване у таких словах, як *правовід* (Ж II 732) (пор.: *правовід* (СУМ VII 507) застаріле “фахівець з правознавства”), *серцевід* (862), *серцевіда* (Дубр 234). У російській мові основа -від вживається у назвах спеціалістів. На сьогодні в українській мові композити з таким компонентом не засвідчуються, їх витіснили деривати на -вод (з таким же значенням).

1.2. Найменування людей за будь-яким іншим родом занять, не пов’язаним з трудовою діяльністю особи. Ці деривати в більшості випадків містять яскраво виражену негативну соціальну оцінку через те, що часто вказують на вчинки, які стоять поза соціальною нормою. Перші композити зазначеної підгрупи засвідчуються пам’ятками давньоруського періоду, наприклад : тако же и ту *чародѣи*, вольсьви и вси *злодѣи*, съвокупившеса, многы на отступление ведоша (XI / XVI ИФ 268); аще укорит кто кого не по винѣ, рекъ *любодѣем* (XI / XIV УВ 77); *добродѣи* (1271 СДЯ II 483) “той, хто робить добро”; *лютодѣи* (XIII – XIV IV 486) “той, хто робить зло; чаклун”. Основним дієслівним компонентом у творенні дериватів цього часу виступає –*дѣи*.

Нові лексеми починають фіксуватися, за нашими даними, тільки з XVII ст. Склад дієслівних основ стає ширшим, як-от : *мошонкорѣзь* (1627 БерЛекс 65) “крадій” (пор.: *мошонкорѣзь* (СлРЯ IX 285) “зłodий, що викрадає сумки, мішечки, гаманці (мошни)”; То(и) же Ко(н)дра(т), *ме(ш)корѣзь* (1656 ЛРК 63); *мѣхоносъ* (сер. XVII СлЛекс 358); *чудодѣи* (272); ω сых ворах *грошоробахъ* (1714 ДНМ 64) “фальшивомонетники”; Іванъ *Собаколуць* (1752 352); *Пиворѣзови* (ІВ 152). Завдяки більшій різноманітності вербальних елементів відбувається звуження семантики іменників аналізованої групи на відміну від композитів з ширшою за своїм значенням основою –*дѣи*. З кінця XVIII ст. обстежені джерела поповнюються значною кількістю нових похідних: *головоріз* (Енеїда 37); *горлоріз* (38); *курохват* (84); *лиходій* (Б-Н 210); *михоноша* (225) “малий жебрак, що водить сліпих старців”; *старчовидъ* (339) лайливе “той, хто водить сліпих старців”; *людомор* (СМШ I 384); *душогуб* (Левченко 165) “вбивця”; *торбоноша* (Ж II 976); *торботрас* (976); *шкоддороб* (1092); *конокрад* (ЛексФр 107); *курокрад* (112); *людоріз* (Гр II 388); *звіздоноша* (Яв 287) “хлопчик, що носить на свято Різдва зірку”; *куроцап* (Ум-Сп 395) “курокрад”; *груповід* (Саб 83); *вікнолаз* (Кр I 105) “крадій”; *дітогуб* (214); *казнокрад* (288); *колоновід* // *колоновода* (II 294) “той, хто веде колону”; *чаркодуй* (390) “гульвіса” тощо. Основа –*дій* поступово втрачає притаманні їй раніше словотворчі можливості. На сучасному етапі розвитку мови іменники аналізованого типу поповнюються вже не так інтенсивно, порівняйте : *лиховод* (СУМ IV 498) “лиходій”; *лісокрад* (525); *людолов* (569) тощо.

До обстежуваної групи дериватів можна зарахувати також композити, які містять вказівку на те, чим живиться особа. Сюди насамперед відносяться індивідуальні новотвори І.Вишенського (кінець XVI ст.), що мають соціальне забарвлення : ще еси *кровоед*, *мясоед*, *вълоед*, *скотоед*, *звѣроед*, *свиноед*, *куроед*, *гускоед*, *птахоед*, *сытоед*, *сластноед*, *маслоед*, *пирогоед* (В 38). Виявлений мовний матеріал свідчить, що в цілому ця група була і залишається досить обмеженою : Марку *Костоглоду* (1753 ДНМ 327) < можливо, від *глодати* “гризти”; *людодід* (СМШ I 384); *людоджер* (Гр II 388); *стравоід* (ЛексФр 230); *вододжер* (Кр I 90) “той, хто любить пити воду”; *бульбоід*, *бульбожер* (II 250) “той, хто їсть картоплю”; *костогриз* (336); *вошкоід* (Ч I 202) “голодна людина, яка вживає в їжу всяку бридоту”. Порівняйте прізвища : *Маслоід* (Ред 153); *Салоід* (193). На сьогодні деривати з компонентом –*ід* є більш показовими для назв тварин і менш вживані при іменуванні особи, порівняйте з найменуваннями тварин: *рибоід*, *мурахоід*, *дервоід*, *зерноід*, *горохоід*, *рослиноід*, *макоід*, *осоід*, *змієід*, *пухоід*, *сіноід*, *мишоід*, *лубоід*, *короід* тощо.

## 2. Назви осіб за характерною поведінкою.

Похідні, що є агентивними найменуваннями за характерною поведінкою, відзначаються яскраво вираженою емоційно-стильовою оцінкою, яка, фактично, лежить в основі творення таких композитів. Деривати цієї групи починають уживатися в обстежених пам’ятках досить пізно, десь з XVI ст., і є малочисленими. Наприклад: *верховодъ* (1595 Сум II 232) “верховод”; Молодчик твой был *вѣтрогон* (др.п. XVIII Ск I 283); В то время послушает ли тот *молокосос* одного доброго челоуѣка? (340). Поширенішими вони стають, починаючи з кінця XVIII ст., як-от: *блюдолиз* (Енеїда 14); *головогриза* (Б-Н 101) “буркотун”; *страхополох* (342) “боягуз”; *огнепал* (Кв-Осн II 312) “ про людину, сповнену енергії, видумки, горіння”; *горшколизъ* (Гол 487) “той, хто любить чужі обіди, блюдолиз” ; *страхонудъ* (Закр 535) “боягуз”; *бабодур* (Левченко 14) “марудник”; *курополох* (Піскунов 120) “боягуз, ледар”; *зубоскал*



(А–Ч 463); *сміхоплід* (ЛексФр 223); *стополіз* (229). У словниках початку ХХ ст. склад зафіксованих композитів аналізованої групи значно збільшується. Звертає на себе увагу велика строкатість у використанні других основ : *гріховода* (Гр I 328); *книгогриз* (II 257) “той, хто постійно возиться з книжками”; *кручкодер* (II 316) “хабарник”; *фарфоліз* (IV 375) “блюдолиз”; *лоботряс* (Тесленко 36); *бабонюх* (Яв 8) “ловелас”; *водопал* (117) “відчайдушної вдачі людина”; *жабоштрик* (219) “ледар”; *книшохап* (360) “хабарник”; *грошогуб* (Ум-Сп 884) “марнотрат”; *буквоїд* (Кр I 45); *головотеса* (175) “упертий дурень”; *зубокрут* (280) “кривляка”; *крихотрус*, *крупотрус*, *криходера* (II 365) “дрібник, крохобор” тощо.

Незважаючи на вихід з активного ужитку багатьох композитів, основний склад їх зберігся і до сьогодні. Новими утвореннями група поповнюється помірно, наприклад: *горлохват* (Леснова 17) “крикливий чоловік” (пор.: *горлохват* (СУМ II 133) “той, хто грубо домагається чого-небудь”); *водовар* (Ч I 190) “варивоода”; *бідогляд* (О I 155) “ябедник”; *гаволов* (СУМ II 9); *головотяп* (113) “той, хто безглуздо веде яку-небудь справу”; *горлодер* (133) “крикун”; *мисколиз* (IV 717) “блюдолиз”; *серцеїд* (IX 150); *сміхотвор* (411) тощо. Виступаючи як образні найменування осіб, наведені іменники закріпили в своїй структурі метафоризовану семантику мотивуючих словосполучень. Як правило, аналізовані деривати послуговуються вербальними елементами інших лексико-словотвірних груп (-ід, -тес, -гриз тощо), проте містять і специфічні дієслівні основи : - лиз, -тяп, - пуд, -полох, -штрик, -дур.

### 3. Назви осіб за внутрішніми характеристиками.

Деривати цієї лексико-словотвірної групи фіксуються вже пам'ятках давньоруської доби, проте їх небагато, наприклад : *зломисль* (ХІІ СДЯ ІІІ 418) “той, хто замислює недобре”; *лицем'ір* (1296 ІV 413) “лицемір”. Більшого поширення вони набувають значно пізніше (десь з ХІХ ст.). У джерелах стародавньої української мови, за нашими даними, засвідчуються поодинокі назви осіб аналізованого типу : *боголюб* (1649 Сум ІІ 141). Іменники на -*мысль* вийшли з ужитку. Їх, можливо, слід вважати такими, що мали неєдину мотивацію, а саме: другий компонент припустимо визначити і як віддієслівний, і як відменний. Серед композитів другої половини ХІХ, а також ХХ ст. дієслівним компонентом виступає переважно основа -*люб*, яка витіснила інші словотвірні елементи, ймовірно, завдяки прозорості своєї семантики. Така спеціалізація компонента -*люб* створює передумови для використання його як суфіксоїда. Похідні на -*люб* об'єднуються в сучасній українській мові за такими ознаками:

- за предметом уподобання : *грошолов* (ЛексФр 55); *книголюб* (Яв 360); *ласоцолов* (Саб 365); *війнолюб* (Кр I 101); *золотолов* (II 122); *іконолюб* (178); *кашолов* (258); *каволюб* (342); *природолов* (СУМ VIII 10);

- за прихильністю до певних соціальних груп : *мужиколов* (ЛексФр 127); *народолов* (Кр II 769); *старцелов* (1009); *слов'янолюб* (СУМ IX 374);

- за властивими моральними якостями : *шанолов* (Ж II 1083); *славолюб* (Дубр 242); *властолов* (Яв 114); *добролюб* (Кр I 221); *життєлюб* (СУМ II 534); *правдолюб* (VII 500); *свободолов* (IX 99) тощо.

### 4. Найменування осіб за іншими ознаками.

4.1. Для агентивних назв аналізованої структури властиве також позначення людей за зовнішніми ознаками. Вираження цієї семантики часто буває опосередкованим, бо виявляється через дію над об'єктом. Однак саме така ознака об'єднує композити *вошобій* (Гол 416) “вошивець”; *вошопруд* (А–Ч 323) “вошивець”; *губошльоп* (Яв 167) “чоловік із великою, одвислою нижньою губою”; *губоляп* (167) лайливе “губошльоп”; *мордоворот* (Леснова 35) “здоровило”. Час їх фіксації обмежується в основному рамками середини ХІХ – початку ХХ ст. Композит *мордоворот*, очевидно, вживається під впливом російськомовного оточення. Слово *губошльоп* сьогодні засвідчується в діалектній лексиці кількох територій : *губошльоп* (Сизько 24); *губошльоп* (Леснова 18); *губошльоп* (Ч I 255).

4.2. Лексико-словотвірна група назв осіб за перебуванням у певному стані представлена одиничними утвореннями, проте є дуже давньою. Перші структури датуються ХІІ ст.: *Сновидь*, *Сновида* (1150-1181 НГБ 298). У майже незміненому вигляді цей дериват проіснував до нашого часу. На сьогодні в мові закріпилася форма *сновида* (СУМ IX 428) “лунатик”, що є іменником спільного роду. В ХІХ ст. група поповнилася ще одним композитом *сноброд* (Б-Н 335) “сновида”, який не зберігся в сучасній мові.

4.3. Нечисленними є також найменування людей за належністю до релігійної організації та за родинними стосунками: *сърдоболь* (1076 Ср III (1) 880) “родич, близький”; *духобор* (СУМ II 44) “член християнської секти, що заперечує обрядність та догми православної церкви”.

Таким чином, більшість лексико-словотвірних груп розглянутих агентивних назв почала фіксуватися ще в пам'ятках давньоруської доби. Незважаючи на неоднаковий ступінь активності та кількісне наповнення лексико-словотвірних типів у різні періоди їх формування, у цілому модель, що включає в себе субстантивно-вербальні основи, протягом усього розвитку української мови була продуктивною серед назв осіб. Основне поширення досліджувані композити набули в сфері різноманітної діяльності

людини. Довгий час функціонування виявлених утворень обмежувалось здебільшого народно-розмовним мовленням, з XIX ст. частина з них проникає в лексику наукового та виробничого стилів.

Протягом усього розвитку української мови серед обстежених дериватів переважали складні іменники, що мотивуються підрядним зв'язком компонентів, а також слова з парадигматичною віднесеністю до чоловічого роду другої відміни.

На сьогодні серед аналізованих композитів спостерігаються процеси дальшого їх розвитку : тенденція до використання дієслівних частин у ролі суфіксів, зокрема компонентів *-вар, -роб, -вод* (зі значенням спеціаліста) тощо.

## СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- А-Ч Афанасьев А. С. (Чужбинський). Словарь малорусскаго наречия // Собр. соч. : В 9 т. – С-Петербург, 1892. – Т. 9.
- БерЛекс Лексикон словеноросійський Памви Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966.
- Бук-Гов Матеріали до словника буковинських говірок. - Чернівці, 1971-1979. – Вип. 1-6.
- В Вишенский Иван. Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. – Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1955.
- Гол Дзенделівський Й. О., Зузана Ганудель. Словник української мови Я. Ф. Головацького // Науковий збірник музею української культури у свіднику № 10. – Пряшев : Братиславське словацьке педагогічне видавництво, 1982.
- Гр Словарь української мови : В 4 т. / Збір. ред. журн. “Киев. старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909.
- ДНМ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підготував до видання В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1976.
- Дубр Дубровський В. Українсько-російський словник / За ред. І. Стешенка. – К. : Час, 1909.
- Енеїда Лексика “Енеїди” І. П. Котляревського. Показчик слововживання. – Харків, 1955.
- Ж Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник : В 2 т. – Львів, 1886.
- Закр Закревський М. В. Словарь малоросійских ідіомов // Старосветский бандуриста. – М., 1861. – Кн.3.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958.
- ІВ Величковський І. Твори. – К. : Наук. думка, 1972.
- ІДБ Історичні документи братств // Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI-поч. XVIII ст.). Тексти і дослідження. – К. : Наук. думка, 1988.
- КЗ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті. – К. : Наук. думка, 1971.
- Кр Російсько-український словник : В 3 т. / Голов. ред. А. Е. Кримський. – К., 1924-1933.
- Левченко Левченко М. Опытъ русско-украинского словаря. – К., 1874.
- ЛексФр Лексика поетичних творів Івана Франка. Методичні вказівки з розвитку лексики. – Львів : ЛДУ, 1990.
- Леснова Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини : Людина та її риси. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999.
- ЛРК Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підготували до видання О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К. : Наук. думка, 1986.
- НГБ Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951-1983 гг.) / АН

- СССР; отделение истории. – М. : Наука, 1986.
- Піскунов Піскунов Ф. Малороссийско-червонорусский словарь живого и актового языка. – К., 1882.
- ПЛ Приватні листи XVIII ст. / Підготував до видання В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1987.
- ПСВТ Практичний словник виробничої термінології / Упорядник І. Шелудько. – Харків : Рад. шк., 1931.
- ПФ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.). Збірник документів. – К. : Наук. думка, 1975.
- Ред Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / За ред. І. Варченка – К. : Рад.шк., 1968.
- Саб Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. – К. : Час, 1926.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) : В 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз. ; Гл. ред. Р. И. Ава-несов. – М. : Рус.яз., 1988. – Т. 1-4.
- Селян Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К. : Наук.думка, 1993.
- Сизько Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини : Навч. посібник. – Дніпропетровськ, 1990.
- Ск Скворода Г. Повне зібрання творів : У 2 т. – К. : Наук.думка, 1973.
- СкЛекс Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та Корецького-Сатановського / Підготував до видання В. В. Німчук. – К. : Наук.думка, 1973.
- СлРЯ Словарь русского языка XI-XVII вв. – М. : Наука, 1975-1991. – Вып. 1-17.
- СМШ Словник мови Шевченка : В 2 т. – К. : Наук.думка, 1964.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : В 3 т. – Спб, 1893-1912.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : У 2 т. – К. : Наук.думка, 1977-1978.
- Сум Словник української мови XVI – п.п. XVII ст. - Львів, 1994. – Вип. 1-4.
- СУМ Словник української мови : В 11 т. – К. : Наук.думка, 1970-1980.
- Тесленко Сизько А. Т. Лексика мови Архипа Тесленка.Словопоказчик оповідань. – Дніпропетровськ, 1970.
- Торг Торговля на Україні, XIV-серед. XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – К. : Наук.думка, 1990.
- ТС Російсько-український технічний словник. – К. : Державне видав-во технічної літ-ри УРСР, 1961.
- УВ Устав князя Владимира // Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. / Издание подготовил Я. Н. Щапов, Ответств. ред. академик Л. В. Черепнин. – М. : Наука, 1976.
- Ум-Сп Уманець М. Спілка Л. Словарь російсько-український. – Берлін : Укр. слово, 1924.
- Ч Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : В 4 т. – Запоріжжя : ЗДУ, 1992.
- Яв Яворницький Д. Словник української мови. – Катеринослав : Слово, 1920. – Т.1.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Лопатин В. В. Нулевая аффиксация в системе русского словообразования // Вопросы языкознания. – 1966. - № 1. – с. 76-87.
2. Азарх Ю. С. Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка. – М. : Наука, 1984.

3. Жовтобрюх М. А. Слова з кореневою морфемою вед-/вод- у східнослов'янських мовах // Мовознавство. – 1986. - №5. – С.14-22.
4. Шанский Н. М. Аффиксоиды в словообразовательной системе русского языка // Исследования по современному русскому языку. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1970. – С. 257-271.
5. Григорьев В. П. О границах между аффиксацией и словосложением // Вопросы языкознания. – 1956. - №4. – С. 38-52.

УДК 883 – 82. 091У

## ХАРАКТЕРИ ДІЙОВИХ ОСІБ ДРАМАТУРГІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В СИТУАЦІЇ ВИБОРУ

Семененко Л.М.

Проблема вивчення характерів і їх типології – не нова. Вона поставлена ще в найдавніші часи. Але проблема типів людських особистостей у драматургії, і, зокрема, в драматургії Лесі Українки, далеко не розв'язана.

Драматичні твори нашої геніальної співвітчизниці привертають увагу перш за все унікальністю характерів і ситуацій, у які ставляться дійові особи. Так, на подібні питання звертали увагу дослідники М. Жулинський [1], І. Качуровський [2], Л. Масенко [3] та ін.

Для виокремлення типу характеру у ситуації вибору визначимо, які риси характеру є домінуючими, типовими для персонажів драматургії Лесі Українки в ситуаціях вибору.

Головна дійова особа драми "Блакитна троянда" - Любов Гощинська. Вона відрізняється від свого оточення стійкими нахилами і переконаннями. Любов захоплена лицарськими часами, особливо платонічним коханням тих часів, "блакитною трояндою". Вона обирає саме таку "безконечну" любов – кохання Данте до Беатріче, кохання на відстані. Причини і наслідки всього цього героїня чітко усвідомлює: "Що ж робити тому, для кого нормальне щастя недоступне?" [ 4, 31 ] Хвороба (спадкове божевілля) не дає права на шлюб і сімейне щастя. Любов закохується в непересічну людину – талановитого письменника Ореста Груїча. "Блакитна троянда" Любові і Ореста стикається з нерозумінням оточення. Тому Любов не бачить іншого виходу для захисту й збереження свого кохання, ніж самогубство.

Маючи відмінні від оточення погляди на етику, мораль, естетику, Любов Гощинська не знаходить місця в житті і свідомо робить свій вибір – вона гине, але до кінця зберігає свої погляди, почуття, індивідуальність. Тобто, авторка помітно романтизує характер героїні так званою гегелевською "трагічною виною". Причини своєї трагедії героїня вбачає у самій собі, хоча письменниця бачить це явище значно ширше – в суспільному та філософському плані.

Міріам ("Одержима") теж незрозуміла своєму оточенню і не розуміє його сама. Авторка зосередила свою увагу на розкритті характеру Міріам. Письменниця наділяє її сильними почуттями і пристрастями. Її любов і віра не такі, як в інших – не сліпа, не релігійна, не фанатична. Саме такі почуття дають їй можливість бачити те, чого не бачать інші: Месія неспокійний, хоч і дає спокій іншим. Він пристрасно молиться, він "пасе думок отари незчисленні". Співчуття Месії приводять Міріам до бажання врятувати самого Месію – "від самотини, від страшної слави". Разом з тим героїня не хоче прийняти від Месії всього того, що він пропонує іншим: беззаперечного спокою, сліпої віри і покори. Заглиблюючись у внутрішній світ Міріам, Леся Українка показує свою героїню не тільки в роздумах та діалогах з Месією, а й у діях – у колізіях з його ворогами, з прихильниками та учнями. І тут виявляється, що Міріам не бачить між ними великої різниці: вороги не розуміють Месії, бояться його й ненавидять; прихильники "торгують" кров'ю, яку не можуть пролити за Месію, тобто теж далекі від розуміння його жертви. Учні сплять у той час, коли душа вчителя "смутна до смерті". Тобто, навіть у сподвижників Месія не знаходить підтримки.

Ніхто не розуміє самотності Месії, крім Міріам. Але й Месія не побачив сили духу Міріам, бо її жертва не проста – вона хоче пожертвувати собою заради того, хто жертвує собою заради всіх. На думку Месії ця жертва марна, оскільки він виконує свою місію. На думку ж Міріам – необхідна, оскільки він самотній і смутний. Леся Українка чи не вперше в світовій художній літературі, і саме в драматургії, ставить проблему: чи варте людство жертви Христа? Сутністю характеру Міріам стверджується думка про те, що людство варте жертви Месії, що воно не втратило до кінця розуму, совісті й сили духу, що воно ще може

відродитися. Міріам загинула, але ця смерть була свідомим вибором, який засвідчив силу і незборимість її індивідуальності, віри особистості в совість людства.

В іншому драматичному творі – "Вавилонський полон" – теж зустрічаємося з необхідністю робити вибір між збереженням і втратою духу. Співця Елезара засуджують одноплемінники за те, що він співає перед ворогами. Співець пояснює це тим, що він виявився нездатним до іншої роботи – тільки арфа послухалася його рук. Елезар добре знає гірку ціну заробленого у ворогів хліба (і золота). А тому митець відмовляється від нагород, запропонованих царем-завойовником; він дуже добре зрозумів, що до сердець ворогів не достукаються ні слова, ні пісні слави й горя його народу. Вороги в цьому творі цілком байдужі до душ завойованих, їм потрібна лише рабська сила. Елезарові, незважаючи на прокльони одноплемінників, не байдужа доля свого народу. Він обирає свій шлях протесту: співає переможцям з Вавилону пісні про ті народи й держави, які чимось – багатством, майстерністю тощо, були кращі й вищі, ніж Вавилон. В останньому ж монолозі Елезара спостерігаємо той вибір, який є для нього остаточним і засвідчує його віру в незламну силу свого народу, поки той не забуває про свої кайдани:

Терпіть кайдани-то не світський сором,  
забуть їх, не розбивши – гірший стид [ 4, 166 ].

Отже, для співця Елезара вибір тісно пов'язаний зі свободою його народу, звільненням його від ганьби кайданів. Елезар бачить своє завдання в тому, щоб не бути осторонь страждань свого народу, будити його, нагадувати про кайдани і про необхідність боротьби. Елезар має сміливість протистояти прокльонам і відстоювати власні переконання.

Сутність сильного характеру продовжує свій вияв і у творі "На руїнах", головною героїнею якого є пророчиця Тірца. Там вона єдина, яка не втратила свого духу серед руїн полону. Тірца підтримує своїх одноплемінників, закликаючи їх до роботи, яка надасть змісту їхньому існуванню. Але вона дбає не лише про матеріальну незалежність від ворогів. Її устами проголошена думка про те, що новий час і нові умови життя вимагають нових пісень, а не тільки збереження старих святощів. Тірца хоче збудувати нове життя на місці старої руїни. Юрба, ніби для захисту свого спокою, виганяє Тірцу в пустелю, хоча справжня вина героїні полягає в намаганні підняти свій народ до справжнього життя від напіврабського існування. Тірца стоїть значно вище від юрби і вигнання сприймає не як особисту трагедію, а як трагедію свого народу:

Дух божий знайде сам мене в пустині,  
а вам ще довгий шлях лежить до нього [ 4, 182 ].

Зовсім інший характер та інший вибір спостерігаємо у творі "Йоганна, жінка Хусова". Йоганна, головна героїня твору, сприйняла не тільки християнську віру, а й той спосіб життя, до якого закликав Месія. Але всі ці перипетії Леся Українка залишає поза часом і художнім простором свого твору. Її цікавлять не стільки події, скільки психологія жінки, що живе після спілкування з Месією. Ми зустрічаємося з Йоганною тоді, коли після смерті Месії вона повертається в дім чоловіка, який вважає, що вона заробила "прилюдно бути побитою камінням" [ 5, 176 ]. Йоганна намагається прилучити чоловіка до своєї віри, але марно. Страждання, які переживає Йоганна по смерті Месії, Леся Українка показує, подаючи послідовно – в її колізіях з чоловіком, його матір'ю та з рабинею, з "високородними гостями", тобто з усім її теперішнім оточенням. Це оточення настільки далеке від ідеалів християнства, в які вірить і глибоко шанує Йоганна, що лише глибина віри допомагає їй витримати сутички з дійсністю. Зовнішня покірливість Йоганни показана Лесею Українкою як наслідок віри й переконань, а не зречення. Слід, проте, зазначити, що ця покірливість дається героїні ціною великих душевних зусиль, які межують із зневірою:

Ой, господи! Чи довго сеї муки?  
Учителю! На що мене покинув?  
Коли ж те царство Боже? Де ж воно?  
Чи доживе душа моя до нього? [ 5, 200 ]

Йоганна в творі зовсім самотня. Вона зробила свій вибір і намагається бути до кінця йому вірною. Проте вона зробила і перший крок до сумніву в своїй вірі, про що свідчать останні слова. Те, чого не могла порушити смерть учителя, починає руйнувати оточення Йоганни, якому байдужа і її віра, і її страждання. Йоганна відрізняється від Тірци, Елезара і Міріам, які вголос захищають свої переконання і намагаються повести за собою інших, або хоч пробудити їхню думку. Йоганна ж страждає мовчки, вона – тільки мучениця.

Поглиблення конфлікту моралі й віри в душах своїх персонажів Леся Українка подає і в інших творах тематики раннього християнства – "Адвокат Мартіан" та "Руфін і Прісцилла".

Наділяючи адвоката Мартіана (з однойменного твору) вірою в учення Христа, а ще більшою силою – відчуттям громадянського обов'язку перед одновірцями, Леся Українка піддає дух цього персонажа важким випробуванням. Віра його заборонена, він змушений вести подвійне життя. Його діти не витримують подвійності у батьківському домі і покидають його – ні християнські, ні язичницькі боги не рятують його племінниці. Нерівні стосунки у Мартіана навіть з його однодумцями-християнами: ми спостерігаємо трагедію людини: в жертву вірі, якій Мартіан так віддано служить, принесено всі прояви людяності, стосунки з друзями, родинне щастя, свободу особистості. А натомість сформувався тільки фанатизм, що протистояв обов'язку.

Мартіан свідомо робить свій вибір – він виконує свій обов'язок. Це – сильна волею і духом обов'язку, але самотня особистість.

Персонажі драми "Руфін і Прісцілла" теж зазнають випробувань. Вони теж поставлені в незвичайні для них умови життя і шукають виходу. Прісцілла знаходить його в християнській вірі, а Руфін шукає порятунку в філософії. Прісцілла не може зректися своєї віри, а Руфін, попри всі намагання, не може її сприйняти. І в цьому "океані злочину й руїни" вони не можуть зректися свого шлюбу і свого кохання. Провівши їх через неминучість вибору, Леся Українка поставила цих персонажів перед юрбою, яка з насолодою спостерігає їхню страту. Суспільство, представлене юрбою в цирку, не бачить ні їхніх страждань, не сприймає ні їхніх жертв, ні сили їхнього духу, не втраченої навіть перед жахливим обличчям смерті. Руфін і Прісцілла свідомо зробили свій вибір, вони не бояться смерті, залишаючись особистостями навіть під час страти. У творі переконливо показано мотивацію цього вибору: Прісцілла обирає смерть, керуючись ученням Христа, яке вказує на необхідність страждань за віру; Руфін же йде на страту, будучи переконаним у тому, що, оскільки він не служить Римові, то ця страта є неминучою. Ще одна причина, спільна для обох – кохання, яке є основою їхніх стосунків. Тому вони не протестують і не борються за своє життя, як, наприклад, раб Нартал, який воліє загинути з мечем у руках, ніж бути пасивним. Руфін і Прісцілла стоять ближче до Йоганни, ніж до Тірци, Елеазара й Міріам.

Неофіт-раб ("В катакомбах") теж звертається до християн у пошуках істини. Поспілкувавшись з представниками цієї віри, він швидко розчаровується в її сутності, тому що, як і сучасне йому суспільство, так і християнство передбачає наявність панів і рабів, хоч не людських, так божих. Неофіт усвідомлює весь жах свого рабського життя і не може зрозуміти провідної догми християнства:

Хто терпить все в покорі, той щасливий [ 5, 246 ].

Поза розумінням Неофіта виявляється стан, при якому треба слугувати "слугам слуг", він шукає місця в житті для тих, що "в думці вільні, а в житті раби" [ 5, 256 ].

Вчення христове не дає відповіді на жодне з Неофітових питань. Його послідовники не мають волі, всі "раби божі", а Неофіт чітко проголошує свою мету, до якої ішов нелегким шляхом:

...нікому з них не буду я рабом,  
доволі з мене рабства на сім світі! [ 5, 261 ]

На відміну від Міріам, яка, побачивши в Месії сильну особистість, незрозумілу для оточення, жертвує собою заради нього, Неофіт-раб натомість проголошує:

...своєї крові я не дам ні краплі  
за кров Христову [ 5, 261 ].

Ніхто з цілої християнської громади, як показано в творі, не зрозумів переконань і мети пошуків Неофіта-раба. Лише одна жінка – Анціллодея – прониклася співчуттям до деяких страждань його душі. Неофіт-раб самотній у своїх пошуках, але у творі є згадка про тих, до кого він піде – повстанців, які борються проти рабства. Отже, Неофіт прагне стати на шлях боротьби за свої переконання – це його свідомий вибір. Неофіт-раб є діяльною, цільною особистістю.

Іншу дилему змушений вирішувати Антей ("Оргія"). Він – громадянин Еллади, уславлений співець. Антей засудив тих митців, що продалися Риму, сам же задовольняється тією славою, яку має вдома, хоча й є надзвичайно талановитим співцем. Поставлений перед вибором зрадити переконанням чи втратити свою честь, Антей, на перший погляд, видається морально зломленим – він все-таки йде на оргію ворога грецької і прихильника римської культури Мецената. Але на цій оргії він знову виявляє силу духу і непохитність переконань, даючи гідну відповідь Меценатові та його гостям, захищаючи батьківщину та закликаючи до боротьби за неї. Антей гине, але залишається до кінця вірним своєму покликанию, яке бачить у своїй вірності співця батьківщині. Антей самотній у житті та виборі – організацію його однодумців знищено Римом, друзі та дружина зраджують. Проте Антей знаходить моральну підтримку в сестрі і матері; він і сам залишається сильним.

Своїй батьківщині хоче допомогти й Кассандра з однойменної драматичної поеми. У листі до Ольги Кобилянської від 27.03.1903 Леся Українка писала про свою героїню: "Вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що спів їй ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо". Кассандра самотньо протистоїть своєму оточенню, залишаючись незрозумілою. Єдиний раз піддається Кассандра, і то власним почуттям, – коли не піднімає меча на ворога. Леся Українка мотивує цей вчинок Кассандри, але мотивація не робить його однозначним. З одного боку, в цьому епізоді висловлена думка про те, що слово, тим більше віще, повинно підкреслюватись ділом; вбивством полоненого Кассандра довела б свою правду, істинність свого пророцтва. З іншого боку, цей полонений щойно розповів, що недавно "насмів обороняти бранця" [ 5, 75 ], яким був наречений Кассандри Долон. Може, тому й опустила меч Кассандра, що почуття любові й милосердя переважило над почуттям обов'язку.

Незважаючи на спалах почуттів, Кассандра залишається єдиною, хто не піддався обману. Вона сама вартує в храмі, у той час, коли вартіві їдять чи справді сплять, і самотньо звучить її заклик:

Не спи, стороже! [ 5, 81 ]

Поглиблюючи акцент на самотності Кассандри, Леся Українка показує, що й загине героїня на чужині, а не в рідній Трої. Такі умови лише підсилюють труднощі морального вибору Кассандри, адже інші жінки Трої змирилися з її загибеллю і живуть тепер серед греків. Кассандра змушена спиратись тільки на власні сили, на своє бачення правди і почуття обов'язку. Вона свідомо робить вибір і йде назустріч власній смерті – єдиній смерті, яку вона могла б відвернути. Вибір почуття перед обов'язком призвів до вибору смерті перед життям з провинною щодо народу.

З інших мотивів діє Долорес ("Камінний господар"). Через своє кохання вона порушує етичні норми, прийняті в її суспільстві. Вона заручена з Дон Жуаном без найменшої надії на одруження (на відміну від існуючих традицій). Вона рятує життя пораненому нареченому, лікує його рани, навідує його в печері, де він переховується, – знову не так, як прийнято. Вона власним тілом купує для коханого можливість повернутися до суспільства, до його найвищого кола (нечуване порушення норм). Навіть до монастиря Долорес іде не для порятунку власної душі, а для молитв за спасіння душі Дон Жуана. Інші персонажі цього твору – Донна Анна, Дон Жуан, Командор – теж порушують моральні та етичні норми. Але всі вони прагнуть при цьому чогось для себе (влади, стану в суспільстві тощо). Долорес же знаходить щастя в жертві, вона діє так, як підказують їй почуття і власне сумління, тому, за словами самої Лесі Українки, "над нею ніщо камінне не має влади" (лист до Ольги Кобилянської від 27.03.1913 р.) Долорес протистоїть усім іншим персонажам твору. Сміється з її поглядів Донна Анна, "Се тінь моя", – говорить про неї Дон Жуан. А проте, одна Долорес зберігає душевну чистоту перед тими умовами, де на колінах стоїть Донна Анна і втрачає себе Дон Жуан. Долорес свідомо робить свій вибір, вона обирає шлях самопожертви заради коханого, нехтуючи всіма умовами і традиціями суспільства.

Героїня "Лісової пісні" Мавка теж виступає проти свого оточення. Нелюдська, міфічна істота потрапляє від свого лісу до світу людей. Краса людського мистецтва й скарби людської душі є тим джерелом, в якому Мавка знаходить кохання, на відміну від почуттів, які вона зустрічала в лісі. Наділивши свою героїню почуттям кохання, Леся Українка, акцентуючи на природній сутності Мавки, надає їй духовних сил, не притаманних ні природному, ні людському оточенню. Зобразивши свою героїню в умовах, що вимагали від характеру найвищого напруження душевних сил та складного вибору, авторка переконливо показала, що героїня зберігає свої кращі якості – благородство, прагнення до краси й високого. Мавка повертає Лукашеві людську подобу, повертаючись для цього із забуття. Вона ненавидить Килину, яка розлучила її з коханим, але боронить її хату від злиднів. Зрештою, вона намагається втішати Лукаша тоді, коли той, усвідомлюючи весь жах скоєного, остаточно зневіряється в необхідності життя. Мавка стверджує, що саме Лукаш дав їй можливість здобути душу:

...ти душу дав мені, як гострий ніж  
дає вербовій тихій гілці голос [ 6, 292 ].

Мавка, вибираючи між природним та людським світом, робить свій вибір на користь людей, проголошуючи в останньому монолозі своє намагання присвятити подальше життя саме людям.

Але як персонаж твору Мавка самотня. Від світу природи вона віддалилася, світ людей не сприймає її з належною повнотою. На неї чекають втрати в будь-якому з цих світів. Коханий зраджує її; дядько Лев, єдиний, хто здатен її зрозуміти, помирає; Лукашева мати і Килина бачать у ній лише якусь "задрипанку". Але Мавка залишається вірною "тому, що не вмирає". Сутність її особистості зберігається і в новому житті.

Між характерами і долями персонажів драматичних творів "У пущі" та "Бояриня" можна помітити типологічну спільність, попри те, що події відбуваються в різних часово-просторових рамках, а характери – один – талановитий митець, а інша – звичайна жінка. Обое опиняються на чужині, де

стикаються з нерозумінням і неприйняттям оточення. Від Річарда ("У пуші") вимагається або зречення, або прагматичне використання його таланту скульптора. Від Оксани ("Бояриня") – сліпе підкорення умовам життя, традиціям і звичаям чужої для неї країни. Річарда, як і Оксану, мучать сумніви в доцільності такого життя. Обоє прагнуть протесту, але не мають для нього сил. Оксана не може повернутися на батьківщину від сорому за бездіяльність – Річард Айрон не може поїхати до Італії, країни своєї юності й розквіту таланту, від сорому за згублений талант. Обоє авторка залишає перед обличчям смерті. Обоє мають людей, яким передають свій духовний заповіт, що засвідчує розуміння ними свого життя і неможливості в ньому реалізуватися. Зрештою, обоє самотні, їх не розуміють найближчі люди: Річарда проклинає мати, а почуттів Оксани не розуміє той, хто її кохає.

Але обидва персонажі, не маючи змоги зберегти силу духу і власну особистість, намагаються все-таки передати цю силу іншим, отже не зневірюються.

Прослідкувавши за думками і діями головних персонажів драматургії Лесі Українки в ситуації вибору, ми виявили такі найважливіші сторони, дії та риси характерів:

1. Кожен з персонажів є яскравою індивідуальністю з чіткими поглядами та переконаннями.
2. Погляди й переконання головних діючих осіб перебувають у протиріччі з тими ж цінностями рідних, близьких, суспільства, юрби. Ці персонажі завжди порушують моральні, етичні та інші норми суспільства, в якому живуть, і тому опиняються в повній чи частковій ізоляції – фізичній чи духовній. Це пов'язано з тим, що суспільство, юрба і т. ін. найчастіше не здатні зрозуміти й оцінити ті цінності, які властиві головним діючим особам.
3. У ситуації вибору персонажі поведуться по-різному. Більшість з них надає перевагу фізичній загибелі перед духовною, вони зберігають сутність свого "Я" саме ціною фізичної загибелі. Ті ж, хто обирає життя, жертвують своїми ідеалами й переконаннями на угоду фізичному існуванню.
4. У драматургії Лесі Українки характери намагаються передати іншим сутність своїх духовних шукань, власні переконання й погляди на життя, свої цінності. Таким способом утверджується вічність і спадкоємність людського духу.
5. Більшість персонажів драм письменниці роблять свій вибір, виходячи з високих моральних, естетичних і філософських цінностей, які ставлять їх значно вище, ніж того вимагає їхнє оточення. Кожен з персонажів є складною особистістю, незалежно від того, чи виступає він жертвою, чи творцем обставин.
6. Незважаючи на те, що серед персонажів драматургії Лесі Українки майже немає її формальних сучасників, авторка намагається надати персонажам сучасного її епосі звучання, використати їх як значущі символи актуальних загальнолюдських цінностей.

Отже, ситуація вибору, пропонована у драматургії Лесі Українки, вимагає від персонажів вияву певних ознак, рис, що повторюються у різних творах: найвищого напруження фізичних і душевних сил, волевиявлення, збереження сутності особистості, передачі духовного заповіту, відстоювання високих цінностей. Саме ці риси слід вважати типовими для характеру в ситуації вибору у драматургії Лесі Українки.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Жулинський М. "Як розбудити розум, що заснув?" Леся Українка як уособлення громадянського обов'язку//Літературна Україна.-1996.- 28 березня. – С. 5.
2. Качуровський І. Завуальована молитва?.. //Слово і час. – 1993. – N 4. – С. 48-53.
3. Масенко Л. Анатомія національного поневолення//Кур'єр Кривбасу.- 1996. – N 55-56. – С. 44-47.
4. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1976. – 398 с.
5. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1976. – 352 с.
6. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1976. – 336 с.



## ПРЕФІКСАЛЬНО-НУЛЬСУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стовбур Л.М.

Визначення нульового суфікса як самостійного й рівноправного в словотвірному плані афікса [І. І. Ковалик, К. Г. Городенська, М. Т. Чемерисов, П. І. Білоусенко, С. П. Самійленко, О. С. Шевчук, З. С. Сікорська, І.О. Іншакова, К.А. Качайло та ін.], закономірно вимагає визнання матеріально не виражених компонентів дериваційних засобів, що входять до складу складних переривчастих морфем – конфіксів. Про форманти такого типу є лише деякі згадки в окремих дослідженнях дериваційних систем східнослов'янських мов [Русская грамматика. Т.І. 238-239].

Однак, в українській мові є немало дериватів, утворених за допомогою конфіксів з матеріально не вираженим другим компонентом.

Залежно від препозитивної частини конфікса, у структурному плані серед похідних виокремлюються такі похідні:

### 1. Деривати з афіксом *no* – ... – $\emptyset$ .

Серед утворень з цим конфіксом переважають похідні віддієслівного походження, розгалужені в семантичному плані. Наприклад :

- найменування осіб за родом занять, характерною ознакою, поведінкою: *повар* (СУМ, VI, 635) (*варити*); *поволока* (Чаб., III, 140) “повія” (*волочитися*);

- назви одномоментних дій, процесів, а також способів виконання дії: *подих* (СУМ, VI, 744) (*дихати*); *постріл* (СУМ, VII, 381) (*стріляти*); *поступ* (383) “хода, манера ходити” (*ступати*); *похід* (449) (*ходити*); *почерк* (467) “індивідуальна манера письма, спосіб накреслення літер” (*черкати*); *поштовх* (489) “різкий короткий удар” (*штовхати*); *пошуг* (490) “стрімкий політ” (*шугати*); *пошум* (491) “неголосний шум” (*шуміти*); *покуп* (Саб., 288) “купівля” (*купити*);

- назви емоцій, волевиявлень, почуттів: *погорда* (СУМ, VI, 719) (*гордитися*); *похоть* (СУМ, VII, 450) (*хотіти*);

- інші найменування: *повід* (СУМ, VI, 666) “прикріплений до вудил ремінь, за допомогою якого правлять конем” (*водити*); *повіз* (Гр., III, 221) “екіпаж” (*возити*); *погреб* (235) (*гребти*).

Меншу за кількістю групу складають відсубстантивні похідні: *повідь* (СУМ, VI, 671) (*вода*); *подуха* (762) “задуха” (від *дух* або *духота*); *покуть* (СУМ, VII, 57) “в українській селянській хаті – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього” (*кут*).

До цієї ж групи належить і множинний іменник *поручі* (СУМ, VII, 296) “у стародавній Русі – частина броні, що захищала руки від кисті до ліктя” (*рука*).

### 2. Похідні з конфіксом *za* – ... – $\emptyset$ .

Ряд похідних з цим формантом мотивуються дієсловами:

- назви дій, процесів, які зафіксовані в часі: *забіг* (СУМ, III, 22) (*бігти*); *заплив* (262) (*пливти*). Сюди також належить іменник *заколот* (Саб., 46) “бунт, постання” (*колотити (-ся)*);

- найменування результату дії, названої мотивуючим словом: *замел* (Гр., II, 87) “змелений зерновий хліб, борошно” (*молоти*); *засклеп* (Саб., 352) “дах будівлі” (*склепати*); *задій* (Б.-Н., 143) “весь збір із дійної худоби” (*доїти*);

- інші найменування: *заволока* (СУМ, III, 59) “зайда, заброда” (очевидно, від *волочитися*); *заступ* (336) “лопата” (*ступати*); *закиль* (А.-Ч., 1892, 417) “неправильний розкіл дерева” (певно, від *колоти (-ся)*).

Окрему групу становлять відсубстантиви, словотвірну базу яких у діяхронії складають сполучення іменника з прийменником. У ході історичного розвитку відбулася лексикалізація цих сполучень, а потім зміна мотиваційної співвіднесеності й перерозподіл на морфемному рівні.

На синхронічному зрізі виділяється конфікс типу *za* – ... –  $\emptyset$  як нерозкладна словотворча морфема. Відіменникові похідні з конфіксом *za* – ... –  $\emptyset$  здебільшого утворюють такі лексико – словотвірні типи іменників:

- найменування місця, яке розташоване за чимось, що називає мотивуюче слово: *завтра* (СУМ, III, 38) “курінь для пастухів на полонинах” (*за ватрою (вогнищем)*); *закут* (176) “віддалений або малопомітний куток у приміщенні” (*кут*); *закута* (Б.-Н., 145) “дверцята в собачій будці, у хліві і т.ін.” (*кут*);

- назви деталей одягу: *заніл* (СУМ, III, 260) “пола одягу, загорнута так, що в неї можна щось набрати” (*пола*);

- найменування осіб за їх характерною ознакою або соціальним статусом: *зателена* (А.-Ч., 439) “незграбна людина” (*телепень*); *закуп* (СУМ, III, 173) “у стародавній Русі – бідний селянин, який одержав позичку від землевласника і став залежним від нього” (певно, від продатися за *куну* (*копу*) грошей);

- назви інших понять: *замолот* (СУМ, III, 219) “плата за молотіння” (*за молотьбу*); *завора* (Саб., 119) “поперечка, закладаина” (пор. *ворина* “дерев’яний брус”); *запари* (А.-Ч., 445) “неприємне відчуття в пальцях, коли після морозу відчувається в них внутрішній жар” (*за шпори* (*нігті*)).

3. Деривати з конфліксом *без* – ... –  $\emptyset$  відсубстантивного походження. Вони діляться на такі лексико-словотвірні типи:

- назви понять, які не підлягають виміру, обліку тощо: *безлік* (СУМ, I, 133) “дуже велика, незліченна кількість кого, -чого-небудь” (*без ліку*).

Іменники цієї групи часто вживаються у поетичних творах як емоційно-експресивний засіб.

Наприклад: ... у вирві шалу, світ-завірюсі чорніє *безум* хитай-води.; ... цей *беззук*, цей *безмір*, ця кружна п’янка широчінь... (з творів В. Стуса);

- назви осіб за внутрішніми або зовнішніми ознаками: *безувір* (Гр., I, 46) “невірний, бусурман” (*без (у)вірування*); *безус* (47) “чоловік, у якого немає вусів” (*без усів*); *безух* (47) “людина, що не має вуха чи вух” (*без уха*); *безрук* (Чаб., I, 75) “безрукий чоловік” (*без руки*).

4. Деривати з конфліксом *не* – ... –  $\emptyset$

Першу частину цього конфікса формує частка *не*, що в результаті зрощення трансформувалась у префікс *не-* або його модифікацію *недо-*.

Якщо префікс *не-* містить у собі повне і категоричне заперечення, то префікс *недо-* вносить у похідне слово значення часткової неповноти вияву якості, предметності або стану.

Серед обстеженого матеріалу переважають похідні віддієслівного походження, які можна об’єднати в такі лексико-словотвірні групи:

- назви істот, що мають певну ознаку, яка вирізняє їх з-поміж їм подібних: *небій* (СУМ, V, 248) “безстрашна людина” (*не боятися*); *недвига* (283) “діал. нерухома істота” (*не двигатись*); *нелинь* (331) “дуб, з якого не опадає листя” (*не линяти*); *нетель* (394) “тільна телиця” (*не телитись*); *невара* (Гр., II, 537) “погана господиня, яка не вміє варити їсти” (*не варити*); *немола* (551) “той, хто не молиться” (*не молитися*); *нестула* (559) “невміла людина, нездатна до найпростішої справи” (*не стулити*); *непопа* (560) “жінка, яка не топить печі” (*не топити*); *нероб* (Саб., 15) “ледацюга” (*не робити*); *непослух* (213) (*не послухати*);

- назви фізичного або психічного стану особи, а також риси характеру: *немога* (СУМ, V, 537) “стан остаточної втоми, повного безсилля” (*не могли*); *нехтіть* (401) (*не хотіти*); *невада* (Гр., II, 537) “безвредність, нешкідливість” (*не вадити “не шкодити”*); *непритика* (556) “безпритульний” (певно, від *не приткнутися*); *нестям* (559) (*не стямитися*);

- інші найменування: *неврод* (Гр., II, 541) “неврожай” (*не вродити*); *незмір* (548) “ворожнеча” (*не змирити (-ся)*); *нетеч* (560) “стояча вода, болото” (*не текти*);

- назви неповноти виміру якості: *недосол* (Чаб., II, 362) “недостача в чомусь солі” (*не досолити*); *недоступ* (362) “віл або кінь, який не покриває задньою ногою сліду попередньої” (*не доступати*).

Незначна кількість похідних є відіменникового походження: *недосвіт* (СУМ, V, 298) “ранковий мороз, що буває весною і восени перед сходом сонця; приморозок” (*не до світання*); *нелюд* (332) “жорстока, зла, бездушна людина” (*не людина*); *негода* (Гр., II, 542) “непогода” (*не година*).

Поодинокими є утворення, що мотивуються прикметниками: *недомена* (СУМ, V, 301) “невміла людина; розумово обмежена, тупа людина” (*не дотепний*); *непотріб* (364) “непотрібні речі; нікчемна людина”; *нечема* (403) “невихована, невічлива людина” (*не)чемний*).

У деяких похідних можлива мотивація як дієсловами з часткою *не*, так і прикметниками, до складу яких входить частка-префікс *не-*: *нелюб* (СУМ, V, 332) “чоловік, якого не кохає жінка” (пор. *не любити* – (*не)любий*); *ненасить* (342) “велика жадоба, потяг, прагнення до чого-небудь” (пор. *не насититись* – (*не)наситний*).

Інколи під час усічення відбувається пом’якшення кінцевого приголосного основи: *безцінь* (СУМ, I, 153) “дуже дешевий, нічого не вартий” (*без ціни*); *негідь* (СУМ, I, 153) “дуже дешевий, нічого не вартий” (*без*

ціни); негідь (СУМ, V, 277) “що-небудь непридатне, непотрібне” ((не)годний); нечисть (404) ((не)чистий); покидь (Саб., 207) “непотріб” (кидати); безвихідь (399) (без виходу).

Обстежений матеріал свідчить про те, що конфіксальні деривати з другим матеріально не вираженим компонентом і різноманітною препозитивною частиною складають досить великий прошарок імен в системі конфіксальних похідних сучасної української мови і набувають часом своєрідних, не притаманних іншим типам словотвірних значень.

Ці деривати мають цікаву, інколи складну долю (у плані формування їх дериваційної бази, словотвірного значення, розвитку лексико-словотвірних типів), яку належить дослідити в діахронічному аспекті.

### СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- А-Ч Афанасьєв-Чужбинський А.С. Собрание сочинений. Т.9.-С.-П., 1892
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчук. -К., 1966.-421с.
- Саб Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник. -К., 1926. -436 с.
- Гр Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував з дод.власного матеріалу Б. Грінченко. Т. 1-4. -К., 1907.-1909.
- СУМ Словник української мови. Т.1-11.-К., 1970-1980.
- Стус Стус В. Вікна в позাপростір.-К., 1992. -254с.
- Чаб Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1-4. -Запоріжжя, 1992-1994.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови.-К., 1987.-212 с.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) -К., 1993.-214с.
3. Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словотвір //Словотвір сучасної української мови.-К.,1979.-С.285-314.
4. Іншакова І.О. Розвиток іменникової конфіксації в історії української мови /структури на -ник/ Дисертація ... канд. філол. наук.-Кривий Ріг, 1996.-193с.
5. Качайло К.А. Динаміка розвитку іменникової конфіксації в українській мові (структури з другим компонентом -ок) -Дисертація ... канд.філол.наук.-Кривий ріг, 1997.-203с.
6. Ковалик І.І. питання слов'янського іменникового словотвору. Львів: вид-во Львів.ун-ту.-1958.-153с.
7. Русская грамматика.Т.1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология.-М.,1982.-с.238-239.
8. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.І.-К.,1964.-234с.
9. Сікорська З.С. Префіксально-суфіксальні іменники в сучасній українській мові //УМЛШ –1986.-№4.-с.47-51.
10. Чемерисов М.Т. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників та прикметників за пам'ятками XVI – I пол. XVII ст. //Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвузовської республіканської наукової конференції.-К.,1969.-с.99-100.
11. Шевчук О.С. Префіксально-суфіксальний спосіб утворення прикметників. //Українське мовознавство. -1973.-№1.-с.46-54

## ОСОБЛИВОСТІ ОЛЬФАКТИВНОЇ НОМІНАЦІЇ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ

Тарасюк І. В.

Теорія номінації сьогодні тісно співпрацює з когнітивним підходом у лінгвістиці. “Осмишлювання акта номінації з когнітивних позицій означає пошук і знаходження відповіді на питання про те, які набори концептів і чому вербалізуються у даній мові і яка конкретна мовна форма обирається для досягнення цієї мети” [1, 54]. Тобто особлива увага приділяється фіксації зв'язку між предметом та його ім'ям, між явищем та його позначенням, структурою свідомості та її об'єктивним мовним втіленням. Мовні одиниці розглядаються як своєрідний код для концептів та побудованих з їх допомогою структур, які належать до довербальної стадії пізнання та відображують початковий пізнавальний досвід людини. Ці одиниці, що співвідносяться з осмишлюючими їх концептами, можуть “варіювати від слова до речення або навіть декількох речень” [2, 109]. Таким чином, концепти стають значенням мовних одиниць, при цьому вони самі “схоплюються знаками”, бо тільки певна частина інформації про концептуальні уявлення людей “знаходить свою мовну об'єктивацію” [3, 92].

Метою нашого дослідження у межах цієї статті є виявлення характерних рис номінації запахів у французькій мові. Тобто які ольфактивні концепти вербалізуються у французькій мові і за допомогою яких мовних засобів це відбувається. У доборі фактичного матеріалу ми будемо спиратися на приклади з художніх творів французьких письменників XIX-XX сторіч.

Ольфактивна номінація у французькій мові, з одного боку, відбувається за допомогою вже існуючих номінативних засобів, з другого, через творення своїх власних класифікаторів, які є своєрідними провідниками для цих існуючих номінацій у сферу їх нового пристосування – номінації запахів. Ольфактивні іменникові класифікатори, значення яких визначається концептом «запах» – *l'odeur, le parfum, la senteur, l'émanation, le relent, l'exhalation, le remugle, l'arôme* etc., вже розглядалися нами [4].

Ці іменники означають фізичну якість предметів – запах; їх денотат як репрезентація предметної якості, яка сприймається нюхом, наближається до сигніфікату, де цей денотативний компонент трохи заглушений. Тому ольфактивні іменники мають сильні валентні зв'язки, за рахунок яких вони поповнюють свій денотативний компонент. Є два способи, якими поповнюється нестача денотату ольфактивних іменників, перший – за допомогою предметних іменників, які приєднуються до ольфактивних класифікаторів прийменником *de*, другий – за допомогою відносних прикметників. Якщо припустити, що номінація конкретних запахів відбувається на рівні таких словосполучень, то логічно буде виділити їх деякі особливості.

Іменникові словосполучення з прийменником *de* (N de N): *l'odeur de la terre, l'arôme du blé, un parfum de vétiver, l'odeur des tilleuls*, etc. – один з найвживаніших засобів у номінації запахів у французькій мові. Перший член в таких словосполученнях завжди займають ольфактивні іменники. Їх формальне повторення на місці першого члена словосполучення служить базою для підтримання семантичної асоціації між членами словосполучення. Вони – своєрідна категоріальна основа, ономазіологічний базис, який мотивує появлення підлеглого члена. Приєднання останнього за допомогою прийменника *de* до головного члена відбувається або з утратою, або ні, його самостійного субстантивного значення. Можна виділити дві структурні моделі ольфактивних номінативних словосполучень:

1) "ольфактивний іменник + *de* + артикль + ім'я денотату": *l'odeur de l'oignon, l'odeur de sa peau, l'odeur de la pièce, l'odeur du sang, l'odeur des sapins*, etc.

2) "ольфактивний іменник + *de* + ім'я денотату": *l'odeur de café, une odeur de fleur, l'odeur de garçon, un parfum d'herbe, l'odeur de pourriture*, etc.

Прийменник *de* у першому типі словосполучень встановлює між субстанціями відношення – “предмет і його запах”. Сполучення імені денотату з ольфактивним іменником демонструє його як такий, в якого є ольфактивна ознака. Концептуальне уявлення, яке втілюється у цьому типі словосполучень, – це уявлення про те, що цей предмет має запах (*qch/qn a son odeur*). Будемо називати ці словосполучення індивідуалізуючими.

(1) Et **l'odeur de la terre** arrivait assouplie de rosée [5, 324].

У другому типі словосполучень позбавлений артикля десубстантивований підлеглий член – ім'я денотату – характеризує ольфактивний іменник. Прийменник *de* встановлює у словосполученні відношення характеристики між його членами – “запах та його компонент”. Десубстантивнація підлеглого члена словосполучення веде до утворення більш міцного зв'язку між його компонентами. Предмет, потрапляючи в словосполучення цього типу, позбувається свого зв'язку з реальним денотатом, видає

ольфактивному іменнику своє предметне значення у вигляді невід'ємного компонента його сигніфікативного значення – запах. Цей тип словосполучень будемо називати далі – типізуючим.

(2) **Une senteur de terre**, d'arbres, de mousse, ce parfum frais et vieux des bois touffus, fait de la sève des bourgeons et de l'herbe morte et moisie des fourrés semblait dormir dans cette allée [6, 204].

Можливість одного імені предмета бути залежним членом у словосполученнях обох типів з різними семантичними значеннями, говорить про предметний характер ольфактивної номінації у французькій мові.

У типізуючих словосполученнях спостерігається процес "включення" [7, 222] предметної якості в семантичну структуру ольфактивного іменника, що також відбувається у словосполученнях з відносними прикметниками:

Duroy, ravi, se laissait aller, buvant avec ivresse l'air vicié par le tabac, par l'**odeur humaine** et les parfums des drôlesses [6, 22].

**Une odeur lourde de nourriture, de fosse d'aisances et d'humanité**; une odeur stagnante de crasse et de vieille muraille, qu'aucun courant d'air n'eut pu chasser de ce logis, l'emplissait du haut en bas [6, 39].

Відносний прикметник *humaine* (3) означає той денотат, з яким співвідноситься поняття запаху, що виражається ольфактивним іменником. Цей прикметник з предметним значенням виконує атрибутивну функцію у ольфактивному словосполученні, тобто має характер якісних визначень. Ці визначення виражають предметну якість, яка немов семантично включається у склад ольфактивного іменника. Тільки неможливість утворити прикметник від будь-якого предметного іменника обмежує можливості прикметникових словосполучень як одного зі способів ольфактивної номінації. Іменникові словосполучення з прийменником *de* мають ще деякі можливості. Наприклад, ускладнення ольфактивних іменникових словосполучень за допомогою приєднання додаткових членів до частини з денотативною ознакою є основою для утворення нових номінацій запахів.

Уведення нових якісних характеристик до денотативної частини словосполучення сприяє утворенню номінації нових запахів відносно одного денотату, що дозволяє говорити про деяку категорізацію простих запахів. Наприклад, до денотату земля додають його характеристики мокра, свіжа, які у сполученні з ольфактивним іменником утворюють дві самостійні номінації l'odeur de la terre moite (6), l'odeur de la terre fraîche (5):

(5) Je respirais l'**odeur de la terre fraîche** et je n'avais plus sommeil [8, 22].

(6) Quand le trou fut assez profond, il fit couper quelques troncs et plaça des étais; l'**odeur de la terre moite**, des feuilles pourries, des pierres lavées par les pluies, plus forte que jamais, imprégnait ses vêtements de toile trempés [9, 84].

Виходить своєрідна категорізація простих запахів відносно одного денотата-джерела: запах землі виступає в ролі центрального, найбільш узагальненого, що потенційно містить і запах мокрої, і запах свіжої землі і, можливо, деякі інші. Отже категорізація запахів одного денота іде слідом за поглибленим вивченням його властивостей, які стають базою для їх закріплення у новій ольфактивній номінативній одиниці.

Збільшення кількості денотатів в ознаковій частині індивідуалізуючого словосполучення веде до утворення номінації, базованої на складенні самостійних запахів, а збільшення кількості десубстантивованих членів в ознаковій частині типізуючого словосполучення утворює номінацію складного запаху.

Наприклад:

(7) Elle (Mme Dalleray) s'était assise loin de Philippe, et la fumée verticale d'un parfum qui brûlait, répandant hors d'une coupe l'**odeur de la résine et du géranium**, montait entre eux [10, 387].

Однорідне підпорядкування компонентів денотативної частини одному ольфактивному іменнику робить їх рівноправними у вираженні свого семантичного значення. Два рівноправних підпорядкованих члени в індивідуалізуючому словосполученні – два різних денотати при одному ольфактивному класифікаторі, який демонструє наявність ольфактивної ознаки у кожного з них. У контексті іноді експліцитно підкреслюється наявність двох запахів у цих словосполученнях:

(8) En ce moment la porte de la salle à manger s'ouvrit d'elle-même en criant, et Porthos, à travers les battants entrebâillés, aperçut le petit clerc, qui, ne pouvant prendre part au festin, mangeait son pain à **la double odeur de la cuisine et de la salle à manger** [11, 313] – прикметник double висвітлює два окремих запахи при одному ольфактивному класифікаторі.

Зовсім інша ситуація у багатокомпонентних типізуючих словосполученнях:

(9) Dans l'étroit corridor régnait **une odeur de fleurs et de cierges** [12, 349].

У них за двома рівноправними підпорядкованими членами маються на увазі два різних компоненти одного складного запаху, що передається ольфактивним іменником. Запах тут концептуалізується як щось ціле, яке має дві ознаки. Треба зауважити, що вибір того чи іншого типу зв'язку всередині словосполучень з декількома денотатами, залежить від сприймаючого суб'єкта, тобто від того, наскільки розчленовано він сприймає ольфактивну інформацію від декількох джерел запахів. Саме від нього залежить, чи показати ці запахи як самостійні або як компоненти більш складного утворення.

Як показує вивчення таких словосполучень, комбінаторні можливості ольфактивних іменників у них доволі широкі, вони можуть приєднувати зразу три, або більше, підпорядкованих члени, наприклад, *une senteur de terre, d'arbres, de mousse* (2) – типізує словосполучення зі значенням «складний запах та його компоненти», та індивідуалізує словосполучення *l'odeur de la terre moite, des feuilles pourries, des pierres lavées par les pluies* (6) – “складення декількох запахів”.

Намагання індивідуалізує словосполучень з одним денотативним членом утворити конкретну номінацію запахів, закріплених за певними предметами, заважає їм іноді показати цей запах як складний, і тоді у контекст вводиться багаточленне типізує словосполучення, яке демонструє його компоненти. Наприклад:

(10) J'allais, saisi, écoeuré, enirné pour la première fois par l'odeur de l'école, par cette odeur d'humanité misérable, de cendre, refroidie, de papperasse, de colle, d'encre, de nourriture et d'eau de Javel, cette odeur dont la seule pensée suffit encore, aujourd'hui pour une plonger dans un abîme de tendre tristesse [13, 63].

В цьому реченні вживаються два ольфактивних словосполучення: перше – індивідуалізує (*l'odeur de l'école*), друге – типізує, в ньому 7 підпорядкованих членів (*cette odeur d'humanité misérable, de cendre, refroidie, de papperasse, de colle, d'encre, de nourriture et d'eau de Javel*). З одного боку, підпорядковані члени при другому іменнику запах виступають як уточнення, експлікація такого абстрактного уявлення як “запах школи”, з другого боку, “запах школи” подається як суміш, що розкладається на прості запахи. Словосполучення з “внутрішнім” (термін Гака [14, 100]) артиклем (*l'odeur de l'école*) виглядає як номінація, а словосполучення без такого артикля як його експлікація. Відношення між членами типізує словосполучення з декількома підпорядкованими задаються моделлю-концептом – “запах-суміш”. Завдяки типізує словосполученню словосполучення *l'odeur de l'école* виглядає як складний запах, що має багато компонентів. Тобто, там, де за індивідуалізує словосполученням з одним підпорядкованим денотативним членом мається на увазі деяке розчленування складу, там необхідне типізує багатоконцентне словосполучення зі своєю характеризуючою функцією, яке показує всі компоненти цього складного запаху. Тут проявляється різниця між двома типами словосполучень: індивідуалізує намагається показати запах як деяку стійку цілістність, яка належить окремому денотату, типізує з'являється там, де ця цілістність має розчленований характер.

Коли в реченні є тільки багатоконцентне типізує словосполучення, то неможливо точно сказати, про який запах іде мова:

(11) Claude, sentant **l'odeur de poussière, de chanvre et de mouton** attachée à ses habits,... [9, 8]

(12) Une vague odeur engourdissante de peinture, de térébenthine et de tabac flottait, captée par les tapis et les sièges... [15, 3]

Просте перерахування можливих компонентів запаху приводить до розпливчатості у його детермінації. Відсутність узагальнюючого словосполучення, наприклад, (11) “запах Клода” або “запах одягу”, (12) “запах майстерні художника” тощо, веде до блукання навколо денотата, якому може бути приписан цей запах, і висуває на перший план ідею запаху.

Таким чином, ускладнення денотативної частини ольфактивних словосполучень, індивідуалізує і типізує, веде до утворення, з одного боку, номінацій простих запахів, категоризація яких підпорядковується категоризації властивостей самих денотатів, з другого боку, номінацій складних запахів - тільки у межах типізує багатоконцентних словосполучень. Категоризація складних запахів іде слідом за ускладненням структури самого денотата: багатоконцентний денотат має складний запах, який складається з запахів його компонентів.

Розглянемо тепер якісні характеристики, які можуть з'являтися в першій частині ольфактивних словосполучень. Уведення кваліфікативного елемента, вираженого прикметником, в першу частину цих словосполучень, яка має ольфактивний іменник – семантичну основу усього словосполучення, можна розглядати власне як кваліфікацію запаху, який виражається цим словосполученням. Значення кваліфікаційних прикметників у межах ольфактивної номінації буде залежати від усіх елементів кваліфікативної структури: її суб'єкта та об'єкта кваліфікації, її критеріїв, контексту.

Об'єктом кваліфікації в ольфактивних словосполученнях виступають безпосередньо запахи, як ольфактивні характеристики конкретних предметів. Семантика прикметників у ольфактивних словосполученнях залежить від критеріїв, обраних суб'єктом для кваліфікації запахів.

Частина прикметників означає загальні властивості запахів, такі як летючість та інтенсивність, а іноді вони можуть поєднувати своє дескриптивне значення з оцінкою. Летючість є невід'ємною властивістю усіх запахів, що імпліцитно домислюється за кожною ольфактивною одиницею. Тому, коли запах з деякої причини втрачає властиву йому летючість, він набуває марковану “нелетючу” ознаку, яка підкреслює аномальність такого явища. У прикладі (4) прикметники *lourde, stagnante* показують посилення негативної ознаки по шкалі «летючість-відсутність летючості» - важкий, застійний.

Прикметники, які характеризують запахи за ступенем їх насиченості, утворюють свою шкалу інтенсивності від ледве відчутного запаха до сильного, густого: *vague, légère, forte, épais, violente*, як правило, вони знаходяться у препозиції до ольфактивних іменників.

(13) Il n'y avait pas jusqu'à **une vague odeur de moisissure** qui ne lui rappelait les auberges ou il lui était arrivé de dormir dans de petits villages [12, 226] – прикметник *vague* – характеристика цілого запаху за критерієм його інтенсивності, який незважаючи на свою слабку інтенсивність зміг викликати у героя спогади.

(14) Son compagnon répandait **une légère odeur d'eau de Cologne et de cigare fin** [12, 274] – прикметник *légère* кваліфікує складний запах одеколону і тонкої сигари також за критерієм слабкої інтенсивності.

(15) La voiture était environnée de vapeurs blanches à **forte odeur de cuivre** [16, 68].

(16) L'odeur des petites moules bleues, découvertes depuis quatre heures au bas des rochers et altérées d'eau de mer, entrait avec **l'épais parfum de sureau bouilli** qu'exhalaient les troènes à bout de floraison [10, 416].

(17) Cette nuit si belle, toute la campagne endormie sous la lune (on n'entendait plus les vaches), **l'odeur violente des feuilles du noyer...** [17, 112]

Крім дескрипції чисто ольфактивних характеристик, якими вважаються летючість та інтенсивність, якісні прикметники у препозиції до ольфактивного іменника бувають тісно пов'язані зі значенням підпорядкованого члена. Тобто критерій кваліфікації запаху має деяке посилання на його денотат. У цьому випадку відбувається інтерференція загальних властивостей предмета-денотата з властивостями його запаху. Наприклад, запахам можуть бути надані такі властивості предметів як:

- старість:

(18) Miles disait “bye, bye” et cherchait déjà à se rappeler **la vieille odeur du grenier et du chianti abandonné au bout de sa ficelle**, au-dessus de son lit [18, 446] – з горищем завжди асоціюється якість “старий”, отже запах горища теж можна назвати старим.

- перший/останній:

(19) Ils foulait l'origan poivré et **les derniers parfums du mélilot** [10, 372] – у цьому прикладі значення прикметника *derniers* мотивується контекстом – кінець літа, відцвітає буркун, з ним минають і його “останні” запахи.

- смакові якості денотата. Тут спостерігається перенесення якісних характеристик зі сфери смаку до сфери нюху:

(20) Quand, au moment de quitter l'église, je m'agenouillai devant l'autel, je sentis tout d'un coup, en me relevant, s'échapper des aubérines **une odeur amère et douce d'amandes...** [19, 128-129] – прикметник *amère* має посилання на смак мигдалю, *douce* характеризує запах за ступенем його слабкої інтенсивності.

Таку ж інтерференцію властивостей запаху з властивостями денотата можна спостерігати і в семантиці постпозитивних прикметників:

(21) Au fond des vieux flacons de toilette, il avait retrouvé souvent aussi des parcelles de son existence; et toutes les odeurs errantes, celles des rues, des champs, des maisons, des meubles, les douces et les mauvaises, **les odeurs chaudes des soirs d'été, les odeurs froides des soirs d'hiver** ranimaient toujours chez lui de lointaines réminiscences, embaumées, à la façon des aromates qui conservent les momies [20, 77] - “теплі запахи літніх вечорів” та “холодні запахи зимніх вечорів”, прикметники *теплий/холодний* скоріше співвідносяться з другим іменниковим елементом словосполучення, народжуючи образи нагрітих сонцем предметів, або, навпаки, морозного повітря.

Такі переноси якісних характеристик денотата у сферу нюху призводять до метафоризації ольфактивних номінацій.

Як елемент кваліфікації запахів може з'являтися їх оцінка. Як правило, вона передається оцінними прикметниками зі знаком “+” (bon, agréable, suave,) или “-“ (mauvais), з тим чи іншим ступенем інтенсифікації, афективності, які в контексті можуть набувати додаткових суб'єктивних критеріїв.

(22) Il s'enfonçait dans son lit moite, dans **une bonne odeur de sueur** [12, 141] - запах поту в будь якій іншій ситуації навряд чи можна охарактеризувати як добрий, крім тої, у якій опинився Мегре, він хворий, у нього температура, він випив гарячого чаю і ліг, щоб “пропітніти”.

(23) Quelle fraîcheur sous la hetraie! Et il ouvrait les narines pour aspirer **les bonnes odeurs de la campagne**, qui ne venaient pas jusqu'à lui [20, 25] – прикметник bonnes крім загальної суб'єктивної оцінки має деяку специфікацію, обмежуючи набір усіх запахів, пов'язаних з селом, тільки хорошими.

(24) Une fumée rousse plane sur tout cela, portant **l'affreuse odeur du tabac froid et du cigare à deux ronds qu'on fume trop loin...** [10, 47] – прикметник affreuse має негативну оцінку з інтенсифікацією змішування двох запахів – запаху холодного тютюну та запаху сигари.

(25) C'était une chambre de maison garnie, aux meubles communs, ou flottait **cette odeur odieuse et fade des appartements d'hôtel...** [6, 317]– прикметник odieuse передає негативну оцінку з інтенсифікацією та афективністю запаху номерів у готелі, другий прикметник fade має інтерференцію зі смаковою характеристикою запаху.

Таким чином, кваліфікація в ольфактивних словосполученнях висвітлює не тільки безпосередні властивості запахів, а й деякі денотативні, і навіть контекстуальні. Різноманітність критеріїв кваліфікації та оцінки запахів залежить від сприймання їх суб'єктом. Номінація запахів на рівні синтаксичних структур стає деякою мірою на перешкоді їх закріплення у самостійні, незалежні від контексту або ситуації, одиниці. Тому і характеристики закріплених в них ольфактивних уявлень можуть вважатися закріпленими за тією чи іншою номінацією запаху тільки у межах даного контексту. В іншому контексті той самий запах (мається на увазі той самий денотативний елемент словосполучення) може бути кваліфікований за зовсім іншими критеріями. Саме це ускладнює виведення чіткої таксономії приємних/неприємних запахів.

Як ми бачили природним середовищем для формування ольфактивних найменувань є мовне висловлювання, референтом якого стає сама поза мовна дійсність. Номінація запахів за допомогою синтаксичних одиниць, якими можна вважати словосполучення з ольфактивними класифікаторами та іменами предметів, частково пояснюється властивостями самих запахів: неможливістю їх називання без згадування предметів, яким вони належать.

Виділені нами структурно-семантичні характеристики композиції ольфактивних словосполучень мають спільні риси з похідними словами. Ольфактивні іменники нагадують «отсылочную часть» похідних слів (у термінах Кубрякової [21, 16]), вони повністю повторюють мотивуючу одиницю, відсилають до області її референції та зумовлюють безпосереднє розуміння всього ольфактивного словосполучення. Підлеглий член грає роль “формантної частини”, яка формує нове значення, отже, нову номінативну одиницю – номінацію конкретного запаху. Існування двох способів приєднання підлеглих членів до мотивуючого слова за допомогою прийменника de – з внутрішнім артиклем і без нього – створює дві формули мотивації, внаслідок чого забезпечується утворення нових назв згідно існуючих зразків. Закріплене за цими моделями своє структурне значення: для словосполучень з внутрішнім артиклем після прийменника de це “конкретизуюче” значення, для словосполучень без артикля – “характеризуюче”, забезпечує чітке оперування цими номінаціями у мовленні.

Повторювання одних і тих синтаксичних моделей при найменуванні запахів забезпечує їм деяку стабільність з погляду на використання і породження нових номінацій, значення яких буде зрозуміле всім носіям французької мови.

У використанні другорядних засобів для номінації запахів, якими виступають предметні іменники, проявляється “економічність” мови, яка намагається “унікати кількісного збільшення одиниць плану вираження” [22, 132]. Сполучення вже готових одиниць з так званими ольфактивними класифікаторами, включення їх у вже існуючі синтаксичні конструкції приводить до надання другого змісту і тих і інших з погляду нової концептуальної області, яку вони вербалізують – області запахів.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 328с.
2. Павиленис Р.И. Проблема смысла. – М.: Мысль, 1983. – 386 с.
3. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филологический факультет МГУ, 1997. – 214 с.



4. Тарасюк И.В. Концепты ольфактивной лексики. //Придніпровський науковий вісник. – 1998.- №82(149). – С. 1-10.
5. Gamarra P. Les amours du potier. // Conteurs français du XXe siècle. - М., 1981. – Р. 323 – 341.
6. Maupassant G. Bel Ami. – Paris, 1993. – 352p.
7. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. - Л., 1973. – 366с.
8. Camus A. L'étranger. – Paris, 1996. – 188p.
9. Malraux A. La Voix royale. – Paris, 1992. – 226p.
10. Colette. Le Blé en herbe //Colette. La naissance du jour. - М.,1983. - P.349-459.
11. Dumas A. Les trois mousquetaires. - М.: Editions du Progrès, 1977. - 620 p.
12. Simenon G. Maigret et l'homme au banc. – М.: Прогресс, 1968. – 438с.
13. Duhamel G. Le Notaire du Havre. – М., 1983. – 300p.
14. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. - М., 1979. – 304с.
15. Maupassant G. Fort comme la mort. – М.: Editions en langues étrangères, 1957. – 280p.
16. Vian B. L'écume des jours. – Paris: Editions 10/18, 1995. – 190p.
17. Arland M. Une soirée d'aout. // Conteurs français du XXe siècle. - М.: Editions du Progrès, 1981. – P.99 – 113.
18. Sagan F. Le siel d'Italie// Conteurs français du XXe siècle. - М.: Editions du Progrès, 1981. – P. 441 – 448.
19. Proust M. Du côté de chez Swann. - Paris: Marabout, 1995. - 536 p.
20. Flaubert G. Madame Bovary. – М.: Editions en langues étrangères, 1959. – 382p.
21. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. – М., 1981. – 300с.
22. Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – 358с.

УДК 820. – 3.091: 371.4

## **ПРОБЛЕМАТИКА ТА ЖАНРОВА СВОЄРІДНІСТЬ ЕТИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ТРАКТАТУ Р.ЕШЕМА “ШКІЛЬНИЙ ВЧИТЕЛЬ”**

Торкут Н.М.

Проблемно-тематичний спектр літератури англійського Відродження виявився надзвичайно широким: жодна зі сфер активності індивіда, будь то громадсько-політична діяльність, інтимні стосунки чи спілкування з Творцем, не була обійдена увагою всюдисущого “man of letters”. Хронологічні межі розквіту та згасання Ренесансу на англійському ґрунті фактично збігаються з часом перебування на престолі королеви Єлизавети I (1558 – 1603), правління якої відзначалося помітним поживленням економічних та зовнішньополітичних відносин, високою динамікою суспільно-релігійних рухів, відчутною інтенсифікацією духовного й інтелектуального життя нації.

Досить складна соціокультурна ситуація об'єктивно зумовлювала інтерес до тем, пов'язаних з проблемами політичного, релігійного, етико-виховного характеру. Постійне зростання загального рівня освіти, активний розвиток друкарської справи, розширення читацької аудиторії за рахунок залучення йоменів, ремісників, дрібних торговців і заможних городян – все це створювало передумови, в контексті яких література була спроможна не тільки поставити актуальні запитання, а й перетворити їх на об'єкт загальної уваги, жвавого обговорення, дискусій.

Саме за часів королеви Єлизавети мистецтво слова, що вбралося у шати національної мови (нагадаємо, що майже до середини XVI століття більшість художніх творів в Англії писалися французькою або ж, як і офіційні документи, - латиною) стало впливовим чинником формування громадської думки і, водночас, потужним інструментом впливу на масову свідомість англійського суспільства. Отже, в орбіту художнього осмислення поступово включалися нові й нові проблеми, а, відповідно, ускладнювалася і сучасна естетична задача тогочасного митця. Розширення діапазону читацьких інтересів змушувало

письменників удосконалювати поетичну техніку, збільшувати арсенал художніх прийомів, вести активний пошук нових форм. На літературну арену виходять нові (принаймні для Англії) жанрові моделі – трактат, памфлет, есе, псевдоісторичний роман та ін. Поява цих жанрів на теренах англійської ренесансної культури стала, водночас, і своєрідною запорукою успішного розв'язання вищезгаданих прагматичних задач, і важливим фактом артистичної (мистецької) реальності.

Англійський ренесансний трактат був покликаний виконувати, насамперед, просвітницьку функцію. Залучаючи націю до загальноєвропейського інтелектуального континууму, він виступав своєрідним камертоном мисленнєвої стихії. Ті або інші філософські, етичні чи естетичні концепції, викладені й аргументовані на сторінках трактатів перетворювалися на інтелектуально-духовні рушії суспільно-політичного та культурного розвитку. Показовим у цьому сенсі є трактат Р.Ешема “Шкільний вчитель”, розглядом якого присвячено цю історико-літературну розвідку.

Роджер Ешем (1515-1568), представник другого покоління англійських гуманістів, близький друг і однодумець Томаса Еліота, Джона Чіка та Томаса Вільсона, належав до тієї категорії непересічних особистостей, що не тільки втілювали дух своєї доби, а й відчутно впливали на його формування, задаючи векторну лінію інтелектуально-духовного розвитку найближчого оточення, тогочасного суспільства та, навіть, нації в цілому.

Випускник Кембріджа, майбутній наставник королеви Єлизавети, він розпочав свою педагогічну кар'єру як викладач класичної літератури, математики і музики. Такий перелік свідчить про широту інтересів, багатогранність та певну універсальність цієї напрочуд обдарованої особи. Інтелектуальні уподобання Ешема, безперечно, знайшли відбиток і в його літературній спадщині. І “Токсофіл” (“Toxophilus”, 1545), і “Шкільний вчитель” (“The scholemaster”, 1570) відзначаються гармонійністю стилю, майже математичною філігранністю та чіткістю викладення думки, блискучою ерудицією та навдивовиж доречним використанням класичних ремінісценцій і алюзій до античних творів.

Трактат “Шкільний вчитель”, виданий дружиною автора через два роки по його смерті, став важливою віхою у розвитку гуманістичного руху в Англії. Залишаючись стійким прибічником ідей раннього англійського гуманізму в галузі моральної філософії та поділяючи оптимістичний погляд Еразма щодо перспектив людської особистості, Ешем водночас відбивав і домінуючі умонастрої другої хвилі англійського гуманізму, до якої належав сам. На відміну од гуртка Т.Мора, ця плеяда англійських гуманістів переносила центр уваги зі сфери християнської етики на сферу громадсько-політичну (Т.Еліот, Т.Хобі, Т.Саквіль) та духовно-культурну (Т.Вільсон, С.Госсон, Ф.Сідні). У ті часи в англійському суспільстві значно активізувалися національно-патріотичні настрої, і Ешем, ймовірно, вбачав свій моральний обов'язок саме у тому, щоб стимулювати зростання національної самосвідомості та сприяти підвищенню престижу англійської мови.

У передмові до свого першого трактату (“Токсофіл”) він відверто заявляв, що причини, які спонукали його писати національною мовою, були виключно етико-патріотичного плану: “Хоча мені й набагато легше було б скористатися латинською або грецькою мовами, що, ймовірно, більше відповідало б моему статусові в науковій сфері, ... та я свідомо обрав саме англійську мову, оскільки йдеться тут про справи англійські й звертаюся я до англійців” [1]. Додамо, що на сторінках “Токсофілу” неодноразово наголошується, що стрільба з лука – суто англійський вид військового мистецтва – має безліч переваг і позитивних моментів. Один з учасників бесіди (а трактат написано у формі діалогу між Філологом – Прихильником книжок і Токсофілом – Прихильником лука) наполегливо доводить, що своєю славою й процвітанням англійська нація не в останню чергу завдячує саме цій зброї, і тому кожний свідомий громадянин має визнати за луком та стрілами право вважатися національним символом військової майстерності.

Тема національної самобутності, мотиви апологетики вітчизняних традицій та звичаїв і закладена на експліцитному рівні ідея національної самодостатності, що присутні уже в першому творі гуманіста, знайшли подальший розвиток у його наступному трактаті. Закликаючи англійців використовувати національну мову у всіх без винятку сферах громадського життя, Ешем робить рішучий і надзвичайно важливий крок до остаточного подолання комплексу мовної меншовартості, який внаслідок певних історичних обставин виявився в Англії доволі живучим і значною мірою гальмував процес формування національної літератури, а зрештою, й процес становлення національної свідомості. Як слушно зазначає відомий знавець єлизаветинської культури Дж.Сейнтсбері, допоки не з'явилися такі вчені, як Ешем, котрий наважився написати “про англійські справи англійською мовою для англійців”, про формування стилю англійської прози просто не могло бути й мови [2].

Втім, патріотичні настрої “Шкільного вчителя” не обмежуються лише мовною сферою: авторське апелювання до почуття національної гідності доповнюється свідомим акцентуванням уваги на потужності англійської культурної традиції, на життєдайній силі істинної віри (англіканського протестантизму), на невичерпній могутності духу етносу. Часті звернення Ешема до потенційного читача (як-от, “саме тобі, юний громадянин Англії, я хотів би нагадати” або ж “до тебе, шляхетний англійський

джентльмене, промовляю я”) помітно посилюють патетичність і покликані, вочевидь, стимулювати зростання національних амбіцій та патріотичних настроїв. Показово, що навіть сама логіка ешемової аргументації (а в її основі вбачається така схема: авторська теза - аргументування шляхом зіставлення бінарних опозицій чи критики антитези - прокламаційно-апологетичне резюме) значною мірою сприяє реалізації цієї мети.

Антиподом Англії, уславленої чеснотами пращів та зміцненої чистотою віри, на сторінках “Шкільного вчителя” постає тогочасна Італія. Славетні традиції великого Риму та духовна спадщина античності, на думку Ешема, спалюються аморальністю сучасного італійського суспільства. “Добродесність (virtue) колись зробила цю країну володаркою й улюбленицею (mistress) усього світу, сьогодні ж порок (vice) перетворив її на рабину тих, хто колись вважав для себе щастям служити їй. Всі це помічають, самі італійці це визнають, принаймні найкращі та наймудріші з-поміж них... Сьогоднішня Італія - не та Італія, якою її хотілося б бачити” [3].

Великою помилкою вважає автор трактату намагання англійської знаті будь-якою ціною відправити своїх дітей на навчання до Італії. Він не шкодує принизливих метафор, коли мова заходить про таке поширене у тогочасному англійському вищому світі явище, як італоманія. Висміюючи співвітчизників, які, вважаючи недоліки англійського життя надто суттєвими, залишають свою батьківщину та ідуть до Італії, Ешем вельми дотепно резюмує: “Залишаючи Англію мулами та жеребцями, вони повертаються додому свинями й віслюками, бо скрізь, куди не кинеш оком, там [в Італії - Н.Т.] справжнісінькі лиси, чий мозок заповнений підступністю, а подекуди й вовки, у чиїх серцях - хижа жорстокість” [4]. Досить виразно відчувається на сторінках трактату й відлуння релігійного розбрату. Приміром, аналізуючи причини незадовільного стану речей у тогочасному італійському суспільстві, серед головних негативних факторів автор першим називає папізм, а вже потім неправильне виховання, хибний політичний устрій, різноманітні моральні вади, погані манери та дурні вчинки. Застерігаючи співвітчизників від припадних та гріховних тенет італоманії, англійський гуманіст зауважує, що будь-який “італізований англієць” (“Italian Englishman”) приречений залишатися в Італії чужинцем і пити з гіркої чаші зневаги й поневірянь: для італійців він завжди буде “сущим дияволом” (“un diavolo incarnato”) - натяк на реформаційний курс англійської держави), для своїх же співвітчизників, навіть залишаючись людиною зовні та за манерами, він перетвориться на справжнісінького диявола за суттю [5].

Зазначимо, що, гостро критикуючи аморалізм італійців та постійно вдаючись до зіставлень і порівнянь, Ешем, насамперед, намагається в такий спосіб осмислити стан духовності, культури й освіти у своїй рідній країні. Поглядом мораліста він прагне зазирнути в кожний найпотаємніший куточок громадського життя, висвітлити наймізерніші зернинки пороку. Так, скажімо, захоплення рицарськими романами трактується ним як перший крок до моральної розбещеності, а застосування фізичних тортур у вихованні дітей та молоді розглядається як суспільне зло, що нівечить душу особистості, викликає стійку відразу до навчання і загрожує помітним падінням морального й інтелектуального рівня суспільства. Втім, провідною засадою ешемового творчого задуму слугує, безсумнівно, не критика, а репрезентація позитивної перспективи - гуманістичної концепції виховання.

В основі педагогічної програми Роджера Ешема глибоке переконання в тому, що майбутнє суспільства залежить від рівня його освіченості та духовності. Тільки поєднання “істинної віри” (“truth in religion”), благочинності у життєвих справах (honesty of living) та правильної системи виховання (right order in learning), вважав він, сприятиме очищенню англійського суспільства від скверни італоманії. Таке поєднання, в свою чергу, визначало інтелектуально-ціннісні засади ешемової візії педагогічної стратегії, яка, на його думку, мала б бути оптимальною для тогочасної Англії: йдеться тут про намагання англійського гуманіста поєднати в межах цілісного комплексу власне культурний компонент виховання з релігійним. Перший компонент передбачав активне засвоєння англійцями надбань класичної культури (вільне володіння давньогрецькою мовою та латиною, глибокі знання текстів античних авторів) та гуманітарну освіту, гуманітарну в тому ж сенсі, що й “humanity studies” в італійських неоплатоніків та Т.Еліота. Другий (релігійний) складався з частих закликів автора щодо необхідності спиратися на духовні засади істинної віри та постійного, наскрізного протиставлення Англії як справжнього оплоту християнства та Італії як царини папізму. Отже, гуманістичне захоплення античністю в Ешема аніскільки не суперечить жорстким етичним канонам англіканського протестантизму. Більш того, беручи їх у сукупності та освячуючи високою патетикою патріотизму, він певним чином забарвлює й саму ідею “наслідування древніх”, створюючи перший на англійському культурному ґрунті прецедент осмислення аристотелевської категорії “мімесис”. Згодом ця категорія стане об’єктом досить жвавих дискусій у лоні елизаветинської літературної критики (Ф.Сідні, Дж.Паттенхем, Дж.Гасконь, С.Деніель, Т.Кемптон та ін.).

Закликаючи співвітчизників “вчитися у древніх”, Ешем водночас наголошував, що цінний античний досвід слід розглядати виключно з позицій істинної віри, пам’ятаючи про моральні чесноти справжнього християнина. Будь-яка освіченість, на його думку, не спроможна стати справжнім джерелом благочестя, якщо в душі людини бракує істинної віри, стійких і непохитних уявлень про “добро” та “зло”. Однією з найсуттєвіших вад, наприклад, він вважав марнославство, яке ставив в один ряд з розбещеністю: “Гомер і

Платон, обидва дійшли одного висновку. Якщо людиною опановує марнославство, або ж хтивість породжує сум'яття, наче у свині, то всі знання, вся благонравність вмиє забуваються. Невдовзі вона перетворюється на віслюка, нездатного сприймати навчання чи бути порядним. ... То ж чому відбувається саме так? Та тому, що коли бажання відвертаються від благоді (goodness) і спрямовуються на марнославство, то й розум згодом відвертається від істинних суджень у релігії, філософії чи будь-якій іншій науці та вводиться в оману” [6].

Згідно з загальною лінією аргументації “Шкільного вчителя”, навчання - це, насамперед, процес залучення юного розуму до благочестя, моральної чистоти та високих ідеалів. Тому, навчаючи, треба апелювати до тієї божественної іскри, що міститься в душі кожної дитини, а не до почуття страху. Виховання завжди має враховувати як специфічні особливості дитячої психіки, так і той факт (головна теза першої частини ешемового трактату), що мисленнєвий процес може по-різному відбуватися в людей з відмінними типами інтелектуальної діяльності, один з яких Ешем називає “швидким розумом” (quick wit), а другий – “повільним” (hard wit). Грунтовно висвітлюючи переваги й слабкі місця кожного з них, педагог пропонує власні рекомендації щодо того, як слід розвивати ті або інші природні здібності та які професії згодом варто обирати, враховуючи особливості інтелектуальної природи індивідуума: “Ті, хто має швидкий розум насолоджуються легким та приємним навчанням, але не здатні просунути далеко вперед у високих і складних науках. Ось чому вони нерідко стають найдосконалішими з поетів, проте, з них ніколи не виходить наймудріших ораторів: завжди готові до вільних промов, вони не здатні на глибокі роздуми, не можуть дати доброї поради чи написати щось мудре”[7]. Сам автор надає перевагу “повільному розумові”. Люди, що ним наділені, не так швидко засвоюють матеріал, не так блискавично вбирають у себе нові ідеї, проте, якраз вони здатні дійти до глибинної сутності будь-якої науки, осягнути істину в усій різноманітності її проявів: вони йдуть до розуміння повільніше, довше, важче, але знання їхні ґрунтовніші та надійніші. Саме їм щастить у житті, вони можуть досягти значних висот у науках, великих почестей у суспільстві - їх визнають на батьківщині та поважають за її межами. Щодо “швидкого розуму”, то, навіть визнаючи за ним право вважатися даром Божим, Ешем постійно нагадує про його поверховість, швидкоплинність та несталість.

Цікаво зазначити, що після появи трактату запропонована Ешемом опозиція “швидкого” та “повільного” розумів не тільки стала загальноновизнаним концептом педагогічних і світоглядних уявлень елизаветинців, але й почала, навіть, у суспільній свідомості, а відповідно, й на сторінках художніх та публіцистичних творів, функціонувати на правах аксіоми. Переконливим підтвердженням цього може слугувати роман Джона Лілі - одного з найвидатніших “university wits” – “Евфус: Анатомія розуму” (1578), який багато чим завдячує саме “Шкільному вчителю”. Навіть ім'я головного героя, винесене Лілі в заголовок свого твору, безперечно запозичене з ешемового трактату, де докладно викладено й детально роз'яснено педагогічну теорію Платона, яку той запропонував у VII книзі “Республіки”. До речі, завдяки мистецькій ініціативі Джона Лілі до сфери художнього осмислення було залучено широке коло етико-психологічних, морально-виховних та суспільно-громадянських проблем, поставлених ешемовим трактатом. І під цим оглядом “Шкільний вчитель” без перебільшень може вважатися щедрою скарбницею актуальних ідей, до якої протягом всієї елизаветинської доби невтомно зверталися й романисти, і памфлетисти, і філософи, і драматурги. Згадаймо, лишень, мудрі настанови сера Джона з Бордо, що відкривають роман Т.Лоджа “Розалінда” (1590), або ідейну концепцію “Гроша мудрості” (1592) Р.Гріна, чи загальний пафос філософського трактату Ф.Бекона “Про стрімкий розвиток наук” (“Advancement of Learning”, 1620).

Відгомін популярності однієї з “ешемових” максим (про користь моральних настанов та класичних авторитетів) відчуваємо і в трагедіях великого Шекспіра. Вельми показовою в цьому сенсі видається, приміром, роль фігури Полонія в “Гамлеті”: драматург вкладає “педантичні” повчання зрілого розуму, що адресовані розумові юному, в уста смішного старця, демонструючи у такий спосіб власне іронічне ставлення до одного з найулюбленіших штампів елизаветинської літератури. Як зазначає чеський дослідник Я.Горнат, “на фоні трагедії досконалого духу, який розщеплюється та ламається у марних потугах осягнути на певному етапі історичного розвитку те, що пізнанню ще не піддається, полонієві поради Лаерту дуже контрастують та сприймаються майже як мізерні дрібнички” [8].

Проте, для 70-х років XVI століття і філософсько-теоретичне підґрунтя ешемової теорії, і її практичні (дидактико-виховні) рекомендації мали, безперечно, дуже важливе значення - як громадське, так і мистецьке. Запропонований ним ідеал гармонійної особистості, що має поєднувати високу духовність, освіченість, ерудицію, благочестя й шляхетність із зовнішньою привабливістю та фізичною досконалістю (модернізований ренесансним уявленням платонівський “евфус”), на довгі роки став об'єктом практичного наслідування для молодих англійців, спричинивши появу специфічного типу героя на теренах елизаветинської романістики.

Гуманістична апологетика гуманітарної освіти, започаткована в Англії ще Мором та Еразмом і розвинута згодом у трактатах Т.Еліота і перекладі Т.Хобі (“Придворний” Б.Кастільоне), значною мірою сприяла зростанню загального рівня освіченості в країні та формуванню національної аристократії духу. Як

відомо, за часів Єлизавети саме блискучі здібності та високий інтелектуально-духовний потенціал відкрили шлях до придворного кола багатьом представникам так званої “буржуазії”. Серед них можна назвати, власне, й самого Р.Ешема, і Дж.Лілі, і Т.Кемпіона і багатьох інших.

В цілому ж значення “Шкільного вчителя” як фактору, що впливав на суспільну свідомість та реальну педагогічну практику і культуру англійського Ренесансу, важко переоцінити. Деякі з методичних порад та дидактичних “секретів” (наприклад, як заохочувати дітей до навчання, яким чином слід виправляти помилки при вивченні іноземних мов і яку схему доцільніше використовувати, вивчаючи лексику, та ін.), думається, не втратили своєї актуальності ще й сьогодні. Ідеологія ешемового трактату, суттєво впливаючи на формування того ідеологічного підґрунтя, на якому стрімко зростала когорта елизаветинських інтелектуалів, значною мірою сприяла формуванню англійської національної інтелігенції як такої.

Втім, навіть коли розглядати “Шкільного вчителя” лише як явище суто літературне, то й тоді досягнення автора можна назвати якщо не визначними, то, принаймні, вагомими, хоча в аспекті структури та композиції його твір, щоправда, мало чим відрізняється як від еліотових трактатів, так і від популярного в ті часи трактату італійського гуманіста Б.Кастільоне “Придворний” (“Il Cortegiano”, 1528), що був перекладений англійською ешемовим учнем і другом Т.Хобі (1561).

Кожна з двох частин “Шкільного вчителя” має чітко окреслену тему: у першій - розгортається педагогічна програма виховання англійської молоді та накреслюються шляхи й напрямки активізації та покращання самого процесу навчання, у другій - наводяться конкретні практичні поради щодо вивчення латинської мови. Стиль автора лаконічний та ясний, не обтяжений риторичними оздобами чи художніми тропами, хоча, як можна судити з уже наведених вище цитат, тип його аргументації здебільшого метафоричний. На думку Дж.Сейнтсбері, Ешем фактично переклав власний мисленнєвий потік з латини, якою він звик користуватися у повсякденній педагогічній практиці, на англійську мову, і тому загальна структура речень, порядок слів, “звучання” його текстів, по суті, є англійською імітацією латиномовної прози [9]. Як зазначає К.Данн, автор більше дбав про те, аби адекватно висловити власну думку і донести її широкому англійському загалові, ніж про те, аби його слог вражав елегантністю [10]. Водночас, не варто забувати, що Ешем був одним з найперших англійських прозаїків, і, можливо, саме стилістика “Шкільного вчителя” дозволила нації відчувати красу ритмізованих пасажів, змістову багатогранність антитестичного балансу, милозвучну врівноваженість паралелізмів та полісиндетону. Акцентуючи увагу читачів на тому факті, що мова трактату (англійська) обрана цілком свідомо і цілеспрямовано, автор, вочевидь, у такий спосіб намагався привернути увагу співвітчизників до проблеми розробки суто англійської манери письма. На сторінках “Шкільного вчителя” неодноразово зазначається, що англійською мовою писати значно важче, ніж латинською. Крім того, Ешем весь час старається навести читача на думку, що вивчення античних авторів може стати своєрідною школою прози, або ж, використовуючи новочасну термінологію, - лабораторією структурування думки. Мета запропонованого ним дидактичного прийому подвійного перекладу (латина - англійська - латина) полягає не тільки в тому, щоб сприяти глибшому розумінню змісту латинського оригіналу, але і в тому, щоб удосконалювати власні (англійські) способи репрезентації думок. Думається, мали рацію перші дослідники елизаветинської прози Т.Секкомб та Т.Аллен, коли, майже століття тому, висловили припущення, що саме в трактатах Ешема вперше з'явилась ідея “стилю” англійської прози, аби згодом жваво обговорюватися англійською мовою [11]. Літературно-критичні твори елизаветинців Т.Вільсона, Дж.Паттенхема, Ф.Сідні свідчать, що проблеми стилю, як, до речі, й англійського віршованого розміру та римування, дійсно згодом стали одними з центральних об'єктів осмислення, обговорення і навіть полеміки (М.Драйтон - Т.Кемпіон).

Жанрова природа “Шкільного вчителя” з огляду на попередні зразки трактатної прози може бути визнана до певної міри оригінальною. До лінійного розгортання концептуальної ідеї, що, як і в Еліота, презентується у вигляді авторських розмірковувань, підкріплених посиланнями на авторитети, додаються, з одного боку, спонтанність асоціативного ряду, яка може вважатися зародком есеїстичності, а з іншого - елементи розповідальності й описовості, навіть, своєрідної сюжетності.

Показово, що у “Передмові до читача” Р.Ешем вважає за потрібне спочатку детально змалювати ті умови, в яких, власне, народжувалася сама ідея написання трактату, а вже потім обґрунтовує важливість, своєчасність та соціальну вагомість своєї праці. Отже, розпочинається твір неквапною розповіддю про те, як одного зимового вечора 1563 року у Віндзорському палаці під час вечері зібралася шляхетна компанія високоповажних осіб і в присутності Її Величності Королеви жваво обговорювала проблеми виховання англійської молоді. Тема бесіди була підказана самим життям, тобто реальною подією: йдучи на цю вечерю, секретар Єлизавети Вільям Сесіль побачив, як учні Ітонського коледжу тікали з занять, боючись вчительських різок та фізичних покарань. Цей інцидент змусив державного мужа глибоко замислитися над станом справ у системі освіти і підказав тему застольної бесіди. Того вечора було висловлено декілька точок зору, але товариство не дійшло згоди стосовно того, чи варто взагалі застосовувати фізичні методи впливу таких осіб, як сир Дж.Месон, сир Хеддон та сир В.Пітер, котрі

вважали найкращими педагогами тих, хто нещадно лупцював своїх вихованців. Проте, секретар королеви делікатно натякнув Ешемові, що в такому поважному товаристві йому належить більше слухати інших, ніж висловлювати власні думки. Після закінчення вечері до ешемової кімнати зайшов скарбничий Її Величності сір Річард Саквіль, котрий під час дебатів здебільшого відмовчувався. Висловивши щире захоплення ідеями Ешема, він зробив йому ряд цікавих зауважень педагогічного характеру та запропонував заради Англії викласти свою педагогічну теорію на сторінках трактату.

До тієї славнозвісної вечері, так живо й легко змальованої у “Передмові”, з основного трактатного полотна тягнуться декілька ланцюжків: концептуальні положення, обстоювані Ешемом, інколи виявляються безпосередніми відповідями тим його опонентам, що були присутні того вечора у Віндзорі. Важливо також відзначити велику кількість екземпліцитних моментів, які використовуються автором з метою посилення переконливості своєї аргументації: аби додатково ще й проілюструвати ту або іншу власну тезу, яка вже на всякі лади висвітлювалась ним раніше й аргументувалась з використанням риторики та посилань на авторитетів античності чи Святе Письмо, гуманіст пропонує увазі читачів своєрідний вставний епізод – міні-історію. Такі міні-історії, як правило, мали біографічний характер, а їх учасниками нерідко виявлялися відомі історичні особи. Цікавим зразком подібного вставного епізоду є, наприклад, розповідь Ешема про те, як він гостював у замку кухні Едварда VI благородної леді Джейн Грей. Ця дама відзначалася надзвичайною ерудицією, шляхетністю та благочинністю. Вражений її освіченістю, Ешем зацікавився, яким чином їй, жінці, вдалося випередити багатьох чоловіків у царині науки. Тоді вона й розповіла історію свого дитинства. Батьки Джейн були навдивовижу суворими і владними, і тільки вчитель, містер Елмер, що ставився до дівчинки з великою повагою та любов'ю, був єдиною розрадою її дитинства. Світ науки, куди Елмер ввів маленьку Джейн, був справжньою казкою у порівнянні з тим пеклом, яким здавалося їй навчання до появи саме цього педагога. Тобто, устами своєї “героїні” Ешем ще раз проголошує тезу про гуманістичні засади виховного процесу, акцентує увагу читачів на тому, що у вихованні дитини любов'ю, ласкою і повагою можна досягти значно більшого, ніж тортурами, різками, надмірною суворістю та ін.

Отже, і такі епізоди з розповідально-прецедентальним, майже сюжетним ядром та інтимізуюча тональність частих апеляцій до власного життєвого досвіду (на зразок, “коли я був...”, “одного разу мені довелося...”) значно розширюють жанровий простір ешемового твору, відкриваючи цікаві перспективи для подальшого розвитку жанрової моделі трактату як такої. Амальгамність трактатного начала, що вимальовується в нечітких контурах педагогічних роздумів великого англійського гуманіста, згодом у доволі цікавий спосіб проявиться в елізаветинському романі. Її естетичні можливості будуть помітно оновлені стихією художнього вимислу і, вправлена в жорстку канву романічно-романної (romance/novel) сюжетності, вона засяє новими барвами на сторінках прозових творів Дж.Лілі, Т.Лоджа та Р.Гріна. Якісна трансформація аналітичного компонента цієї амальгами, посилення уваги до процесу розгортання думки, до стихії мисленнєвого акту як такого призведуть згодом до появи в лоні пізньоренесансної англійської культури такого самобутнього літературного жанру, як есе (Ф.Бекон, Р.Бертон), якому в історії цієї національної літератури буде уготоване велике майбутнє.

## ЛІТЕРАТУРА

1. *Saintsbury G.* A history of Elizabethan Literature. – N.Y.: Russell & Russell, 1970. – P.30.
2. *Ibid.* – P.31.
3. *Asham R.* The schoolmaster.// Renaissance England. Poetry & Prose from the Reformation to the Restoration. Ed. by *Roy Lamson & Hallett Smith.* – N.Y.: W.W. Norton & Company INC, 1956. – P.103-113.
4. *Ibid.* – P.106.
5. *Ibid.*
6. *Ibid.* – P.105.
7. *Ibid.* – P.89.
8. *Hornát J.* Renesančni Próza. – Praha, 1970. – S.48.
9. *Saintsbury G.* Op.cit. – P. 32.
10. *Dunn C.* The literature of Shakespeare's England. – Lnd., 1937. – P.181.
11. *Seccomb T., Allen T.W.* The Age of Shakespeare. – Lnd., 1903. – P. 96.

## ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ЧИТАННЯ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ ЯК ВИДУ ОПОСЕРЕДКОВАНОГО СПІЛКУВАННЯ

Третьякова Т. А.

Проблеми формування базового рівня комунікативної компетенції в читанні (ККЧ) іноземної літератури на початковому етапі немовного вузу є однією з важливих у методиці викладання іноземних мов.

Під стратегією формування ККЧ розуміється реалізація сукупності цілей навчання в системі принципів. Наше дослідження орієнтовано на систему принципів методу активізації, яка зумовлює систему методичних прийомів щодо формування ККЧ, що реалізується в комплексі вправ. Таким чином, розроблена модель займає рівень частково - методичних принципів. Їх було виділено чотири: принцип навчання як виду опосередкованого спілкування; принцип навчання читання як формування КК; принцип формування базового рівня інтенції; принцип формування текстового спілкування (орієнтовної ситуації діяльності). Дані принципи, реалізуючись в системі методичних прийомів, є також засобом реалізації принципів методу активізації.

Наприклад, **I тип** - стимулюючий вплив, що забезпечує внутрішнє керування емоційною сферою особистості студента, викликає зацікавленість текстової діяльності і створює можливість цієї діяльності шляхом застосування рольової (ділової гри) як засобу мотивації: часткове ознайомлення з предметною ситуацією (з предметом читання, що передбачається) через ситуацію спілкування релевантними мовленнєвими, паралінгвістичними засобами та мовними діями.

**II тип** - регулюючий та організуючий вплив, що забезпечує керування орієнтовною основою діяльності під час читання, повне ознайомлення з ситуацією спілкування і релевантними лінгвістичними, паралінгвістичними, формально-логічними засобами та мовленнєвими діями; пропонується реальний текст з повною наявністю компонентів КК, моделюється ситуація відповідно до змістової орієнтації та розвитку комунікативної ціленастанови автора. Даний тип методичних прийомів втілює принцип навчання читання як процесу формування КК реципієнта і співвідноситься з базою текстового спілкування;

**III тип** - регулюючий та організуючий вплив, що забезпечує керування формуванням КК на стадії тренування механізмів читання, його операційного компоненту /динамічна система конкретних дій та операцій, направлених на розкриття комунікативної ціленастанови автора тексту/, організація "зовнішнього" плану читання /техніка озвучання, виразність, швидкість, способи усунення ентропії/. Даний тип методичних прийомів реалізує принцип навчання як процесу формування КК реципієнта і співвідноситься з фазою текстового спілкування нашої моделі;

**IV тип** - регулюючий та організуючий вплив, що забезпечує формування КК на стадії практики, організації реального спілкування, комунікації: одержання продукту читання і результату процесу реагування на нього /розуміння і наступного спілкування/, оцінка інформації і реагування на її усвідомлення. Даний тип методичних прийомів реалізує принцип навчання читання як специфічного виду опосередкованого спілкування і як процесу формування КК реципієнта;

**V тип** - контролюючий, коректуючий, мотивуючий вплив, що забезпечує керування процесом формування КК, розвиток умінь самоконтролю і самооцінки. Дані методичні прийоми відрізняються своєю постійністю та інтегрованістю серед інших прийомів навчання, а також своєю направленістю не на контроль виконання тієї чи іншої дії, а на реалізацію спроможності її виконання, на перевірку сформованості компонентів ККЧ, на контроль розуміння мотиву і мети діяльності, що передбачається, раціональність, обраного шляху і способів виконання, на психологічні особливості тих, хто навчається.

Методичні прийоми реалізуються у вправах як діяльнісних засобах формування ККЧ. Розроблюючи комплекс вправ, ми визначили критерії, що забезпечують їх ефективність; вилучили завдання змістової переробки інформації та дії, необхідні для їх розв'язання; виявили найчастотніші лексично - граматичні засоби вираження предметного змісту, що складає основу компонентів КК; визначили умови розв'язання комунікативних завдань; проаналізували різного характеру коментарі.

Виділено три типи контролюючих вправ /мотиваційно-орієнтуючі і змісто-орієнтуючі/, що співвідносяться з компонентами моделі формування ККЧ і типами методичних прийомів. Кожний тип вправ представлений компонентами КК, що формуються, комунікативними одиницями, характером мовленнєвих дій, режимом виконання.

Наведемо приклади названих вправ.

**I тип. Мета вправи:** орієнтація в проблематиці ситуації, формування навичок пізнання мовних одиниць, розвиток здатності визначати тему матеріалу тексту-полілогу, а також уміння переглядального та ознайомлюючого читання. Розвиток уміння сприймання тексту та цілісної одиниці, удосконалення навичок пізнання, виділення головного.

**Завдання-інструкція:** Dear Friend. Very glad to meet you at our Inter - Congress "Society and its Problems". There is a registration - package, programs, agenda and so on... By the way, the title of your abstracts is mentioned in the agenda. Do you want to make some amendments ets? You summarize the aspects of the presentation were a real success... It's like to summarize the aspects of your reports...for the Cheirman... ets.

**Спосіб організації вправи:** фронтальний режим. Ті, хто навчається, приймають запропоновані їм невербально умови гри, опановують "свою роль" і партнерів по спілкуванню. Реагують на зміни компонентів ситуації спілкування, "заглядають" у роздані їм у ході гри "пакет документів конференції, тези доповідей, назви своїх монографій тощо" / тексти з окремих аспектів загальної історії /. Викладач, читаючи основний текст-полілог, "знайомить" усіх із стислим змістом опублікованих тез тощо. У ході гри викладач може "переплутати" назву доповіді, ім'я ученого або ж проблему.

**II тип. Мета:** формування навичок і уміння читання з метою пошуку, розвиток свідомого аналізу та опанування мовними явищами, відпрацьовування техніки читання, її операційного механізму.

**Завдання-інструкція:** Next we will hear from Dr.Clark... Well, I have a short comment... The main points of your reports should be translated into Russian. I would like to make only one modest remark about style correctness of translation... Well, Dr. White, I'm sure, that your opponent at the plenary session was Greak. There are some details in his remarks to your manuscript... Look...

**Спосіб організації вправи:** Індивідуальний режим. Ті, хто навчається, докладно читають "свої доповіді, додаткову інформацію з конференції, тощо", роблять переклад окремих речень, докладно вивчають запропоновані матеріали, зачитують уголос окремі речення, абзаци. Пропонуються додаткові тексти з різноманітним коментарем.

**III тип. Мета вправи:** розвиток базових умінь ознайомлюючого, переглядального читання, орієнтація в комунікативній цілеспрямованості автора, уміння оцінки, інтерпретації, інформації, планування та прогнозування подальшої діяльності.

**Завдання-інструкція:** Your reports were extremely interesting. Now I understand your positions much better. However, I will not agree with ... . Coming back to the main topic I must say ... For example ... As far as I know you don't agree with this idea, Dr. Smith... . Summing up what has been said at the Conference... I must say that the new method of analyzing society was proposed... etc.

**Спосіб організації вправи:** колективно. Тим, хто навчається, пропонуються різноманітні матеріали /відгуки на їхні виступи, огляди доповідей, листи-договори щодо наступної конференції/, на основі перегляду яких конструюються різноманітні ситуації /обмін думками про минулу конференцію, планування подальшої діяльності, оцінка доповідей тощо/.

Формуючи комунікативні завдання I типу, необхідно створити такі умови розв'язання комунікативного завдання, які б спонукали тих, хто навчається, до виконання таких дій:

уважно слухати того, хто говорить (Mary, I congratulate you ... Your book is published...); швидко продивитись текст, що в нього на руках /у вигляді плану, програми, розкладу/ (If I am not mistaken, according to the Programme ... you are the keynote speaker); назвати загальні положення, що розглядаються в тексті (Your points are not very clear to me, will you sum up...); визначити тему тексту (I am from the Organizing Committee, I am to make some amendmente to the agenda...) тощо.

Вправи II типу повинні спонукати тих, хто навчається, до виконання таких дій:

прочитати уголос слово, словосполучення (Please, remind me the subject of your abstracts...); вказати незнайомі лексично-граматичні одиниці (We see that the concept of the author is not clear to you ... many technical terms...); прочитати і порівняти речення, слова (I consider this variant to be the best at the TV programme...); прочитати з різною швидкістю окремі абзаци, речення тощо (You will be very short of time at the plenary session, so be brief...) тощо.

Комунікативні завдання вправ III типу мають орієнтувати на необхідність виконання тими, хто навчається, наступних дій:

пояснити особливості зовнішнього оформлення тексту /шрифт, рядок тощо/; закінчити речення, абзац, текст (I need not remind you that Mary is ill, we are to prepare her abstract); пояснити назву тексту (I confess I do not approve the name, it doesn't explain...); визначити зміст тексту, абзацу, речення (The previous speaker has said... I can hardly agree...); визначити, чи відповідають дійсності факти, що повідомляються (I would like to take this opportunity... I am a specialist on social processes... I object to...) тощо.



## ЛІТЕРАТУРА

1. Моделирование процесса овладения чтением как видом опосредованного общения // Гуманизация, гуманитаризация высшего технического образования: Материалы н.-практ. конфер./ Академия пед. наук СССР. – Украинск. научно-исслед. центр идейно-полит. воспит. – 21-24 ноября 1990г. – Запорожье-Мелитополь, Вып. I – С.64-69.

УДК 808.3-54

## НОМІНАЦІЇ МІФОНІМУ "МРЕЦЬ" В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тяпкіна Н.І.

Людина за народними уявленнями продовжувала жити після смерті в двох субстанціях: у вигляді душі та духу. Неприродним вважалося повернення померлого у світ живих, але за народними уявленнями було можливим. Тим більше, що фізична смерть ще не означала зникнення людини. У світі живих людина - лише гість, "своєю" вона ставала на "тому світі" [1, 10-11].

Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки померлого і живих були нормальними. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, а в особливі дні, зокрема поминальні, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті або смерті нехрещених, чаклунів), то до живих не дух прилітав, а повертався мрець [2, 398].

Через це стає зрозумілим різне ставлення людей до небіжчика та його душі. У цілому, до мерців ставилися з певним страхом, хоча і вважали смерть природним явищем. Куди більше боялися душі померлого, і зовсім панічний жах викликали тіло "нечистого", а іноді і його душа.

Найбільший жах у людей викликали упирі - особливо поширений в українській демонології образ мерця, котрий виходив із труни і ссав кров живих [3, 499]. Цей образ має загальнослов'янську основу і зустрічається в повір'ях багатьох народів: чехів, поляків, словаків, сербів, болгар, білорусів та ін. Росіянам він також відомий, але під назвою "еретик" [1, 11]. Уявлення про упирів прийшло в Україну та Білорусь із Західної Європи.

Цей демон, який був поширений у ранньому середньовіччі, поступово втрачає свою виразність у багатьох народів, але в українській демонології він залишається головним представником нечистих сил.

В українській мові фіксуються такі назви цього міфону:

*Вампір* (СУМ I, 288), за народними повір'ями, - перевертень, мрець, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей, упир. Наприклад: Поблідла давня казка про *вампіра* Перед ділами хижого банкіра (Л.Дмитренко). Ця лексема запозичення з французької мови; фр. vampire (ЕСУМ II, 328).

*Упир* (СУМ X, 459), те саме, що вампір. Наприклад: Гуцул лякався не тільки пана і жандарма, він жахався на кожному кроці відьми, *упиря*, мольфара і всякого іншого чортівиння (П.Козланюк). Упир – вампір, труп злого чаклуна або відьми, який бродить вночі в образі вовка або сови та вбиває людей і тварин. Щоб позбутися його, треба розкопати його могилу та пробити труп кілком.

*Упириця* (СУМ X, 466) жін. до упир. Наприклад: (Лукаш:) Се ти?.. Ти *упирицею* прийшла, щоб з мене пити кров? (Леся Українка). Назва походить від *упир*, утворена за допомогою суфікса *-иця* (значення жіночої статі). У живому народному мовленні спостерігаємо фонетичні варіанти /y>o/: опир – опириця. Наприклад: Я вже зроду такий удався, що ніколи не вірив ні в жадні відьми, ні в чарівниці, ні в *опири* (Л.Мартович). Ото знай, що це *опириця* так тобі робить, щоб ти не жила на цім світі (Б.Грінченко).

*Упиряка* (Грін.IV, 344) – згрубіле до упир. Назва утворена від *упир* за допомогою суфікса *-яка* (значення згрубілості). Пор. *Опиряка* (Грін.III, 56) те саме, що упиряка.

У деяких етнографічних джерелах зустрічаємо лексему *босоркун* (Грін.I, 90) (чаклун). *Босоркун* (ЕСУМ I, 73), очевидно, запозичення з угорської мови; уг. boszorkany "дух померлих, примара" (ЕСУМ I, 73).

П.Єфіменко засвідчує ще один різновид упирів – *одміни* [3, 499]. Це діти, що народилися з великими головами й довгими руками (дефект кісток). Ця лексема має прозору етимологію, мотивується дієсловами *обмінювати, однімати*.

І.Огієнко до розряду вампірів відносить лексеми *мара*, *змора*, *мана* [4, 237]. Але в інших джерелах ці лексеми зі значенням вампірів не знаходимо.

До демонологічних уявлень українців належить віра в привида.

*Привид* (СУМ VII, 571) - дух померлого, який привиджується людям. Наприклад: Ось уже два роки, як він невтомно ходить до церкви, стоїть навколішках і молиться. Але *привиди* не кидають його, не дають йому спати (І.Микитенко). Лексема *привид* утворена, можливо, від *привиджуватися* усіченням основи.

Синонімічний ряд до лексеми *привид* продовжують назви: *видиво*, *привиддя*, *примара*, *обмара*, *марище*, *мара*, *марево*, *манія*, *шурпа*, *облуда*, *причуда*, *візія*, *пот ороча*, *мрево*, *мана*.

*Привиддя* (СУМ VII, 572) – те саме, що привид. Наприклад: Над апаратним столом з'явилась біла постать. То був Морзе. Всі, хто бачив його..., пізнали його відразу. - Зупиніться і дайте мені говорити, сказало *привиддя* (В.Собко). Назва утворена, можливо, від *привид* подовженням кінцевого приголосного для зміни ч.р. на с.р.

У волинському регіоні поширена лексема *видиво* (СУМ I, 368)– видіння, примара. Наприклад: Учителю, сі *видива* страшні не на погибель, а на острогу... (Леся Українка). Назва мотивується словом *видіт и*, утворена від дієслівної основи *вид* та суфікса *-иво*.

У більшості регіонів України спостерігаємо лексему *мара* (СУМ IV, 625; Грін.ІІ, 405) – істота або предмет, що являється комусь; привид, примара; злий дух; різновид чорта, який заморочує людей, затемнюючи їх розум, щоб завести їх у небезпечне місце. Наприклад: (Богомолка:) Я не тїнь. Перехрестись: я не шезну. Я не *мара* (І.Нечуй-Левицький). За ЕСУМ походження лексеми *мара* не зовсім ясне; припускається з *марний*, *морити*, *мерти*, але здебільшого пов'язується з *маяти*, *манити*, *махати* і под. Митрополит Іларіон вказує, що *мара* походить з гебрейського Мага і визначає "гірка" [4, 135].

Від лексеми *мара* в українській мові утворюється мережа похідних номенів: *марище*, *примара*, *марево*, *мрево*, *обмара* та ін.

*Марище* (СУМ IV, 628; Грін.ІІ, 406) – збільшене до *мара*. Наприклад: Гетьте, *марища!* привиддя, хворі сні! нічні мрії! (Леся Українка). Слово утворене від *мара* та суф. *-ище* (семантика збільшення).

*Примара* (СУМ VII, 666) – тїнь померлого в хворобливій уяві; нереальна, вигадана істота з страхітливою зовнішністю. Наприклад: Люди бояться вночі кладовища, жаских казок і непевних *примар* (Леся Українка). Назва утворена від основи *мара* та префікса *при-*.

*Марево* (СУМ IV, 626) – витвір уяви; видіння, примара. Наприклад: Він ще не міг заснути. Тільки заплющить [Македон] очі, як одразу ввижаються йому страшні *марева* (А.Шиян). На нашу думку, лексема мотивується словом *марево*.

*Обмара* (СУМ V, 534) – привид. Наприклад: - Та не бійся. Я - людина, а не якась *обмара* (О.Васильченко). Назва утворена від основи *мара* та префікса *об-*.

*Манія* (СУМ II, 641; Грін. II, 404) – привид. Наприклад: (Наталя Семенівна (побачивши Оксану)) - Ти? (Оксана:) - Я! Не полохайтесь, це не *манія* моя, а я живесенька... (М.Кропивницький). Ця лексема пов'язана з "манити", "вводити в оману", деякі похідні (наприклад, маячити, "майорити, мерехтіти") зазнали семантичного зближення з маяти, маячити (ЕСУМ III, 37).

*Мана* (Грін.ІІ, 403) – привид. Наприклад: Се не *мана* - перед очима твоїми матінка твоя (С.Гребінка). Походження подібне до *манія*.

*Потороча* (СУМ VII, 419; Грін. III, 381) – те саме, що привид. Наприклад: Брожу, тиняюсь, мов потороча, Тужу день божий - ввечері, вранці... (П.Грабовський). Походження неясне, можливо від рос. "потороча", також "потороч" - "зустріч, випадок, докладна оповідь, притча, перешкода" [6, III, 345].

*Причуда* (СУМ VIII, 101) – образ кого-, чого-небудь у людській уяві; привид. Наприклад: Перед очима, як та *причуда*, манячила її постать метка, жвава (Панас Мирний).

*Шурпа* (СУМ XI, 566)– потвора, мара. Походження неясне, можливо, запозичене з лит. *siurpis* "взьрошений", а також ім'я ятвигського князя Шюрпа (Іпат.літопис (1273)) та назва озера Szurpity на півночі Польщі [6,IV,480].

*Облуда* (СУМ V, 530; Грін.ІІІ, 16) – примара, мана, привид. Наприклад: Мені здавалося, що в той вечірній присмерк на мене нахлинула якась *облуда* (М.Чабанівський). Походження неясне, можливо від *блуд*. *Блуд* - це "нечиста сила, яка показується в різних видах чоловікові і водить його аж до змучення, а не раз і знущається над ним" [2, 392].

*Візія* (СУМ I, 668)– те саме, що привид. Наприклад: Та невже ж ви вірите у *візії* (В.Кулик). Походження неясне.

Найбільшої довершеності в українській демонології набули повір'я, пов'язані з мавками та русалками, котрих, мабуть, можна вважати етнічними символами національної демонології. Принаймні в інших народів вони не знайшли такого поширення: у білорусів цей образ має інший вигляд ("кикимора"), у росіян він, як правило, зустрічається в суміжних з Україною районах [1,13].

Як зазначає В.Милорадович: "Русалки, за Соловйовим, Афанасьєвим та Кавеліним, - душі померлих молодих жінок, дівок та дітей. Русалки - потонувші дівчата або дівчата, які померли на Зелених святах" [6, 413]. На думку О.Ковальчука, русалками стають утоплениці; дівчатка, які померли нехрещеними, зветься мавками. Русалки та мавки - колишні поганські божества, які сприяли родючості нив, плодючості. Відгомін цього знаходимо в обрядах русального тижня та в ніч на Івана Купала. Вороже ставлення християнської релігії до будь-яких "поганських" проявів зрештою трансформувало й образи русалок у народній міфології, перетворивши їх на нехрещених дітей, утоплениць-самогубців тощо [7, 101].

*Русалка* (СУМ VIII, 911; Грін.IV, 88) – казкова водяна істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб'ячим хвостом, водяна німфа. Наприклад: - І *русалки*, й мавки - все з нехрещених дітей... По полях, по лісах, по водах живуть... І скрізь таке, що його й не бачиш, а воно живе... от диво! (Б.Грінченко). Як зазначає М.Фасмер, ця назва похідна від дав.руськ. русалита "язичницьке свято весни", "воскресіння святих отців перед трійцею", "ігри в це свято"[5, III, 520]. Ця лексема широко функціонує у всіх регіонах України, як у живому народному мовленні (відчутний вплив європейської культури), так і в художній літературі (Т.Шевченко "Русалка", Леся Українка "Русалка" М.Коцюбинський "Тіні забутих предків" та ін.) [8, 9, 10]. Позитивне ставлення до цього міфонуіму можемо спостерігати аналізуючи номени *русалочка*, *русалонька*.

*Русалочка* (СУМ VIII, 911; Грін.IV, 88) – пестливе до русалка. Наприклад: В гаю русалочки гуляли, Вінок із квіточок плели, чогось на море поглядали і, як голубоньки гули (Л.Глібов). Назва утворена від усіченої основи *русалка* та суф. *-очка* (семантика пестливості).

*Русалонька* (СУМ VIII, 911; Грін.IV, 88) – пестливе до русалка. Наприклад: Кругом дуба *русалоньки* Мовчки дожидали; Взяти її сердешную, Та й залоскотали (Т.Шевченко). Назва утворена від усіченої основи *русалка* та суф. *-онька* (семантика пестливості). За давніми віруваннями українців русалок, за місцем їх перебування, можна поділити на декілька видів: лісова русалка (СУМ VIII, 911) – те саме, що мавка; польова русалка; річкова русалка, але у цьому значенні лексема вживається, переважно, без означення.

У деяких регіонах України міфонуім *русалка* є абсолютним синонімом до назви *мавка*.

*Мавка* (СУМ IV, 587; Грін.II, 395) – дівчинка, яка померла нехрещеною; казкова істота в образі гарної голої дівчини з довгим розпущеним волоссям; лісова німфа; те саме, що русалка. Наприклад: *Мавки* з зеленими косами гойдаються на березових гілках (І.Франко); Ущухло море, і хвилі вляглися; Пустують по піні *мавки* (Є.Гребінка). *Мавка* (ЕСУМ III, 350) - результат видозміни деетимологізованої форми "мавка", зближеної з основами "малий", "мавки", "нявки" та ін. За І.Огієнком, мерці, по давньому *навьє*, вівторок на Фоминому тижні звався "навій день", тобто день померлих. Царство померлих звалось ще "нав", або "нав'є" (від давнього слова "нав" - гріб, а потім мерлець, а також змії, ворожий дух; звідси "наський", "навський", "мерлецький") [4, 242]. В українській мові зустрічаємо ще інші варіанти міфонуіму мавка (русалка).

*Лоскотарка* (Грін.II, 378) – русалка, яка замучує людей, що їй зустрічаються.

*Лоскотуха* (Грін.II, 378) – те саме, що лоскотарка.

*Літавиця* (Грін.II, 371) – те саме, що мавка, приманує хлопців і лоскоче їх до смерті; казкова істота, яка зваблює молодих чоловіків. Походження неясне, можливо мотивується дієсловом *літати*.

*Майка* (ЕСУМ III, 349) – гірська русалка, мавка. Мотивується лексемою *май* – зелені гілки, якими прикрашають хату на Зелених свята. ЕСУМ фіксує ще такі варіанти лексеми мавка – *маявка*, *маявка* (ЕСУМ III, 349).

Як вплив південнослов'янської міфології на західні області України спостерігаємо міфонуім *віла* [8, II, 84]. *Віла* – божество жін. роду, русалка, німфа, яка живе у воді, горах, повітрі, споріднене з литовським *veji, vyti, pavyti* "переслідувати, доганяти" [5, I, 314].

Номінативна система досліджуваного міфонуіму *мерць* в українській мові досить розмаїта. Про це свідчать етнографічні, фольклорні, літературні джерела. Більше того, ми маємо загальноукраїнські номени (*упир, мара, привид* та ін.) та регіональні варіанти (*видиво, літавиця, лоскотуха, лоскотарка, шурапа, майка*). Вони всі мають своєрідне лексичне забарвлення й стилістичне використання. Щодо активності цього явища слід зауважити, що деякі лексеми зберегли своє функціонування і в наш час (*вампір, мавка, русалка, упир*). А інші втратили (*маявка, мана*) і виконують локальну функцію (засвідчені в діалектних записках, художніх творах, фольклорі певних регіонів).

В цілому ж, такі номінації є вагомим лексичним надбанням української демонології.

### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови. – К.: Наук.думка, 1971 – 1980. – Т. I–XI.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наук.думка, 1982 – 1986. – Т. I–III.

Грін. – Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4-х т. – К.: Наук.думка, 1996.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Пономарьов А. Царина народної уяви та її класичні розробки // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 5–24.
2. Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 375–382.
3. Єфименко П. Упыри (из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 498–504.
4. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. Видання друге. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 424 с.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. I – IV.
6. Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 407.
7. Ковальчук О. Українське народознавство: Книга для вчителя. – К.: Освіта, 1994. – 176 с.
8. Шевченко Т. Русалка // Поезії. У 2-х т. Кн. 1. – К.: “Радянський письменник”, 1989. – С. 481–482.
9. Леся Українка. Русалка. – Твори у 12-ти т. – Т. II. – К.: Наук.думка, 1975. – С. 9–20.
10. Коцюбинський М. Тіні забутих предків. – Твори у 2-х т. – Т. II. – К.: Наук.думка, 1988. – С. 205–249.

УДК: 82-32. 081

## РОЗПОВІДНІ СТРУКТУРИ В РАНЬООНОВОАНГЛІЙСЬКИХ ІСТОРІЯХ

Фоменко О.Г.

У статті висвітлюються внутрішні закономірності переходу від лінійної послідовності мовних одиниць до загальної зв'язності простого повідомлення в ранньоновоанглійській збірці про монаха Бекона (3). Опис розповідних структур у популярному для епохи Відродження жанрі необхідний для подальшої систематизації текстових і контекстуальних ознак, притаманних малим формам на різних етапах розвитку художньої прози, зокрема в ранньому новоанглійському періоді.

В історії англійської мови XVI століття відзначається усвідомленим поширенням рідної мови на всі види літератури: вперше послідовна вимога доступності і простоти висувалася найбільш освіченими людьми свого часу, вихованими на Цицеронівській красномовності. Нескінченні суперечки велась щодо комунікативної придатності побутово-розмовних форм для літературної обробки у вигляді живої і безпосередньої прози, яку створювали для співвітчизників на їх мові (4, 90). Пуристична направленість в області лексики, потік запозичень із класичних мов, спроби реформування орфографії, натяк на початок диференціації жанрів - всюди взаємодію стандартизованої “вченої” мови меншості і грубого “просторіччя” більшості супроводжував освітній пафос англійського Ренесансу.

Однак “не стільки в самому складі, скільки у використанні мовних одиниць і структур лежать відмінності між сучасною англійською мовою і мовою XVI століття” (2, 186). Можна думати, що свободі варіювання і відсутності впорядкованих норм протистояла задана тексту схема, що регулювала логіку розгортання пропозицій у рамках теми. Без подібної схематизації адекватне сприймання відтвореної в тексті, часто на рівні поверхового натуралізму, оточуючої дійсності було б вельми ускладнено.

На сучасному матеріалі розроблено ієрархічно організований набір розповідних категорій (1, 121). Розповідні схеми, очевидно, стабільні в діяхронії і, отже, можуть бути застосовані і до більш ранніх періодів. Відмінності виявляються не в абстрактній схемі, а в її заповненні лексико-граматичними засобами, що забезпечують спільність предмета мовлення.

Ми виходимо з того, що розповіді створюються фіксованим списком категорій, до яких відносяться вступ, сцена, подія, інтерпретація і висновок. У вступі позначається тема, котра визначає тематичний репертуар подальших категорій, тобто власне наративної структури. У сцені описується ситуація, котра ускладнюється в події, пояснюється в інтерпретації і підсумовується у висновку. Усі категорії, крім формального висновку, можна піддати подальшому бінарному дробленню: у вступі тема оголошується і приурочуються ситуації, у сцені описується ситуація наділяється орієнтацією, ускладнення в події веде до розв'язки, а інтерпретація передбачає експлікацію і оцінювання (1, 216). Висновок співвідноситься з епізодом у цілому і виноситься на вершину наративної структури.

Наведемо розгорнуту розповідну схему, до якої може бути зведена розповідь №3 про витівки слуги монаха Бекона: слуга удає з себе святошу, демонстративно відмовляючись під час посту навіть від хліба, одночасно “розігриваючи” в кишені задалегідь прихований пудинг.

Кожній цифровій позначці на схемі відповідає топик, котрий звичайно експлікується в тексті:

1. Miles never could endure to fast, for alwayes hee had flesh which hee would eate when his maister eat bread only.
2. Miles had provided a great blacke-pudding for his Frydayes fast.
3. Miles could not get the pudding out and asked for help.
4. The maister tyed him by the end of the pudding (as his penance).
5. Miles did vow never to breake more fast dayes whilst that he lived.

Отже, заявлена тема “порушення посту, що стало звичним” ілюструється на звичайному епізоді з непередбаченим ускладненням і впливаючими звідси наслідками.

Кожна категорія розповіді оформлена за правилами предметно-змістовної зв'язності - як на локальному, так і глобальному рівнях. Корелюючими позначеннями двох осіб, хазяїна і слуги, а також злочасного пудингу вибудовуються три номінативні ланцюги. Окрім того, вступ і сцена узагальнюються займенниками *this* і *it*, контролюючи розуміння теми. Покажемо нижче за цифровими позначками категорій:

#### 1. Вступ

Fryer Bacon = he = Fryer Bacon (звичайний повтор з заміною замісником)

one only man = he = this man of his = him (варійований повтор з заміною замісником)

this (узагальнення топика 1)

#### 2. Сцена

Miles = he = he (заміна замісником)

a great bl. pud. = this pudding (звужений повтор)

his maister = his m. = hhis m. (звичайний повтор)

it (сумнів хазяїна щодо благочестивості слуги)

#### 3. Подія

he = he = he (звичайний повтор)

his bl. pud. = that = it = the pudding (звужений повтор з заміною замісником)

his maister (елемент накрізного ланцюга “хазяїн”)

#### 4. Інтерпретація

this pud. = this pud. (звичайний повтор)

he = him = Miles (звичайний повтор з прямою номінацією)

him (елемент накрізного ланцюга “хазяїн”)

#### 5. Висновок

it (топик 5)

Miles (елемент накрізного ланцюга “слуга”)

Як видно із приведених вище ланцюгів, засоби вторинного позначення обмежені заміною замісником і повторами. Ланцюги позначень головного учасника дії, слуги Майлза, оформлюються перш за все локально, у той час як у хазяїна ланцюг накрізний (у категоріях 3 і 4 лише по одному елементу). Логіка розповіді проста і будується одним ходом: слуга звик порушувати піст - він, як звичайно, порушує його - пудинг застряє - регулярне порушення посту доказано і показано - слугу відучили від звички порушувати піст. Основна подія історії зводиться до чергового посту, але з неочікуваним кінцем.

Результати подібного аналізу решти розповідей збірки викладено нижче.

1. Розповіді збірки побудовані за єдиною розповідною схемою одного ходу: кожна історія повідомляє про окрему пригоду з його неодмінним повчальним узагальненням. Число персонажів обмежено монахом Беконом і його слугою Майлзом, другом Бекона монахом-чародієм Бангі та їх опонентом Вандермастом. Перша і остання історії тематично обрамляють збірку: якщо в першій розповіді Бекон жадає вчення, то в останній він добровільно знищує книги по мистецтву магії. Ряд розповідей присвячено демонстрації мистецтва чарівництва і підтвердженню мудрості монаха Бекона, решта описують витівки Майлза, котрий намагався наслідувати свого майстерного хазяїна. Список ключових понять, що переходять із розповіді в розповідь, доволі обмежений, серед них поняття вчення, мистецтва, вміння, знання, мудрості і вчених занять.

Кожна розповідь витримана в одній тональності: категорії настільки впливають одна з однієї, що насправді є всього лиш детальною обробкою заданої теми.

Приклади.

Розповідь 1 (прилучення до вчення):

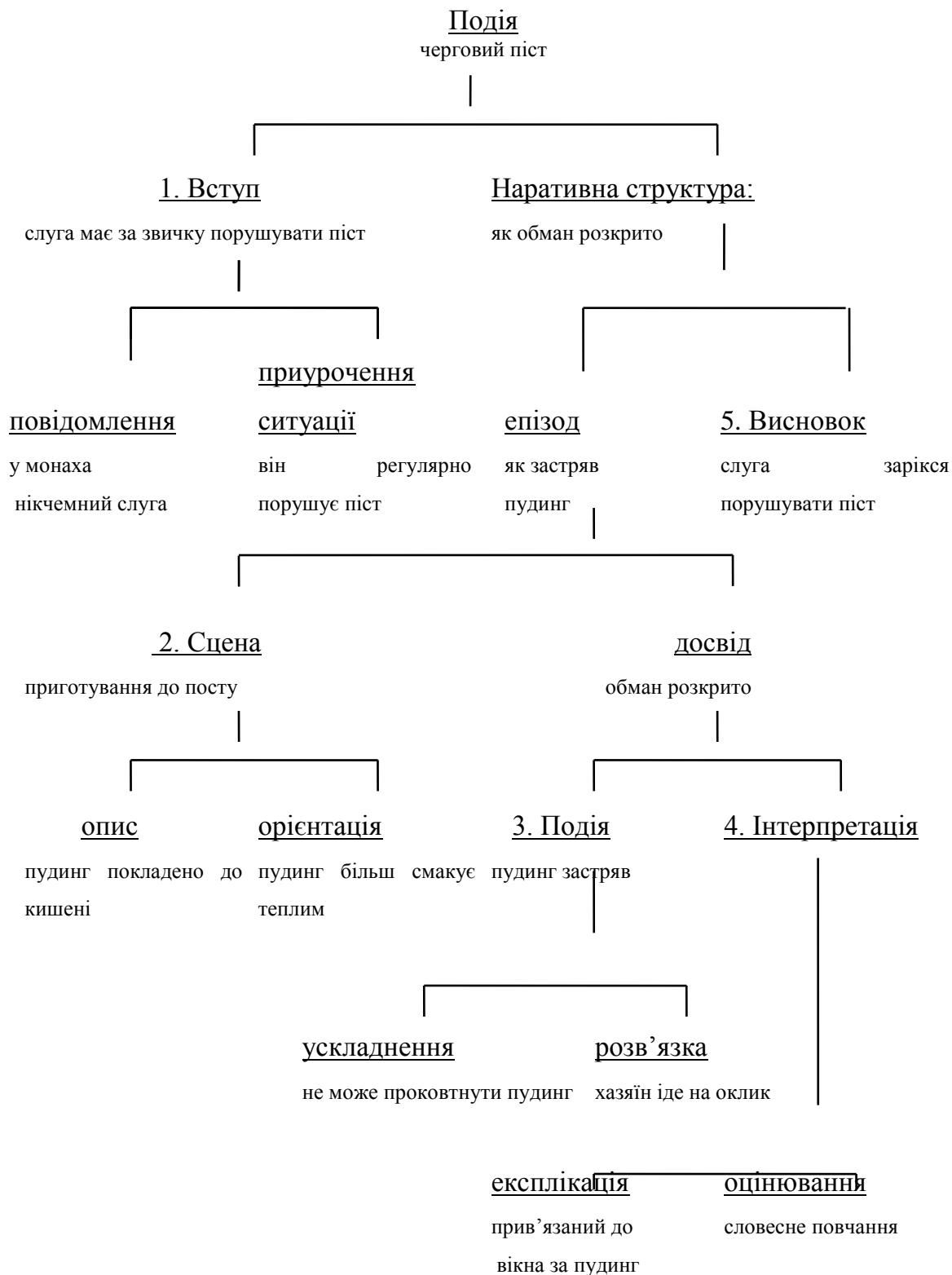
- 1) батько віддав Бекона в школу для навчання розуму;
- 2) син мріє про продовження навчання;
- 3) батько проти цього;
- 4) син втікає з дому;
- 5) син здобуває славу завдяки знанням.

Розповідь 4 (рятування душі запродавця дияволу):

- 1) спадок пушено на вітер;
- 2) приймається допомога невідомого (=диявол);
- 3) стає очевидним, кому заprodаний;
- 4) монах Бекон відсилає диявола;
- 5) потерпілий обіцяє не віддавати гроші дияволу.

Розповідь 11 (нав'язана благочестивість):

- 1) монах хоче обернути гроші скупого на користь;
- 2) пропонує скупому віддати гроші на збереження;
- 3) гроші без відома скупого роздаються нужденним;
- 4) скупий обурений обманом;
- 5) однак, нічого не поробиш.



Розповідь 15 (як слуга хотів стати багатим за допомогою магичної книги):

- 1) слуга краде книгу;
- 2) викликає диявола;
- 3) ламає ногу, злякавшись;
- 4) монах заганяє диявола назад.

2. Розповідні категорії доволі чітко відмежовуються одна від одної. До сигналів переходу можна віднести:

1) повернення до первинної номінації предмету мовлення / або його прямої номінації власною назвою, часто в аппозитивному словосполученні;

2) винесення на початок речення, що відкриває наступну розповідну категорію, показників логіко-семантичної зв'язності, серед них темпоральні зв'язки типу *on a time, one day, the next day, all this while*, контрастивний сполучник *but*, транзитивний *now*, перераховуючий *then*.

Приклад зв'язок у розповіді 8: сцена (*After he was dead*), подія (*The day being come*), інтерпретація (*The third day being come*). Часто сполучник, що передає логіко-семантичний перехід між категоріями, може в початковому реченні стояти після підметно-присудкової пари:

Miles thought now to have spirit with them... (p.309)

Fryer Bunge in the morning rose... (p.322)

Miles chanced one day upon some businesse... (p.318)

Thus lived this gentleman once againe in great credit... (p.293)

Разом з тим експлікація логіко-семантичної зв'язності не є обов'язковим сигналом переходу. Вона характерна між сценою і подією, подією і інтерпретацією.

3) винесення в речення, що завершує розповідну категорію, сполучників *this* або *so*. Такий прийом не обмежений окремою категорією, хоч і тяжіє до висновку:

Thus was the end of these two famous coniuers... (p.324)

Thus was the Life and Death of this famous Fryer... (p.328)

Thus the greate worke of these learned Fryers was overthrowne... (p.301)

Сполучник *so* міг бути і у введенні: *...so would he goe from one thing to another and in all condemne his former studies.* (p.327)

4) в аналогічному значенні підсумовування змісту категорії зустрічається вказівний займенник *this*, який відсилає до реального доповнення, вираженого підрядним субстантивним реченням:

*...these two with great study and paines so framed a head of brasse, that in the inward parts thereof there was all things like as in a naturall mans head: this being done, they...* (p.298)

5) зміна категорії на зворотному порядку слів. Наприклад, при переході від сцени до події в розповіді про скупого: *This mony (ключове поняття розповіді) did (повна інверсія) Fryer Bacon give to divers poore schollers...*(p.313)

У наведеному реченні зворотний порядок слів служить додатковим засобом тематизації. Ще один приклад, коли зворотний порядок сполучується з темпоральною зв'язкою: *Long had not beene a bed, but he heard the doore open...*(p.314)

Вартою уваги рисою цього пам'ятника, очевидно, можна вважати вживання із заключної збірки розповідей, де на семантичному паралелізмі п'ятикратно повторюється зворотний порядок слів:

*In the time that Fryer Bacon kept his chamber... then would hee condemne for studying... sometimes would hee meditate on divinity; then would he cry out upon himselfe... sometime would he condemne himselfe a time so short... so would he goe...* (p.326-7)

б) пояснення в прямій мові, після якого починається нова категорія.

3. Кожна категорія є завершеною надфразною єдністю (НФС) і оформлюється як тематично завершене ціле. В ускладненні і розв'язці, експлікації та оцінюванні часто змішуються пряма і непряма мова. Пряма мова має за мету донести до відома намір здійснити дію або ж її суть, зберігаючи при цьому безпосередність побутово-розмовної мови: *See here is the body of your dead father, shoot at him, for he that cometh nearest to his heart, shall have all the land and goods.*

Тематичні елементи контролюються відсильними словами. Так, *hereof* співвідносить з *desiring his maiestie that he would stay the fight, and he would finvde a meanes without any bloodshed; this case c for he loved his father best, and therefore had all his lands and goods* в розповіді про майнову суперечку. Змістовні зв'язки передаються контактено, від речення до речення. У НФС не існує обмежень щодо щільності номінативних ланцюгів: все, що має бути названим, називається, причому стільки разів, скільки автор вважає за необхідне.



Внаслідок цього НФС потерпають від перенасиченості кореферентних позначок. Справа, очевидно, в тому, що в XVI столітті ще не існує чіткого розмежування зв'язків всередині речення і між ними. Розповідь фактично вибудовується в довгий ланцюг кореферентних позначок, що нанизуються одна на одну, через що відсильні елементи стають одним із основних засобів сигналу переходу від однієї смислової віхи до іншої.

4. На фоні розгорнутих предметно-змістових зв'язків щільність номінативних ланцюгів у розповіді в цілому коливається від 4 (№2, №4) до 10 (№8). Цікаво зауважити, що в кожній розповіді виділено ланцюг "узагальнення", який співвідноситься з розгорнутою текстовою позначкою теми. Подібне узагальнення близьке до звичайного посилання, однак регулярність вживання свідчить про виробленість цього засобу для відособлення розповідних категорій. Число узагальнень може бути різним - від одного (№6, №9, №13, №17) до п'яти (№4, №5). Серед засобів узагальнення виділяється вказівний займенник *this*, відмічений 30 разів. Вживання *this*, як здається, універсальне, так як воно можливе в будь-якій категорії. Узагальнення використовувалось у 10 введень і 7 висновках, не кажучи вже про інші категорії. Нарівні з *this*, узагальнювали займенники *which*, *it* і *that*. Заміни абстрактними поняттями рідкісні (*matter*, *case*, *demand*).

Приклади узагальнень:

...Fryer Bacon seeing this...(p.291)

...this being done...(p.297)

Однотипні ланцюги схожі за способам номінації. Хоча можливі всі види повторів, спостерігається тенденція до вживання простого і звуженого:

простий повтор словосполучення

...hee hyred a Walloon souldier...the Walloon souldier was got in him (p.311)

звужений повтор

...had provided a great blacke-pudding...this pudding put he... (p.291)

Із замін найбільш поширена заміна службовим словом-замісником, хоч зустрічаються інші різновидності. Приклад заміни контекстуальним синонімом:...dwelt an olde man that had great store of money. This being done, he went to this rich usurer...(p.312)

Ланцюги будувалися як одним способом, так і сполученням:

а) різновид повтору,

б) різновид замін,

в) повтору і заміни.

Приклади типових сполучень:

звичайний повтор + службовий повтор,

звужений повтор +варіований повтор,

заміна родовим поняттям + заміна замісником.

Номінативні ланцюги позначень особ і предметів переходять з категорії в категорію практично без перейменування. Для автора збірки більш важлива дія, аніж виконавець. Ось чому ланцюги однотипні також і за лексико-граматичними засобами зв'язності.

У ланцюгах із заміною замісником можливі серійні заміни особовим займенником, причому значної довжини. Наприклад, у розповіді про пограбування Бекона позначення злочинців обрамляються у вступі й висновку звуженим дистантним повтором, в той час як решта позначок передана особовим займенником. Так витримується константність теми і підкреслюється дія других учасників епізоду.

Таким чином, у схемі послідовність пропозицій організується не лише лінійним відношенням зв'язності, але й на більш високому рівні концептуальних одиниць. Будь-яка схема є лише можливою інтерпретацією змісту тексту. Розмежування розповідних відрізків по розповідних категоріях дозволило встановити, що в XVI столітті розрізнялись канонічні структури розповіді історії. На користь цього вказують такі прийоми переходу від однієї категорії до іншої, як тематизація, делімітація,зворотний порядок слів, семантичний паралелізм, експлікація логіко-семантичних зв'язок, завдяки яким досягалась адекватність розуміння, не зважаючи на надмірність кореферентних позначень предмета мовлення не стільки між реченнями, скільки всередині них.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация /Сост. В.В. Петров. - М.: Прогресс,1989.
2. В.Н. Ярцева. История английского литературного языка IX-XV вв. - М.: Наука,1985.
3. The Famous Historie of Fryer Bacon // Early English Prose Romances. - L.: Routledge, 1889.-P.287-328.
4. I.Gordon. The Movement of English Prose. -L.: Longman, 1966.

УДК 800.1

## СУЩНОСТЬ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Фунтова Ю.С.

В истории науки 20 века одним из интереснейших и важнейших ее событий явилось возникновение такой новой науки, как когнитология или когнитивная наука. Появление этой науки оказалось по многим причинам особенно существенным. Во-первых, она сама посягала на исследования исключительно сложных и важных феноменов – ментальных процессов, которые выделили человека как разумное существо, и на постижение результатов этой деятельности – знания. Во-вторых, вырабатывая постепенно все время усложняющуюся программу своих научных интересов, когнитивная наука объединяла под своей эгидой все те дисциплины, которые так или иначе были связаны с изучением человеческого мозга и его работы.

Появившись во II половине 20 века, когнитивная наука, устремленная на исследование когниции разума и познания во всех аспектах его существования сразу же попыталась объединить не две какие-либо науки, а с самого начала своего возникновения стала устанавливать контакты между несколькими фундаментальными науками одновременно. Среди этих наук оказались как науки смежные, так и смежными не считавшиеся – математика, психология, лингвистика, философия, теория информации, моделирование искусственного интеллекта.

Когнитивная наука является не просто междисциплинарной, но и пытающейся объединить, с одной стороны, старые традиционные фундаментальные науки - математику, философию, лингвистику и психологию, с другой же стороны подключить к себе новые и даже параллельно с нею развивающиеся науки и теории - теорию информации, разные методы математического моделирования, компьютерные науки, нейронауки. Многочисленные связи когнитивной науки с другими отраслями знания и другими дисциплинами дали повод называть эту науку зонтиковой (рис. 1).

Если обратиться к истории развития когнитивной науки, то интересным является тот факт, что на начальных этапах когнитика отождествлялась с изучением языка в новом ракурсе и существовало немало программ, в которых именно язык полагался главным объектом исследования. Такие ученые, как психолог Л. Миллер, Т. Бивер, Дж. Кэрролл вносили в программу когнитивной науки свои коррективы, указывая, что целью науки прежде всего должно стать создание интегративной картины языка, мышления и поведения человеческих существ [1,7]. Об искушении интерпретировать когнитивную науку исключительно через понятие когниция (т.е. познание) писал Г. Хартман, подчеркивая, что «это чересчур узкое ее понимание: с одной стороны, в центре интересов когнитивной науки находится язык, с другой стороны, взгляды на то, до какой степени изучение языка входит составной частью в изучение когниции, расходятся. Поэтому лучше говорить о том, что когнитивная наука включает как исследование языка, так и исследование когниции, причем у этих исследований часто появляются как философские, так и чисто инженерные научные аспекты» [2,47].

Вопрос о том, какая наука стоит у истоков когнитологии, нельзя решить однозначно. Свой определённый вклад внесли и психология математики, и экспериментальная психология, и искусственный интеллект, и компьютерная техника, и психолингвистика. И всё таки главенствующую роль следует отнести именно когнитивной психологии и лингвистике. На сегодняшний день большинство исследователей когнитологии считают, что именно подчёркиваемая релевантность языка для процессов познания, с одной стороны, относительная доступность анализа его поверхностных структур как источника сведений не только о языке, но и об описываемом на этом языке мире, достаточная изученность многих языковых явлений, с другой, – всё это делало именно лингвистику одной из главных дисциплин когнитивной науки и помещало её в центр внимания этой парадигмы знания.

Под когнитивной лингвистикой понимают лингвистическое направление, в центре внимания которого находятся язык как общий когнитивный механизм, как когнитивный инструмент – система знаков, играющих роль в репрезентации (кодировании) и в трансформировании информации.

В отличие от остальных дисциплин когнитивного цикла, в когнитивной лингвистике рассматриваются когнитивные структуры и процессы, свойственные человеку как *homo loquens*: системное описание и объяснение механизмов человеческого усвоения языка и принципы структурирования этих механизмов. Центральная задача когнитивной лингвистики состоит в описании и объяснении языковой способности и знаний языка как внутренней когнитивной структуры и динамики говорящего и рассматривается как система переработки информации, состоящая из конечного числа самостоятельных модулей и соотносящая языковую информацию на различных уровнях [4,23].

Начало развития когнитивной лингвистики приходится на 80-90-е годы и чаще всего его связывают с композитом в Луйсбурге, организованном Рене Дирвеном в 1989 году, и с созданием Международной когнитивной лингвистической ассоциации. Возникновение когнитивной лингвистики было вызвано новым пониманием языка и подчёркиванием в нём его психического, ментального аспекта. Определение языка как явления когнитивно–процессуального делает акцент на том, что язык передаёт информацию о мире, что он многосторонне связан с обработкой этой информации, что он имеет прямое отношение к построению, организации и усовершенствованию информации и способов её представления, и что он, наконец, обеспечивает протекание коммуникативных процессов, в ходе которых передаются огромные пласты знаний. Всё это придало новое направление лингвистическим исследованиям [5,7].

И всё же признавая за развитием когнитивной лингвистики большое будущее, следует подчеркнуть, что как сущность, так и предмет исследования когнитивной лингвистики определяют отнюдь не однозначно, хотя характеризуя данную науку в современном её состоянии можно выделить 4 основных признака:

- 1) Ментальность – язык рассматривается как подсистема в процессе познания, во главу ставится исследование репрезентации языковой системы в общей ментальной системе.
- 2) Динамизм – механизмы реализации также рассматриваются как детерминанты языковой компетенции и включаются в лингвистический анализ.
- 3) Интегративность – учитываются репрезентативные и процессуальные аспекты всех компонентов языковой системы.
- 4) Междисциплинарность - в лингвистический анализ, как было уже отмечено, вовлекаются данные других когнитивных наук, что является отличительной чертой когнитивной лингвистики [6,12].

В сферу когнитивной лингвистики входят прежде всего ментальные основы понимания и продуцирования речи, при которых языковое знание участвует в переработке информации. Результаты исследований в области когнитивной лингвистики дают ключ к раскрытию механизмов человеческой когниции в целом, и особенно механизмов категоризации и концептуализации мира, т.е. способности к образованию концептов и формированию категорий. Отсюда следует, что ключевыми для когнитивной науки оказались понятия когниции, концепта, категории, ментальной репрезентации и другие [7,72].

Центральным понятием когнитивной лингвистики является прежде всего **когниция**. Это понятие достаточно трудно для русского перевода и поэтому оно чаще всего сохраняется в транслитерированной форме для подчеркивания своего своеобразия. Понятие когниция сочетает в себе значение двух латинских терминов: *cognitio* – «познание, познавание» и *cogitatio* – «мышление, размышление». Под когницией понимают совокупность психических, ментальных, мыслительных процессов восприятия мира, наблюдения за окружающим, категоризации, мышления речи, служащих обработке и переработке информации, поступающей к человеку либо извне по разным чувственно–перцептуальным каналам, либо уже усвоенной и реинтерпретируемой человеком [1,81].

Термин когниция относится ко всем процессам, в ходе которых сенсорные данные, выступающие в качестве сигналов информации, расформируются мозгом, поступая для их переработки ЦНС, преобразуются в виде ментальных репрезентаций разного типа (образов, пропозиций, фреймов, сценариев, скриптов) и удерживается при необходимости в памяти человека с тем, чтобы их можно было извлечь и снова пустить в работу [1,82].

Когниция неразрывно связана с языком, не потому, что она обязательно протекает в языковой форме, но потому, что мы можем рассуждать о ней только с помощью языка. Не обязательно считать, что все результаты когниции обладают языковой формой. С появлением языка и возможности передачи опыта с его помощью жизнь человека и его когниция радикально изменилась по своему характеру. Считается поэтому, что когницию лучше всего изучать, исследуя язык. Если считать, что когниция приравнивается когнитивной обработке информации, то её можно исследовать, исследуя процесс обработки информации языковой [1,83].

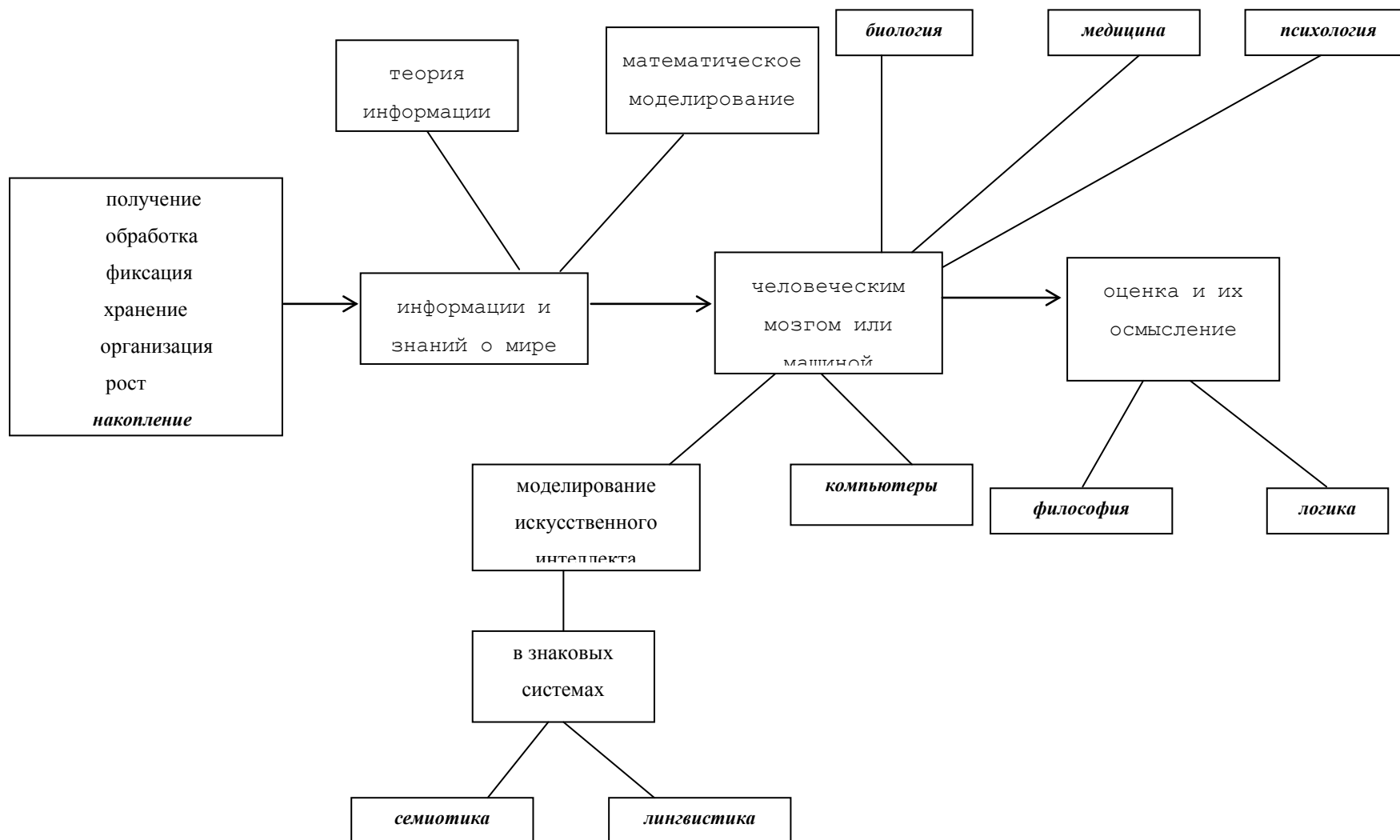


Рис. 1. Схема задач и составляющих когнитивной наук

Рассмотрим теперь другое важное для когнитивной лингвистики понятие – понятие **концепт**. Под концептом понимают прежде всего оперативную содержательную единицу памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей той картины мира, которая отражена в человеческой психике. Понятие концепт отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессе мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде наших «квантов» знания [1,90].

Концепты сводят разнообразие наблюдаемых и воображаемых явлений к чему-то одному, единому, подводя их под одну рубрику. Они позволяют сохранить знания о мире и оказываются строительными элементами концептуальной системы, способствуя обработке объективного опыта путём подведения информации под определённые выработанные обществом категории и классы. Итак, концепт следует понимать как любую дискретную содержательную единицу коллективного сознания, отражающую предмет реального или идеального мира, хранимого в национальной памяти носителей языка в виде познанного субстрата. Концепт вербализуется, обозначается словом, иначе его существование невозможно.

В результате анализа совокупности концептов как структур представления знаний человека об окружающей его действительности и о нём самом было выявлено, что концепты неоднотипны по способу своей организации, по характеру «проявляемых» в сознании образов. Так, существуют такие концепты как: «фреймы», «сценарии», «мыслительные картинки», «схемы».

Под фреймом понимают прежде всего организацию представлений, хранимых в памяти плюс организацию процессов обработки и логического вывода, оперирующих над этим хранилищем. Фрейм – это структура данных для представления стереотипных ситуаций, особенно при организации больших объёмов памяти [8,53]. Понятию фрейм соответствуют также понятия схема в когнитивной психологии, ассоциативные связи, семантическое поле.

Сцены ассоциированы с определёнными языковыми фреймами, и под сценой понимаются не только зрительные, но и иные виды внутренних мысленных образов: межличностные процессы общения, стандартные сценарии поведения, предписываемые культурой, институциональные структуры. Обобщив разносторонние понимания термина фрейм, можно дать такое определение: фрейм – система выбора языковых средств, грамматических правил, лексических единиц, языковых категорий, связанных с прототипом сцены [1,187].

Рассматривая же понятие скрипт, необходимо отметить, что скрипт – это вид фрейма, один из типов структур сознания, который выполняет некоторое специальное задание в обработке естественного языка [1,1]. Привычные ситуации описываются скриптами как стереотипные сцены событий. Большинство скриптов усваивается в детстве, в результате прямого опыта или сопереживания при наблюдении за другими людьми.

К важнейшим понятиям когнитивной лингвистики принадлежит также понятие **категория**. Под категорией понимают одну из познавательных форм мышления человека, позволяющую обобщать его опыт и осуществлять его классификацию. Учение о категории принадлежит ещё Аристотелю, который видел в категории наиболее общий ряд высказываний [1,45]. Недавняя же революция в когнитивной психологии частично связана с изменением взгляда на понятие категории. Речь идёт прежде всего о пересмотре самого процесса классификации явлений действительности в том виде, в котором он происходит в повседневной человеческой жизни. Когнитивная наука поставила вопрос о категоризации как вопрос о когнитивной деятельности человека, как вопрос о том, на основании чего классифицирует вещи обычный человек, и как он сводит бесконечное разнообразие своих ощущений и объективное многообразие форм материи и форм её движения в определённые рубрики [8,87]. В отличие от научных и логических категорий естественная категория может объединять члены неравным статусом, т.е. не полностью повторяющимися признаками. Один из таких членов может обладать привилегированным положением, являя собой лучший образец своего класса, т.е. наиболее полно отвечая представлению о сути объединения и его прототипе, вокруг которого группируются остальные члены категории [9,7].

Итак, следует особо подчеркнуть, что в число самых ярких когнитивных способностей человека входит способность различать в потоке энергии, приходящей к нему извне, стимульную информацию разного типа, выбирать из этого потока то, что необходимо ему для удовлетворения основных жизненных потребностей, а, главное, классифицировать воспринятое сообразно природе вещей. Способность к образованию концептов со всем многообразием их типов (фреймы, сценарии, скрипты, схемы) и формированию категорий, что, собственно, и называется концептуализацией и категоризацией мира, составляет поэтому важную часть когнитивной инфраструктуры человеческого разума.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимов В.И. К становлению когнитивной грамматики. Современные зарубежные грамматические теории. – М.: Наука, 1992. – С. 39 – 77.
2. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1997.- 245с.
3. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма. Вопросы языкознания. – 1994. - № 4.- С. 34 – 47.
4. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретационного подхода. Вопросы языкознания. – 1994. - №4. – С. 17 – 37.
5. Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и её современный статус. Серия литературы и языка. – 1994. – Т. 53. - №2. – С.3 –15.
6. Володина М. Н. Основные направления когнитивной лингвистики в Германии. Вестник МГУ. – 1994. - №6. – С.9 – 13.
7. Ченин А. Современные когнитивные подходы к семантике. Вопросы языкознания. – 1996. - №2. – С. 68-77.
8. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. Петрова В., Герасимова Л. и др. – М.: Наука, 1988. – 320с.
9. Кубрякова Е. С. Категоризация мира. Материалы научной конференции. Сб. статей. Категоризация мира: пространство и время. – М.: МГУ,1997.–С. 3-13.

УДК 808.3 (091) - 541. 42

## РОЗВИТОК КОНФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ З КІНЦЕВИМ - J(A) В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (СТРУКТУРИ З ПРОСТОРОВИМ ЗНАЧЕННЯМ)

Храмова І.В.

Серед афіксальних дериватів, що функціонують в сучасній українській мові, увагу привертають утворення з конфіксами *під-...-j(a)*, *над-...-j(a)*, *перед-...-j(a)*, *за-...-j(a)*, основним значенням яких є вказівка на простір.

Конфіксальні структури, об'єднані постпозитивним елементом *-j(a)(<-ьje, -ije)*, протягом свого історичного існування зазнали фонетичних змін. Унаслідок прогресивної асиміляції в більшості з них відбулося подовження м'яких приголосних [1, 78; 2, 64], хоча в окремих регіонах України воно не відзначається [3, 95], а кінцевий *-j(e)* змінився на *-j(a)*, що було результатом аналогії до іменників типу *теля, ягня, ім'я*, тощо [4, 65; 1, 96]. Виняток становлять північні діалекти, у яких у більшості випадків збережений старовинний *-e* [5, 29; 6,162; 7, 51; 8, 29].

### Конфікс під-...-j(a)

Деривати з конфіксальними морфемами *під(под)-...-j(a)* фіксуються пам'ятками XI - XIII ст. Наприклад: положю врагы тво" *подножьє* ногама твоима (1118/бл.1425, ПВЛ, 86) "простір під ногами"; *подцерковие* (-ьe) (XII, СРЯ, XVI, 71) "нижній ярус церкви, підвал під церквою"; Михайлови же сто"щоу на *Подъгораи* (*подгорьи*) (к.XIII/бл.1425, ЛГВ, 775) "місцевість біля підніжжя гори, гір"; *поднебесие* (XI, СРЯ, XVI, 8) "земля, всесвіт".

Основним словотвірним значенням дериватів з формантом *під(под)-...-j(a)* є назва об'єкта (місця, предмета), які визначаються відносно іншого об'єкта (місця, предмета) в просторовому відношенні. Такі утворення здебільшого мотивувалися прийменниково-відмінковими формами. Різноманітність відтінків основного значення пов'язана з багатозначністю прийменника *під* (*под*), який вимагав після себе назви місця, простору, предмета. Перейшовши в препозитивний елемент конфікса, прийменник *під* (*подь*) разом з постпозитивною частиною *-j(a)* творять у давньоруський період групи похідних з такими значеннями: 1) місце, що знаходиться під чимось (*подножьє, подцерковье*); 2) місцевість, розташована поблизу чогось (*подгорье*).

Деривати, виявлені в писемних джерелах XI - XIII ст. зі значенням місця під чимось, фіксуються й пам'ятками наступних століть. Новотвори у XIV - XVIII ст. трапляються рідко: проникає в *підземелля* (XVIII, Байки, III) "приміщення, печера під землею поверхнею". Особливої продуктивності при творенні відповідних найменувань конфікс *під(под)-...-j(a)* набуває у XIX - XX ст. Наприклад: *підгрунте* (1886, Ж, 640) "те, що знаходиться під вернім шаром ґрунту"; *підмосте* (645); *підстріше* (650) "місце під стріхою" (<*стріха*); *підстіле* (650) "місце під столом"; *підніччя* (1893, Ум-Сп, 689) "заглиблення під піччю"; *підсіння* (ЛексФр, 169) "ганок під навісом"; *піднілля* (Гр, III, 175) "місце під нарами"; *підстіжжя* (179) "підкладка під стіг для збереження його від сирості знизу"(<*стіг*); *підбання* (СУМ, VI, 394) "місце під банею або внутрішня сторона бані"; *підхмар'я* (522) "простір під хмарами, небесна височінь".

До цієї ж групи також відносяться похідні, котрі етимологічно мали значення "місце під чимось", хоча можуть вживатися й з іншими значеннями. Наприклад: *підсоння* (УР 1926, 565) "місце, простір добре освітлювані сонцем" (<місце, що знаходиться під сонцем), пор. *підсоння* (УР 1926, 566) "теплий клімат", *підсоння* (СУМ, VI, 411) "метеорологічні умови, властиві певній місцевості"; *підворіття* (411) "проміжок між воротами і землею, отвір для проїзду або проходу в двір (звичайно в кількопверховому будинку)"; *підмур'я* (460) "основа будови, споруди, зроблена з каменю, цегли, бетону". Пор. також: *підвалля* (ТС, 374) гідрот. "підвалля перекачу", *підвалля* (Чаб, III, 114) "провалля, круча".

У цій групі дериватів виокремлюються іменники на позначення конкретних предметів. Наприклад: *підголове* (Ж, 640) "невеличка скринька, підставка або інший предмет, який підкладається під подушку для надання їй вищого положення"; *підсуччя* (Гр, III, 179) "мотузка, на яку прив'язаний поплавок (сучка) до якора човна"; *підстілля* (СУМ, VI, 508) "ніжки і рама стола".

Серед похідних, зафіксованих у XX ст., є іменник на позначення істоти: *підкіп'я* (Дейниченко, 69) "літнє курча періоду жнив, яке народжується під копою". Це найменування також пов'язане зі значенням простору, бо в ньому є вказівка на місце розташування об'єкта в певний час (період народження).

Звертає на себе увагу велика кількість форм з прийменником *під*, що називають частини тіла людини (тварини). Наприклад: *підбородье* (Закр, 516); *поднебеннѣ* (46); *підбедре* (Ж, 637); *підгорле* (640), пор. *підгірля* (Чуб, II, 405), *підгарле* (Бат, 284; Никонч, 161; Брилін, 49; УДЛ, 196); *підстегне* (Ж, II, 650); *підребере* (648) "ділянка, порожнина під ребрами; *піднебе* (645); *підлобе* (644); *підлокіте* (644); *підхвістя* (Ум-Сп, 696); *подглазье* (679); *підчерев'я* (І-Ш, II, 39); *підшерстя* (ТС, 384); *підгруддя* (СУМ, VI, 420); *підбіччя* (400) (<*бік*); *підкрилля* (444). Продуктивність конфікса *під-...-j(a)* при творенні медичних термінів відзначив В.С. Ільїн (9, 45).

Другою групою похідних, яка бере свій початок у давньоруській мові, є група на позначення місця, котре знаходиться поблизу того, що назване твірною основою. Деривати, виявлені у XIII ст., також фіксуються пам'ятками XIV - XVII ст. Спостерігаються в цей період і новотвори. Наприклад: *Подгае* (XIV, Р, 38) "село біля гаю"; геогр. обл. *Підляшшя* (XVI, ЛОстр, 127) "місцевість, котра знаходиться поблизу території панування ляхів"; *W(c)мого дня на врочищу По(д)лужьѣ ...* (1583, Торг, 200) "урочище біля лук"; *Підбереззя* (к.ХVI- поч. ХVII, СР, 449) "село, розташоване біля березового гаю". Ця група конфіксальних утворень постійно поповнюється в сучасній мові: *подхолме* (Ж, 651); *підгородє* (640); *підріче* (648); *підсаде* (649) (<*сад*); *підлісе* (644) "ділянка, розташована поруч із лісом"; *підбережжя* (Ступно, 12); *Підлісе* (1926, МельнРос, 8); *Підбір'я* (ІМСУ І-Ф, 479); *Підбережжя* (223); *Підгороддя* (134); *Підкарпаття* (ІМСУ-3, 45, ТДВН, 191); *Підсаддя* (СГУ, 424); *Підсулля* (ІМСУ-С, 392); *Под'ясенне* (Корепанова, 30) (<*ясен*); *Підзамча* (231) (<*замок*). У наш час кількість таких похідних постійно збільшується, зокрема за рахунок творення географічних назв. Причому новотвори позначають не тільки відношення місцевості до будь-якого об'єкта, а й до місця, що пов'язане з певною діяльністю людини і її побутом. Наприклад: *Підруддя* (ІМСУ-Ж, 521) "село, яке знаходиться поблизу місця добування руди" (<*руда*); *Підвиння* (ІМСУ- І-Ф, 474) (<вино); *Підполоззя* (ІМСУ-3, 286) (<*полози* "те, що залишається після проїзду саней"). Твірною основою для топоніма може бути також ім'я людини: *Підпили'я* (ІМСУ-Т, 172) (<*Пилип*); *Підмихайля* (СНГТ, 445) "територія поблизу монастиря Святого Михайла".

У XVII ст. зафіксована назва, яка вказує на особу, котра перебуває в стані підлеглості відносно іншої особи: для чого *подвоеводье* посилаєть кь нему (XVII, АЮЗР, 258) "особа, яка була у розпорядженні воєводи, стояла за чином після нього, була йому підлеглою". Стан підлеглості чітко виражений дериватом *підсусіддя* (Гр, III, 179) "стан безземельного селянина, який живе в чужому будинку, хаті, не маючи своїх, і залежить від когось".

Невелику за обсягом групу, яка сформувалась у XIX ст., становлять назви часу події або явища, котрі передують іншій події або явищу. Наприклад: *підторже(-а)* (Ж, 651) "торгівля на базарі перед базарним днем"; *підвечір'я* (СУМ, VI, 404) "пора доби перед вечором".

Отже, у похідних з формантом *під(под)-...-j(a)* спостерігається формування на основі просторового словотвірного значення часового, котре вказує на відрізок часу, який передує іншій події. У групах найменувань, які вказують на місцевість біля будь-якого об'єкта і на час, значно послаблюється мотивація прийменниково-відмінковими формами, а в ряді випадків вона зовсім не можлива. Наприклад:

*поддашише* (Закр, 459) “дах над ганком”; *підкося* (Дзендз, 26) “затока, утворена косою і берегом Дніпра” (<*коса*); *підкуття* (27) “затока у вигляді кута” (<*кут*).

Групи дериватів на позначення місцевості під чимось і біля об'єкта постійно поповнюються: перші головним чином за рахунок творення апелятивів, другі - географічних назв. Збільшення кількості найменувань з темпоральним значенням не спостерігається.

### Конфікс над-...-j(a)

Деривати з конфіксом *над-...-j(a)*, за нашими матеріалами, вперше фіксуються в ХІХ ст. Основним словотвірним значенням похідних з цим формантом є окреслення місця, що знаходиться над будь-яким об'єктом. Наприклад: *надкриле(-я)* (1886, Ж, 474); *надчерев'я* (анат.) (1926, Саб, 188); *надчілья*, *надліб'я* (Із, 360) “частина головної коробки черепа, яка міститься над лобом”; *надбрів'я* (СУМ, V, 63) “частина лоба над бровами”; *надпліччя* (76) “частина тіла, що міститься вище плечей”; *надшкір'я* (84) “зовнішній або верхній шар шкіри”; *надрам'я* (РУМС, 53) “надпліччя”; *надсердя* (112) “епікард”. Здебільшого ці похідні вказують на чітко означене місце, хоча спостерігаються й поодинокі випадки, коли слова позначають необмежений простір над чимось: *надхмар'я* (СУМ, V, 83) “надхмарний простір, надхмарна височінь”; оце *наднебесся* тривожне (В.Стус, П, 142).

Крім основного словотвірного значення, яке містить вказівку на місце над чимось, поверх чогось, існує група дериватів, котрі вживаються для окреслення простору біля певного об'єкта. Наприклад: *надбережжя* (Ж, 472) “смуга землі вздовж берега”; *надріччя* (Ум-Сп, 740) “місцевість біля річки”; *надмор'я* (1926, Саб, 275) “місцевість біля моря”; *Наддесення* (Виноградський, 146) “територія поблизу річки Десни, її лівого боку”; *Надбужжя* (УДЛ, 62) “геогр. область, розташована недалеко від Бугу”; *Надзбруччя* (СГУ, 209). У цій групі похідних наявне послаблення прийменниково-відмінкової мотивації, посилення тяжіння до іменникової твірної бази. Сюди також належить іменник, який походить від сполучення *Чорне море*: *Надчорномор'я* (Бевз, 106). Пор. також: *надхвістя* (СУМ, V, 83) “частина оперення птаха біля хвоста”.

Інокли новотвори з конфіксом *над-...-j(a)* позначають місце перед об'єктом: *надулісся* (КвОсн, II, 188; Гр, II, 487) “узлісся, місцевість перед лісом”.

На базі просторового значення формується часове, яке вказує на відрізок часу, що передує певній події. Наприклад: *надвечір'я* (СУМ, V, 63) “час перед вечором, початок вечора”; *надобіддя* (74) “час перед обідом, передобідній час”.

Фіксується також іменник з формантом *над-...-j(a)* на позначення психологічного стану людини: *надсилля* (ЛексФр, 130) “черезсилля”.

Отже, конфіксальні іменники з препозитивною частиною *над-* і другою *-j(a)* мають здебільшого просторові значення: місце над чимось, простір біля об'єкта, територія перед певним об'єктом, а також часове, сформоване на базі просторового.

Більшість похідних мотивується безпосередньо іменниками. Лише деривати зі значенням місця над об'єктом можуть співвідноситися з прийменниково-відмінковими формами.

### Конфікс за-...-j(a)

Деривати з конфіксом *за-...-j(a)* фіксуються найдавнішими пам'ятками української мови. Наприклад: бо Рогъволодь перешель *замор*” (1118/бл. 1425, ПВЛ, 63); в се же лн(т) бы(л) Глнбъ Стославль снъ в *Заволочьи* (4) “місцевість за Волоком” (<Волок); и по *Заднсьню* городѸ (XII/бл. 1425, ЛК, 377); *задво(р)емь* уверхъ ставу Хмеле(в)ского (XII, ВГХ, 132) “місцевість за двором”, пор. *задвіре* (Ж, I, 268) “задній двір”. У Галицько-Волинському літописі зустрічаємо згадку *про кнѣзи Заднѣпрьскыи* (к. XIII/бл. 1425, ЛГВ, 872). Топонім *Заднѣпрье* позначав місцевість за Дніпром, лівобережжя.

Згадані найменування виникають на основі прийменниково-відмінкових форм, які виражали просторові відношення. Основним словотвірним значенням відповідних похідних було “місце, простір, які знаходились позаду, по той бік певного об'єкта”.

Давні конфіксальні іменники з цим значенням продовжують існувати протягом наступних століть. Спостерігається постійне збільшення кількості дериватів з відповідним значенням. Характерною особливістю похідних є те, що вони мають як відапелятивну, так і відтопонімну основи. У відповідності з цим група найменувань на позначення простору за певним об'єктом поділяється на дві підгрупи: 1) утворення, які за основу мають загальні назви, 2) іменники, що походять від власних назв.

До першої підгрупи належать такі деривати: подъ галичємъ ч#грово *загвоздие* с манастирємъ (1394, ССУМ, I, 373) (*звізд* “квітка”), пор. *Загвіздя* (ІМСУ-І-Ф, 20) (*звізд* “ліс у гірській місцевості”); маєток *Залісє* (1404, Р, 69-70) (<*ліс*); а межи нашими сєлы *замостьє* и вилавчє (1433, Р, 125); кн#зю Василью остале город Збараж, а к тому села Верн#ковцы, *Залужє* (1463, ССУМ, I, 378); випроваджені із *Запоріжжя* (1595, АрхЮЗР, 1/3, 132) “місцевість на річці за порогами”; сину Шестаковому з села *Загіря*



(XVI, АО, 68); село *Зарпчье* (к. XVI, Арх- ЮЗР, 1/6, 91) “місцевість, розташована за основним руслом річки”; *Загалля* (к. XVI - поч. XVII, СР, 435); село *Завалля* (322) (<вал, укріплення); село *Залуччя* (434) (<луки); село *Заболоття* (446) (<болото); село *Застав'є* (383) (<став); хто до Києва зверху, з низу, або зь *заполя* приедеть (1552, АрхЮЗР, 1/7, 112) “місцевість за полями” (<поле), *Запілля* (ІМСУ-Ж, 384), *Запольє* (УРСДГНУ, 45); *заселля, засілля* (1873, СУ, 135) “хутір за селом”; *заясле* (Ж, І, 285) (ясла “годівниця для худоби”); *заворіте* (236) “місцевість за воротами”; *затилє* (275) “задня сторона голови, тильна сторона будь-чого”, пор. святкуючі робітники малими купками громадилися по *затиллях* (Фр, V, 417) “місце позаду сільських дворів”, А у Стрию на *затиллю* мальовані сіни (Гр, II, 106), поки старий сумує в *затиллі* будинку (СУМ, III, 347) “позаду”; *забережье* (Ум-Сп, 241) “місце за берегом”, пор. *Забережжя* (ІМСУ-І-Ф, 107) “село на другому боці річки”; *заплітя* (1902, ГалЛем, 416) “місце за парканом куди кидали сміття” (*пліт* “плетений паркан”); на *загребеллі* живе (СГ, II, 30) “місце за греблею”, пор. *Загребелля* (ІМСУ-П, 788) “село, розташоване по той бік греблі”; *заозер'я* (І-Ш, 116); *замістя* (УР 1926, 266); *заружжя* (280) (*ружя* “колір солончака”); *зальвиє* (Бевз, 104) “болотне місце за ливою - густим лісом за болотом”; *завуголле* (УДЛ, 117) “закутки” (<вугол); *заокєання* (СУМ, III, 235) “землі, що містяться за океаном”; *забоччя* (ДЛФ, 28) “невелика глибока затока, що знаходиться збоку річки” (<бік); *Залаззя* (ГУМ, 579) (<лаз); *Закриниччя* (ІМСУ-В, 532) (<криниця); *Загороддя* (ІМСУ-Т, 293) (<город), пор. *Завгоріддя* (Чаб, II, 11) “місцевість за городом”; *Забріддя* (ІМСУ-Ж, 658) (<брід); *Закостілля* (ІМСУ-Л, 481) (<костьол); *Забір'я* (534) (<бір); *Закомар'я* (205) можливо “село за тим місцем, де було скупчення комарів”; *Залип'я* (ІМСУ-І-Ф, 466) (<липа); потік *Заріжжя* (СГУ, 207) (<ріг); *Закуття* (203) (<кут); *Заніжжя* (205) “потік за або поблизу підніжжя гори”; *Заверб'я* (201) (<верба); *Завир'є* (Корєпанова, 34) (<вир); озеро *Закурганя* (46) (<курган); *Заров'є* (64) (<рів); *Заброддя* (68) (<брід).

Творення окремих топонімів пов'язане з певною діяльністю людини або місцем, де здійснювалась ця діяльність. Наприклад: *Зарудьє* (1562, АрхЮЗР, 1/6, 54) “місцевість, розташована за місцем добування руди”.

Крім основного словотвірного значення аелєтєвї з конфіксом *за...-j(a)* можуть мати значення “простір понад чимось” і “місце біля об'єкта”: и вь пристєнищи нбснааго *завѣтріа* пристєти (XI, ІлСл, 100) “простір небесний, куди не долітає вітер, тобто який знаходиться понад вітром”; *запліче* (Ж, 263) “частина спини біля плечей”.

Друга підгрупа похідних, до якої належать слова, мотивовані топонімами, менш чисельна. Вона, як і перша, бере свій початок за найдавніших часів. Деривати цієї підгрупи фіксуються пам'ятками XI - XIII ст. і існують в наступних століттях. Кількість дериватів з відповідною мотивацією особливо зростає починаючи з XVI ст. Наприклад: *Заборольє* було населено виключительно людьми отчизними (XVI, АрхЮЗР, 1/6, 121); *Закарпаття* (к. XVI- XVII, СР, 6); к ним же и татарє на помоч по *Забожю* притягнули (XVII, Софонович, 255), пор. *Забужжя* (XVII, ЛСам, 62); ку *Заславлю* пробєраючися (XVII, ОВКЗП, 39) - стягнена форма первісного варіанта ойконіма *За(о)слав'є* з первісним значенням “село, розташоване за Ославою” (ХДп, 119)); *Засулля* (1728, ДНРМ, 199) “приміське село, що знаходиться за р.Сулою”, пор. край *Засулля* (XVIII, ЯМ, 37) “сторона й села, які лежать за рікою Сулою”; *Зарос'я* (Ж, І, 268) (*Рос'я*); *Закавказє* (247) (*Кавказ*); *Забілоччя* (ІМСУ-Ж, 599) “село, що знаходиться за річкою Білкою, притокою Тетерева”; *Запруття* (ІМСУ-І-Ф, 564) (*Прут*); *Запілля* (ІМСУ-П, 508) (*Псьол*); *Забайкалля* (Карпенко, 94) (*Байкал*); *Закорон'є* (Корєпанова, 38) (*Корон* “місто поблизу Десни”).

Словотвірною базою топонімів другої підгрупи є назви рік, міст, тощо. Прийменниково-відмінкова мотивація цих найменувань можлива лише за умови безпосереднього розташування об'єкта за іншим об'єктом. Більшість же назв може позначати не тільки територію за річкою, містом, а й поблизу їх.

Типове словотвірне значення обох зазначених вище підгруп - “об'єкт, який знаходиться у просторовому відношенні відносно іншого об'єкта, котрий названий основою”. Просторове співвідношення визначається основним значенням прийменника *за*, з яким етимологічно пов'язані утворення цього типу, - “позаду, по інший бік”.

Пам'ятками XX ст. фіксується топонім, утворений від словосполучення *Полярне коло - Заполяр'я* (ІМСУ-В, 67).

Поряд з основним значенням відповідного типу утворень “місцевість за будь-яким об'єктом” окремі деривати можуть позначати простір над чимось. Наприклад: *захмар'я* (СУМ, III, 384) “простір над хмарами, шари стратосфери” (<хмари); *зєзір'я* (77) “надзоряний простір” (<зорі).

В іменниках з конфіксом *за...-j(a)* на основі просторового значення формується часове. Назви, котрі використовуються для позначення часу перед чимось, беруть свій початок в XI ст.: Посем же бысть звѣздамъ течєньє, с вечера до *заутр'я* (XI/бл.1375, ЛЛ, 55 об) “передранковий час” (<утро), пор. *зараньє* (Б-Н, 147) “вранішній час, ранкова зоря”. У XIX ст. зафіксований новотвір *задобіде* (Ж, І, 243), який, можливо, утворився внаслідок злиття двох прийменників *за* і *до* в значенні “перед” з іменником *обід*,

ускладнюючись постпозитивним елементом *-ja*. Вживається цей дериват зі значенням “передобідній час, час за годину до обіду”.

Іменники, що позначають час після певної події, пізнішого походження. Уперше, за нашими матеріалами, вони фіксуються пам'ятками кінця XVI, початку XVII століття. Наприклад: *Зазим'я* (к. XVI-поч. XVII, СР, 449) “село, утворене після зими, за зимою” (*за* у значенні “після”); *Залав'я* (77) “селище, яке виникло після сходження лави вулкану” (<*лава*). У XX ст. виявлений топонім *Засвяття* (Корепанова, 69), певне, “село, яке виникло після якогось свята”.

У цих похідних чітко простежується зміна мотиваційної співвіднесеності. Деривати сприймаються як похідні від іменників *ранок, обід, лава, свято*, унаслідок чого здійснився своєрідний перерозклад у структурах найменувань. Елементи *за-...-j(a)* визначаються як єдина словотвірна морфема.

Протягом писемного періоду були зафіксовані й інші утворення з формантом *за-...-j(a)*. Наприклад: оучинили есмы *задушіє* дшъ... (1408, ССУМ, I, 375) “благодіяння, пожертва для спасіння душі, грошове пожертвування для поминання померлих” (*душа*); *застол#* (1643, Грам, 48) “місце за столом”; *затише* (XVII, Полюга, 126) “припинення вітру, безвітря”, пор. *затишье* (Б-Н, 148-149) “закрите місце, захищене від негоди, схованка”, *затишия* (СУМ, III, 351) “тимчасове припинення шуму”, “припинення на деякий час яких-небудь дій” (*тиша*, можлива віддієслівна мотивація - *затихнути*); терновы *в҃нки* въ *заполье* рубайте (Закр, 334) “кінці пол у плаття”; *запілля* (рідко) (СУМ, III, 260) “те саме, що підпілля, місце під долівкою (*полом*)”; *заскаля* (Гр, II, 96) “гострі тріски (*скалки*), які залишаються при тесанні дерева”; *заласся* (Яв, I, 252) “насолота” (*ласоці*, можлива співвіднесеність з дієсловом *ласувати*); *затіння* (рідко) (СУМ, III, 352) “місце захищене, прикрите, заступлене чим-небудь від променів сонця або від будь-якого іншого джерела світла, місце де тїнь”, хоча можлива мотивація дієсловом *затінити*; *засилля* (305) “перевага десь кого-, чого-небудь, звичайно з шкідливим впливом на когось, щось”, яка, певне, досягала у багатьох випадках за допомогою сили (*сила*); *зазуб'я* (О, I, 270) “зужите, відпрацьоване знаряддя”, певне, пов'язано з наслідком спрацювання “зубів” у пилки, хоча, не виключена й віддієслівна мотивація - *зазубити*; *заводдя* (ДЛФ, 23) “невелика затока у річці” (*вода*).

Отже, конфіксальні іменники з формантом *за-...-j(a)* здебільшого мають просторове значення, хоча частина з них може вживатися з іншими значеннями (кількість їх незначна), у тому числі і з часовим. Конфікс *за-...-j(a)* виявляє особливу продуктивність при творенні географічних назв.

У похідних відповідного типу збережена можливість відприйменниково-відмінкової мотивації поряд з відіменниковою.

### Конфікс перед(пред)-...-j(a)

Формант *перед(пред)-...-j(a)* виявлений у поодиноких утвореннях, зафіксованих пам'ятками XII - XIII ст.: много избиша *п҃шьц҃и* и *передьгородие* пожгоша (XII/бл.1425, ЛП, 442) “частина міста поза укріпленнями, передмістя”; *пр҃долтарие* (1280, СР, II, 1580) “місце перед алтарем”. На відміну від *пр҃долтария*, що вживається дуже рідко, дериват *передьгородие* фіксується багатьма пам'ятками, особливо літописами. З XVI ст. частіше вживаються такі форми цього апелятива: А в неділю вночі вигоріло *передмістя* Краковське (XVI, ЛОстр, 126); Завалское *предместе* (XVI, ВГ, 80); писан на *предградію* Щебрес(ьком) (XVI, ПБШ, 185) “поселення перед Щебреською брамою”. Найменування *передмістя* до XIX ст. здебільшого використовується для позначення місцевості перед містом. У XIX - XX ст. у більшості випадків вказує на житловий район, котрий прилягає до міста, але лежить за його межами (СУМ, VI, 170).

У деривата *пр҃долтарие* чітко виражена співвіднесеність з прийменниково-відмінковою формою *перед алтарем*, де прийменник *перед* (*пр҃дъ*) походить від іменника, котрий вживався на позначення передньої, початкової частини того, що виражається твірним. Тому основним словотвірним значенням його є місто, яке знаходиться перед певним об'єктом. Слова *передьгородие, передмістя* і под. можуть позначати як місце перед об'єктом, так і територію поблизу нього. Це призводить до послаблення зв'язку похідних з прийменниково-відмінковими формами й тяжіння до безпосереднього співвіднесення з іменником.

Група дериватів зі значенням місцевості, що знаходиться перед певним об'єктом продовжує поповнюватися: *преддверіє* (XVII, БерЛекс, 92) “ганок або сїни, те, що знаходиться перед дверима в покої” (*двері*), пор.: 48-ой год поставили предки наши *преддверієм* до старости (XVIII, Ск, II, 11) “передвістя”, *преддвер'я* слухового лабіринту (СУМ, VI, 166) “початок входу в отвір, канал живого організму”; *предмостє* (Ж, 614) “місцевість перед мостом”; *предтіччя* (Гр, III, 117) “місцевість перед током”; *передпілля* (ТС, 403) (військ.) “смуга різного роду загороджень, розташована попереду головної лінії оборони при відсутності безпосереднього контакту з противником” (*поле*); *Передкарпаття* (УРСДГНУ, 100).

Зі схожим значенням існують слова, мотивовані соматичною лексикою, назвами частин тіла. Наприклад: *передголове* (Ж, 614) “місце на ліжку перед головою”; *передгруде* (614), “нашийник, який одягають попереду грудей”; *передрам'я* (615) “передпліччя” (*рамено* “плече”); *передпліччя* (СУМ, VI, 174) “частина руки людини від ліктьового суглоба до кисті”; *передсердя* (177) (анат.) “верхній відділ кожної з половин серця”.

Окремі похідні мають подвійне значення - “місцевість перед об'єктом” або “місцевість біля об'єкта”. Наприклад: *передгір'я* (I-Ш, II, 76) “територія, що прилягає до гір або знаходиться перед ними”; *передмур'я* (ЛексФр, 162) “огорожа перед муром або поруч з ним”, пор. *передмур'я* всього християнства (Гр, III, 116) “основа”; *Передбір'я* (ІМСУ,-Л, 927) “село розташоване перед бором або поблизу нього”.

Найменування того, що передує основному тексту, відображене у слові *предисловіє* (XVI, АЮЗР, 1) та його формах: *предословіє* (XVI, Мат, 2); початись учити, аж молитви и *предсловіє* обични проговорять (XVI, ПБШ, 39) “передмова, початок”. Цей похідний фіксується й пам'ятками пізніших століть аж до XIX ст.

У XIX - XX ст. виділяється група утворень на позначення явища, ознаки і т. ін., що передвіщають наближення, настання чого-небудь: *передвідом'я* (1873, СУ, 86) “призвіщення”; *предвѣстіє* (1893, Ум-Сп, 786) “призвіщення, передчуття”; сучасна форма *передвістя* (СУМ, VI, 16).

Окрему групу становлять іменники, які беруть свій початок за нашими даними в XX ст., вживаються на позначення часу, котрий передує певній події або періоду доби. Наприклад: *передобіддя* (I-Ш, II, 76) “передобідній час” (здебільшого вживається в діалектах); *передсвітання* (СУМ, VI, 177) “передсвітанковий час”; *передрання* (176) “передранковий час”; *переддення* (166) “початок дня, ранок” (рідко вживане); *передвечір'я* (165) “передвечірній час”; *передбур'я* (165) “відрізок часу перед бурею і стан природи в цей час”; *предгрозя* (166) “відрізок часу перед грозою, стан природи в цей час”, пор. *передгрозя* (166) “час перед грізними, бурхливими подіями”; *переджнив'я* (167) “час перед жнивими”.

Таким чином, конфікс *перед-...-j(a)* як словотворча морфема, формувався протягом тривалого історичного розвитку української мови. На перших етапах структури з цим формантом мотивувались прийменниково-відмінковими формами типу *перед* + іменник. Протягом певного періоду в ряді випадків відбулася зміна мотиваційної співвіднесеності на *іменник* → *дериват* з *перед-...-j(a)* (в окремих утвореннях спостерігається множинність мотивацій). Унаслідок цього виділилася словотвірна морфема, яка є продуктивною при творенні найменувань середнього роду на позначення як просторових відношень (місце перед об'єктом або біля нього), так і часових (час перед певним відрізком доби або перед якоюсь подією).

Отже, іменники з формантами *під-...-j(a)*, *над-...-j(a)*, *за-...-j(a)*, *перед-...-j(a)* здебільшого мають просторове значення, котре пов'язане з початковою співвіднесеністю дериватів з прийменниково-відмінковими формами. Цю особливість похідних відзначають більшість учених [10-13].

Конфіксальні структури розглянутих типів поряд з основними словотвірними значеннями “*під, над, за, перед* об'єктом” мають інші: просторове (територія поблизу об'єкта) й темпоральне (певний відрізок часу). У найменувань з двома останніми значеннями спостерігається послаблення прийменниково-іменної мотивації й посилення тяжіння до співвіднесеності безпосередньо з іменником.

У лексико-словотвірному плані зазначені деривати можуть виступати як антонімічними парами (позначення простору *під - над, перед- за* чимось), так і синонімічними (коли позначають територію поблизу певного об'єкта).

## ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т. Історична граматики української мови. - К.:Вища школа, 1980. -С. 78-112.
2. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. - К.:Вища школа, 1981.
3. Сучасна українська літературна мова за ред. І.К. Білодіда. -К.:Наукова думка, 1969.
4. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород: Вища школа, 1960.
5. Брахнов В.М. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області. // Діалектологічний бюлетень вип.ІІІ.- К., 1951. - С.29.
6. Виноградський Ю. До діалектології Задесення. Говірка м.Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів.// Український діалектологічний збірник. Кн. I. -К., 1928. - С. 145-169.
7. Жилко Ф.Т. Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських... //Діалектологічний бюлетень, вип. V.-К., 1955. - С.51.

8. Жилко Ф.Т. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області. // Діалектологічний бюлетень, вип. II.-К., 1950.- С.29.
9. Курс сучасної української літературної мови за ред. Л.А. Булаховського. –К.:Радянська школа, 1951.
10. Вульфсон Р.Е. К вопросу о префиксально-суффиксальном словообразовании в современном русском языке. // Русский язык в школе., 1954, №1.-С.21-23.
11. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.:Радянська школа, 1969.
12. Клименко Н.Ф. Як народжується слово. – К.:Радянська школа, 1991.
13. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. –К.:Вища школа, 1994.

## СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АО	Акти села Одрехови. -К., 1970.
АрхЮЗР	Архивъ Юго-Западной Россіи, издав. Временною Комиссиею по разбору древних актов. -К., 1859-1914.
АЮЗР	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссиею. - Спб, 1861.
Байки	Байки в українській літературі XVII-XVIII ст. - К., 1963.
Бат	Верхратський Іван. Говір Батюків. -Львів, 1912.
Бевз	Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. -Ужгород, 1960.
Брилін	Брилінський Д. Матеріали до словника подільських говірок. -Львів, 1991.
Б-Н	Білецький-Носенко П. Словник української мови (підг. до вип. В.В. Німчук). - К.,1966.
ВГХ	Вкладная Варлаама Хутынского монастырю после 1192г.// Обнорский С.П., Бархударов И.С. Хрестоматия по истории русского языка. Ч.1, изд. 2-е, -М., 1952. -С. 32-34.
ВП	Ващенко В.С. Поповський А.М. Самобутні тенденції у розвитку мови. - Дніпропетровськ, 1995.
Гал Лем	Верхратський Іван. Про говір Галицких лемків.-Львів, 1902.
Грам	Грамматика слов'янська І. Ужевича. -К., 1970
Гр	Словарь української мови (за ред. Б.Грінченка). т.1-4.-К., 1907-1909.
Дейниченко	Дейниченко В.П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі "Українська діалектологія" (Метод. поради). -Суми, 1984.
Дзендз	Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика // Наукові записки. Т XLII. Діалектологічний збірник, вип. 4. -Ужгород, 1960.
ДЛФ	Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. -Ужгород, 1982.
ДРНМ	Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. -К., 1976.
Ж	Желехівський Є., Недільський С. Малорусько - німецький словник. Т. 1 - 2. - Львів, 1886.
Закр.	Закревській Н. Старосвітській бандуриста. Книга третя. Словарь малороссійскихъ идіомовъ. -М., 1863.
Із	Ізюмов О. Російсько-український словник. -Х.-К., 1930.
ІлСл	Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. -К., 1984.
І - Ш	Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько - український словник. - Вінниця, 1918.
ІМСУ	Історія міст і сіл Української РСР. 26 тт.- К., 1967-1975.
-В	Вінницька область. - К., 1972.

- Ж Житомирська область. - К., 1973.
- З Закарпатська область. - К., 1969.
- І-Ф Івано-Франківська область. - К., 1971
- Л Львівська область. - К., 1968.
- П Полтавська область.- К., 1967.
- С Сумська область. - К., 1973.
- Т Тернопільська область. - К., 1972.
- Карпенко Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпряниці. -К., 1989.
- КвОсн Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка в 3-х тт. -К., 1978-1979.
- Корепанова Корепанова А.П. Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни. -К., 1969.
- ЛГВ Галицько - Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.
- ЛексФр Лексика поетичних творів Івана Франка.-Львів, 1990.
- ЛК Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.
- ЛЛ Полное собрание русских летописей. Т-1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. -М., 1962.
- ЛСам Літопис Самовидця (вид. підгот. к.ф.н. Дзира Л.І.).-К., 1971.
- ЛОстр Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. - К., 1970.
- Мат Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI- XVIII вв. (всезбірка передмов до українських стародруків). -К., 1924.
- МельнРос Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. -Львів, 1922.
- Никонч Никончук М.М., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. -К., 1990.
- О Онишкевич М.Й. Словник Бойківських говірок. -К., 1984
- ОВКЗП О войнѣ козацкой зъ поляками, въ рокахъ 1648 и въ 1649 отправленной // Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко. -К., 1864. -С. 3-84.
- ПБШ Пам'ятки братських шкіл на Україні к. XVI - поч. XVII ст. Тексти і дослідження. - К., 1988.
- ПВЛ Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку // Полное собрание русских летописей. т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.
- Полюга Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV - п.п. XVIIст. - К., 1991.
- Р Южнорусскія грамоты. Собранныя Владим. Розовымъ. Т.1. -К., 1917.
- Саб Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник. -К., 1926.
- СГ Смоленские грамоты XIII -XIV вв. (Подгот. к печати Сумникова Т.А., Лопатин Б.В. Под ред. Аванесова Р.И.). -М., 1963.
- СГУ Словник гідронімів України. -К., 1979.
- Ск Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2-х тт. -К., 1973.
- СНГТ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. -М., 1984.
- Сосниця Виноградський Ю. До діалектології Задесення. Говірка м.Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів // Український діалектологічний збірник. Кн. I. -К., 1928. - С. 145-169.
- Софонович Софонович Феодосий. Хроніка з літописців стародавніх. -К., 1992.
- СР Селянський рух на Україні 1569 - 1647рр. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993.

Ср	Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т.1-3. -Спб., 1893-1912.
СРЯ	Словарь русского языка XI - XVII вв. Вып 1 - 17. - М., 1975 - 1990.
ССУМ	Словник староукраїнської мови XIV - XV ст. Т.1-2. -К., 1977-1978.
Ступно	Горбач О. Село Ступно і його південно- волинська говірка. // Горбач О. Діалектологія. 36. статей. -Мюнхен, 1992. -С.7-31.
Стус	Стус В. Поезії. - К., 1990.
СУ	Словниці Української (або Югової-Руської мови) Праця Фортуната Піскунова. - Одеса, 1873.
СУМ	Словник української мови. Т. 1 - 11. - К., 1970 - 1980.
ТДВН	Територіальні діалекти і власні назви. -К., 1965.
Торг	Торгівля на Україні XIV - сер. XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. -К., 1990.
ТС	Російсько-український технічний словник (Укл. Матійко М. М., Матійко О. М., інші). -К., 1961.
УДЛ	Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. -К., 1987.
Ум-Сп	Словарь російсько - український (Уманець М. і Спілка А.). Т. 1 - 2. - Львів, 1893.
УР 1926	Українсько - російський словник (Ніковський А.). - К., 1926.
УРСДГНУ	Нежнипапа В.Я. Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР. 2-е вид. -К., 1971.
Фр	Франко І.Я. Повне зібрання творів. Т.V. -К., 1951.
ХДп	Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських Карпатських і Прикарпатських назв населених пунктів. -К., 1991
Чаб	Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. - Запоріжжя, 1992.
Яв	Словник української мови (Д.Яворницький). - Катеринослав, 1919.
ЯМ	Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича. Ч. I - III. -К., 1717 - 1767.

УДК 82-3.033:882Г-091:802.0.

## **ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ И РАЗВЯЗКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: СИМВОЛИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ**

Шама И.Н.

Символическая интерпретация художественного текста не просто помогает по-новому увидеть оригинал (далее – ИТ), и не только уточняет ту или иную трактовку, сложившуюся при более поверхностном прочтении текста. Для переводчика и интерпретатора проникновение в символику литературного произведения даёт уникальную возможность увидеть действительную картину мира ИТ, которая может в корне отличаться от изложенной открыто автором текста или от принятой в научных исследованиях. Более того, символы, пронизывая весь текст, образуют систему, все элементы которой тесно переплетены. Выявление же этих взаимосвязей способно прояснить «белые пятна» в содержании, раскрыть глубинную логику сюжета, помочь разобраться в характерологическом контексте.

О последнем поговорим особо. Нас будут интересовать пять повестей гоголевского цикла «Вечера на хуторе близ Диканьки» («Сорочинская ярмарка», «Вечер накануне Ивана Купала», «Майская ночь», «Ночь перед Рождеством», «Страшная месть») и «миргородская» повесть «Вий» в оригинале и в английских переводах. Выбор материала объясняется тем, что эти повести сюжетно близки, и, главное, в

них народно-мифологическое мировоззрение оказывается необыкновенно значимым, что, в свою очередь, позволяет наглядно увидеть возможности символической интерпретации художественного текста.

С точки зрения символики протагонисты образуют четыре группы:

1. представители «своего» пространства (Грицько, Данило, Хома);
2. представители «чужого» пространства, иномирия (Басаврюк, Пацюк, русалка, панночка-ведьма, колдун);
3. медиативные персонажи (Вакула, Катерина);
4. персонажи, меняющие свою принадлежность по мере развития сюжета (Петро).\*

Фактов, подтверждающих такое деление, в текстах можно найти множество. Пока обратим внимание на то, что оказывается общим для всех повестей: в каждой из них толчком к развитию сюжета становятся матримониальные планы протагониста («Ночь перед Рождеством», «Сорочинская ярмарка», «Вечер накануне Ивана Купала») или опять-таки брачный союз главного героя («Страшная месть»). Особняком стоит «Вий», но и он вписывается в данную схему, поскольку антагонистом Хома выступает панночка-ведьма.

Ещё один момент: во всех повестях главный герой проходит испытание (фольклорный мотив) и для этого вступает в символический контакт с персонажем из иномирия: Грицько – цыган («Сорочинская ярмарка»), Петро – Басаврюк («Вечер накануне Ивана Купала»), Левко – русалка («Майская ночь»), Вакула – Пацюк («Ночь перед Рождеством»), Данило, Катерина – колдун («Страшная месть»), Хома – ведьма («Вий»). Шесть повестей и шесть аналогичных сюжетных ходов. Но при этом три финала оказываются для героев удачными, а три – оборачиваются смертью главного героя. Почему?

Мы уже отметили, что анализ будет вестись в рамках символической интерпретации художественного текста и, в частности, в рамках одного из самых древних противопоставлений в человеческой культуре – «свое/чужое». Попробуем посмотреть через эту призму на главных героев и отыскать тот символически значимый атрибут или элемент символического кода, наличие/отсутствие которого и предопределяет исход сюжета. Нечто, что образует «брешь» в символической «защите» героя от разрушающего влияния «злого», «чужого» пространства и позволяет иномирию лишить героя жизни, души или того и другого вместе.

При этом будем помнить, что «свое» отделяется от «чужого» по принципу нормы/ антинормы. Значит, нам необходимо отыскать символическое отклонение от нормы, которое будет присуще Петру, Даниле, Катерине и Хоме, но которого нет у Вакулы, Левка и Грицька. Учтём также, что характерологический контекст должен рассматриваться до контакта героев с «добрым»/ «ложным» помощником или антагонистом из иномирия.

Символика портрета не может дать ответ на поставленный вопрос. Внешность протагонистов до символического контакта Гоголь не описывает. Только у Левка – карие очи, чёрные брови и усы [1,с.60], а у Грицька – яркие, огненные очи, загорелое лицо, «исполненное приятности» [1,с.26]. Но это – абсолютная норма для «своего» пространства. Портретные описания всех остальных героев появляются после их контакта с иномирием, и в них отмечаются только отклонения от нормы. Можно, таким образом, заключить, что до символического контакта аномалий в портрете не было. Они – следствие того, что иномирие пробило ту самую брешь в одной из символических границ, защищающих героев, и, значит, ответ на вопрос, поставленный в начале, лежит не здесь.

Нет его и в других символических кодах, связанных с характерологическим контекстом. Все персонажи живут в «своём» пространстве, все одеты по нормам этого пространства, все общаются с теми, кто тоже живёт в этом пространстве (за исключением Вакулы, но он – кузнец, и, значит, для него общение одновременно со «своим» и с «чужим» миром – норма). Так в чём же причина разного финала? И есть ли она?

Да, есть. Причём Гоголь имплицитно называет её уже в «Сорочинской ярмарке» – первой повести «Вечеров». Вспомним сцену знакомства Черевика с Грицьком. Чтобы склонить отца Параски на свою сторону, Грицько, во-первых, называет Черевика по имени, т.е. показывает, что он знаком с ним, что

---

\* Такое деление – обобщённое. В нём «свое» – это бытовое, земное пространство, а «чужое» – пространство наоборотное, иномирие. При этом не учитываются случаи внутренней поляризации, как, например, тот факт, что Грицько для Параски представляет «чужой» мир в пределах «своего» пространства, а сама она переходит в финале в этот мир (ср. символику свадебного ритуала).

Черевик для него «свой», а во-вторых, сразу же говорит, чей сын он сам, т.е. индицирует свою принадлежность к определённом, причём хорошо знакомому, «своему» семейству. Только после этого Гоголь пишет о них, как о «приятелях», и только после этого «пошло лобызание» [1,с.30].

Английские переводы эту сцену воссоздают вполне адекватно. Расхождения в них - допустимы и не влияют сколь-нибудь существенно на символичность ситуации. Есть, правда, одно расхождение, которое с точки зрения символики можно оценивать как некоторую неточность.

Грицько, подчёркивая, что он знает о Черевике всё (а всё знать может только «свой»), утверждает, что он может рассказать «и имя, и прозвище, и всякую всячину» об отце своей «любезной» [1,с.30]. Украинское слово «*прізвище*» (т.е. фамилия), попадая в русский контекст, приобретает дополнительное значение в силу межъязыковой омонимии: «прозвище» как «кличка», ещё одно имя. С символической точки зрения здесь нет противоречия. Такая семантизация лишь усиливает символичность ситуации: Грицько знает не только имя, известное многим, но и «прозвище», знакомое очень узкому кругу особо близких людей. Он, следовательно, претендует на принадлежность именно к этому кругу.

Английские переводчики (по вполне объяснимым объективным причинам) не смогли воспроизвести двойственность семантики, сложившуюся в ИТ вследствие билингвизма его автора. Они (впрочем, не в ущерб ИТ) перевели Гоголя сначала на русский, а затем уже на английский язык: “*your name and your surname*” [2,с.31; 3,с.21; 4,с.19]. Вместе с тем, К.Гарнетт попыталась компенсировать утрату части символического значения. Если «*всякая всячина*» у К.Инглиша – это “*all the rest*” [2,с.31], а у Р.Портновой – “*various other things*” [4,с.19], то у К.Гарнетт перевод звучит, как “*everything about you*” [3,с.21]. Она отмечает, таким образом, что Грицько знает самые мелкие детали о Черевике, известные только очень небольшому кругу «своих» людей.

Итак, возвращаясь к нашему поиску символической аномалии в характерологическом контексте, которая в конечном итоге приводит к смерти (физической и духовной) главного героя, предположим, что этой аномалией может оказаться принадлежность к «своему» или «чужому» роду или отсутствие рода как такового.

В подтверждение этой гипотезы проверим наличие/ отсутствие рода у интересующих нас персонажей. Начнём с повестей, главные герои которых преуспевают в испытании и получают невесту (Грицько, Левко, Вакула). У всех героев есть по крайней мере один из родителей. К тому же в селе, где они живут, их род известен довольно давно. Герои окружены кумовьями и сватами, зятями и другими родичами.

Совершенно иначе всё выглядит, когда речь идёт о повестях, герои которых погибают. В «Вечере накануне Ивана Купала» первая (и, как оказывается, решающая) характеристика, которую даёт Петру Гоголь, - это его прозвище: «*Безродный*». При этом добавляет, что «*никто не помнил ни отца его, ни матери*» [1,с.50] (ср.: всё, о чём помнят, знают, относятся в фольклоре к «своему» миру). Петро, следовательно, не просто «чужой» для жителей села, но и лишён покровительства рода. А это значит, что у него нет защиты, причём защиты могущественной и символически очень значимой (ср. культ предков у древних славян).

Прозвище, таким образом, становится символически важным, говорящим, и требует максимально точного воспроизведения. Переводчики понимают его по-разному. К.Гарнетт воспроизводит именно отсутствие у Петра предков, единой семьи, рода: “*Petro, the Kinless*” [3,с.56]. К.Инглиш использует гипоним “*the orphan*” [2,с.57], т.е. передаёт лишь отсутствие отца и матери, что, однако, не говорит об отсутствии рода (ср. у героев, добившихся успеха, как правило, нет либо отца (Вакула), либо матери (Левко, Грицько), но род есть у них у всех).

Отсутствие рода делает Петра очень уязвимым для «чужого» влияния. Его стремление жениться на Пидорке можно в этом контексте понять, как стремление получить всё-таки поддержку рода (своей жены), став частью этого рода, и тем самым обезопасить себя. Но для этого нужно согласие главы рода (отца девушки). Согласие же не получено. Защитная граница не воздвигнута, и поэтому первый же сбой в поведении Петра открывает доступ «чужому», «злому» миру к его душе (и, в конечном итоге, к жизни).

То, что иномирие обязательно вступит в соперничество за душу главного героя, ясно с самого начала повести: первым персонажем, вводимым в сюжет, оказывается не Петро, а его антагонист – Басаврюк. Причём его характеристика схожа с той, которую следом Гоголь даёт Петру: о Басаврюке тоже никто ничего не знал. Но, в отличие от Петра, портретное описание безошибочно определяет принадлежность Басаврюка к чужому, злому миру. Такая последовательность введения персонажей программирует появившуюся идентичность портретов Петра и Басаврюка после завершения сделки с дьяволом [5].

Не получив поддержки рода в добром мире, Петро ищет (и получает) такую поддержку в иномирии. Кровь, пролитая им, накрепко привязывает его к дьявольскому роду. Брак с Пидоркой, род которой принадлежит к «доброму» миру, приводит в результате к возникновению экстремально конфликтной ситуации, когда в центр добра попадает представитель мира зла. Добро стремится восстановить свою власть (вспомним усилия Пидорки вылечить мужа). Но вернуть Петра назад невозможно, ведь он не



покаялся и не отказался от совершённого греха и его плодов (золота). Жена не может вернуть его добру насильно. Не может спастись и он сам. Вспомнив всё и ужаснувшись, он пытается вырваться из притяжения «злого» мира, но оказывается лишь «отступником» для рода, давшего ему покровительство (дьявольского рода) и для мира «зла». Это и приводит к трагической развязке: смерти главного героя. Начало же, как видим, было положено «безродностью» главного героя.

Так же, как Петро, погибает в финале Хома Брут. И точно так же, как и Петро, он лишён защиты рода, предков, т.к. неизвестно, откуда он родом, кто были его отец и мать.

Беззащитен перед силами зла и Данило в «Страшной мести». Причина опять-таки в роде, в семье. Женившись на Катерине, Данило размыкает символические границы своего рода, впуская в него представительницу не просто «чужого», но «злого» мира. Катерина вместе с собой приводит и своих предков, принадлежащих (как и она) иномирию. Образуется всё та же конфликтная ситуация «чужого» в «своём». При этом Катерина оказывается как бы в пограничном состоянии: она уже почти полностью принята в «добром» мире, но и «злой», «колдовской» род ещё не перестал считать её «своей». В результате любой её поступок оборачивается разрушительной стороной для мира Данилы. А сам Данило теряет силу в борьбе за свой мир и погибает. По сути же, изначальной причиной его гибели оказывается породнение (пусть случайное, через женитьбу) с иномирием.

Итак, наше предположение нашло подтверждение в символическом контексте повестей. Видимо, именно отсутствие покровительства рода, предков или же принадлежность к антагонистическому роду и служит одной из главных, а, может быть, главной причиной, прогнозирующей и делающей неизбежной трагическую развязку.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки // Гоголь Н.В. Избр. Соч.: В 2-х т. – М.,1984. – Т.1. – С.17-192.
2. Gogol N. V. Village Evenings Near Dikanka/ Transl. by Ch. English // Gogol N.V. Christmas Eve and Other Stories. - М., 1991. - P. 13-250.
3. Gogol N. V. Evenings on a Farm near Dikanka/ Transl. by C. Garnett. - Lnd.,1926.- 328p.
4. Gogol N.V. Sorochinsky Fair / Transl. by R.Portnova // Gogol N.V. Cossak Tales. – Lnd.: Blackwood. – P.1-67.
5. Новикова М.А., Шама И.Н. Символика в художественном тексте. Символика пространства (на материале «Вечеров на хуторе близ Диканьки» Н.В. Гоголя и их английских переводов). – Запорожье,1996. – 172с.

УДК 519.768 : 681.518

## ДО СПЕЦИФІКИ ПЕРЕКЛАДУ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ

Шуміліна І.В.

Розвиток цифрових технологій і процес створення інфраструктури глобальної комунікації призвели до стрімкого росту обсягів інформації, що передається і зберігається, а також до збільшення аудиторії, на яку ця інформація поширюється. А оскільки кількісне зростання аудиторії призводить до появи й іншої тенденції: її мовного, етнічного і культурного розмаїття, то, ясна річ, проблема перекладу й інтерпретації повідомлень, призначених для певної аудиторії, набуває особливої актуальності. Зміни торкнулися не тільки складу й масштабів аудиторії, а також кількісного аспекту матеріалу, що перекладається, але і форми його презентації. Все популярнішими стають мультимедіа (multimedia), суть яких можна визначити як «комплексне представлення інформації» [1; 131]. Дійсно, інформація в мультимедіа подається не тільки в текстовій (звуковій або письмовій) формі, але також і в графічній, акустичній, відео- та анімаційній. При цьому мультимедійна комп'ютерна програма або сторінка у Всесвітній комп'ютерній мережі (веб-сторінка), що містить елементи мультимедіа, являє собою певну єдність тексту і невербальних (немовних) елементів, єдність лінгвістичного і екстралінгвістичного. Лінгвістичні й екстралінгвістичні елементи тісно взаємопов'язані, подаються й сприймаються як водночас, так і в послідовності. Текст може бути коментарем до зображення або музичного фрагменту, тобто, грати допоміжну роль по відношенню до візуальних і музичних засобів вираження, або ж, навпаки,

вербальний ряд може грати провідну роль, а зображення, музичний супровід, фоновий шум і т.д. можуть виконувати ілюстративні функції відносно змісту тексту або посилювати його ефект.

Отже, мультимедійна комп'ютерна програма (веб-сторінка) становить інформаційну і прагматичну єдність, що передається через комплекс різних носіїв. У цьому сенсі можна провести паралель між мультимедією й кіно (яке також є мультимедійним засобом вираження), хоч перший не віднесено до сфери мистецтва. Варто навести вельми красномовну цитату. «Кіно є поліфонічним різновидом мистецтва, воно звучить усіма голосами і впливає на всі почуття людини.., і глядачі проникаються змістом побаченого фільму, хоч не віддають собі звіту в тому, що стало джерелом їх переживань і вражень: чи було то зображення на екрані, діалог, музика, звуки, колір або ж все це разом» [2; 97].

Іншими словами, своєрідність мультимедією полягає в тому, що вони є не лінійною послідовністю символів тексту, а єдністю лінгвістичної і екстралінгвістичної інформації, що передається й сприймається як водночас, так і в певній послідовності.

Факт специфічності мультимедією в порівнянні з текстовим матеріалом, природно, не може не накласти відбиток на роботу перекладача, який працює з цим видом матеріалу, адже комплексний характер мультимедією вимагає такого ж підходу і в процесі перекладу, оскільки матеріалом інтерпретаційної обробки стає не тільки текст, але і вся програма в цілому. Поняття «переклад» у такому випадку буде виходити за рамки міжмовних трансформацій.

Наголошуючи на тому, що при обробці мультимедією перекладач змушений виходити за рамки тексту, ми тим самим підкреслюємо тенденцію до універсалізації та розширення понять “переклад” й “інтерпретація”, та до виходу перекладу/ інтерпретації за межі лише міжмовної комунікації. Наприклад, Центр перекладацьких досліджень Техаського університету в Даласі проводить нетрадиційні дослідження новітніх методів інтерпретації літературних текстів. При цьому розуміється, що ці методи “можуть також бути застосовані до інтерпретації візуальних і музичних текстів” [3].

Окрім форми подачі інформації специфічною рисою мультимедією є початкова орієнтація їх на масову багатонаціональну аудиторію, що враховується уже в процесі створення цих програм. Це явище отримало назву «інтернаціоналізація».

«Інтернаціоналізація -- це процес створення або зміни продукції таким чином, щоб вона могла бути локалізована з мінімальними втратами» [4] (це і також подальші визначення дані в перекладі автора цієї статті).

«Інтернаціоналізація -- це створення продукції у такий спосіб, аби уможливити ефективну адаптацію продукції до місцевих вимог» [5].

Надалі, у разі потреби, така програма (веб-сторінка) може піддаватися обробці (тобто бути перекладеною/ інтерпретованою і, в подальшому, адаптованою) з метою подачі її на аудиторію конкретної країни або регіону. У такий спосіб перекладач залучається до нового виду послуг, що виходить за межі власне перекладу – до локалізації. У зв'язку з цим необхідно зупинитися на суті поняття «локалізація».

Існує декілька визначень локалізації. Розглянемо деякі з них.

«Локалізація -- це є процес адаптації продукції... до конкретної місцевості, тобто до її мови, стандартів і культурних норм, а також до потреб і очікувань конкретного цільового ринку» [4].

Інше формулювання: «Локалізацію можна визначити як всебічну мовну, технічну і культурну адаптацію продукції» [6].

І, нарешті: «Локалізація -- це адаптація продукції до цільової мови і культури (місцевості)» [5].

Як бачимо, у всіх трьох визначеннях фігурує не тільки мова, але і культура. Акцент при цьому робиться не на збереженні культурної специфіки оригіналу, а, навпаки, саме на адаптації перекладуваного матеріалу до культури мови перекладу. Причому вимога адаптації до культури-реципієнту не може поширюватися тільки на текст, адже культурно-релевантними є і екстралінгвістичні елементи: відео, графіка, колір тощо. Наприклад, зелений колір в європейських культурах сприймається нейтрально або позитивно, у той час як зелений колір для жителів Малайзії символізує наближення хвороби [7; 54]. Загальновідомо, що білий колір одягу в індійців є траурним, на відміну від європейців. Або ж, відеокادر з активно жестикулюючим американцем може викликати далеко не позитивну реакцію в представника арабського світу, тим більше, якщо однаковий жест може мати абсолютно різні значення в різних народів. Таких відмінностей можна навести чимало.

Ще однією проблемою, що виникає в процесі перекладу і локалізації мультимедією, є трансформація образності при інтерпретації іншомовної культурної інформації. Дослідники, що займаються проблемою мовно-літературних образів і можливості їх перекладу іншими мовами, зазначають, що «улюблені образи даної культури, її ключові слова вбирають в себе масу найрізноманітніших уявлень. Надзвичайно

тісно переплітаючись з мисленням даного народу, його психологією, подібні символи стають практично неперекладними іншою мовою» [8; 28]. Виникають також ситуації, коли образ, повністю відсутній в даній культурі, або ж він має в ній протилежне значення, може бути незрозумілим або невірною сприйнятим читачем літератури-сприймача [8; 29]. Наприклад, дракон -- символ загрози, небезпеки в європейських культурах, на сході, зазвичай, виступає символом процвітання й успіху [9; 141].

Вважаємо, що відповідні візуальні образи здатні мати навіть сильніший вплив на реципієнта, ніж мовні, а не навпаки.

Враховуючи спрямованість перекладу мультимедіа на культуру-реципієнт, неперекладні мовні образи, відсутні в ній, або ті, що можуть викликати протилежну реакцію, повинні бути замінені образами мови перекладу або ж зовсім вилучені. Коли ж мовні образи в тексті супроводжено аналогічними візуальними, то це означає, що останні також зазнають змін. Або ж навпаки, заміна певного екстралінгвістичного елемента може призвести до змін у текстовій частині. Залежність, як бачимо, двостороння.

Важливу роль можуть грати релігійні, правові, етичні та інші норми. Фрагмент забороненого фільму, цитату забороненого письменника або поета і т.ін. повинно бути вилучено або замінено. Або ж, наприклад, у програмі біблійного змісту, створеній в США, що локалізується для іспанського або латиноамериканського споживача, цитату з протестантської версії Біблії повинно бути не просто перекладено, а замінено на відповідну цитату з тексту Біблії католицького обряду. Отже, в процесі локалізації актуалізується функція перекладу як засобу міжкультурної комунікації. А це ставить на передній план разом з мовною ще й компетенцію культурологічну. Володіння вербальними засобами комунікації, властивими конкретному мовному колективу, виявляється недостатнім, а відтак знову постає питання про роль «фонових знань».

Культурологічна компетенція стає тим актуальнішою, що процес транснаціоналізації телебачення [10] (Інтернет за своєю природою є практично транснаціональним), безсумнівно, змінив характер середовища масової комунікації, і багато в чому не на краще. Небезпечна тенденція перетворення інтерпретації й перекладу текстів в «фактично безконтрольний і... знеособлений процес» зазначається вітчизняними дослідниками і європейськими лінгвістами і професіоналами в області мас медіа [11; 73], [12].

Проблема мови і культури в умовах глобалізації засобів масової комунікації послужила темою двох міжнародних конференцій: Стразбурзької конференції 1995 року, присвяченій проблемі поширених міжнародних мов і ЗМК, а також Берлінської конференції 1997 року з того ж таки питання. Крім того, при Міжнародній Федерації Перекладачів (FIT) створені такі структури, як комітет по екранному перекладу (Committee for Screen Translation) і Європейський інститут засобів масової комунікації (The European Institute for the Media). Локалізація мультимедійних програм і веб-сторінок також була темою низки інших конференцій за участю представників інститутів, університетів і компаній, що виконують локалізацію. Безсумнівно, що світова культура є сукупністю культур всіх народів, що населяють земну кулю, тому витіснення деяких мов (а, отже, і культур) з масової комунікації може призвести до того, що через кілька десятиліть люди просто перестануть говорити, писати, знімати фільми і т.д. цими мовами.

Цікавою в цьому випадку виглядає opinia деяких дослідників про необхідність включення в теорію перекладу «широкого набору соціо-етно-психо-пара-лінгвістичних даних» [13; 8].

Специфіка самих мультимедіа і специфіка їх обробки ставить перед теорією перекладу інше питання -- класифікації матеріалів, що перекладаються. Суть цього питання полягає в тому, що існуючі типології розглядають переклад лише вербальних текстів, за винятком класифікації К.Райс, яка окрім текстів 1) орієнтованих на зміст, 2) орієнтованих на форму і 3) орієнтованих на звертання (заклик), пропонує ще й особливо виділити «аудіомедіальні тексти», розраховані на театральну сцену, засоби масової інформації, що мають музичний супровід і т.д. [14].

Визнаючи, що «аудіомедіальні тексти створюються не тільки мовними засобами, вони є лише більш або менш важливими елементами більш великого цілого» і те, що «вони не можуть обійтися без... немовних графічних, акустичних і оптичних форм вираження», К.Райс закликає при перекладі аудіомедіальних текстів оцінювати те, наскільки враховано «ситуацію немовного середовища» оригіналу, а також «міру участі додаткових засобів вираження в створенні цілісної змішаної літературної форми» [14; 225].

Надаючи величезне значення «немовним формам вираження» в аудіомедіальних текстах, визнаючи єдність в них мовних і немовних засобів, К.Райс говорить все ж про переклад лише вербального тексту, не враховуючи того, що при цьому змін можуть зазнавати й екстралінгвістичні елементи.

Вважаємо доцільним виділити мультимедіа в окремий вид матеріалу, що перекладається, з розумінням того, що інтерпретаційної обробки зазнають не лише тексти, але й екстралінгвістичні елементи, які разом складають єдине ціле, що є вельми актуальним при перекладі інформації з однієї культури в іншу.

Ще однією проблемою, що виникає при інтерпретаційній обробці мультимедіа, є проблема нормативності, яка охоплює два аспекти – національний й інтернаціональний. Національний аспект проблеми пов'язано з необхідністю адаптації мультимедійної програми або веб-сторінки до культури-реципієнта, тобто з відповідністю нормам – культурним, юридичним, етичним, разом з нормою перекладу тієї країни, на мову якої здійснюється переклад. Автор першого з наведених раніше визначень локалізації вважає продукцію «успішно локалізованою» за умов, що користувач може вільно взаємодіяти з нею засобами рідної мови і в природному для нього оформленні [4]. Ця частина визначення носить нормативний характер, але чи є такі поняття як «вільна взаємодія» і «природне оформлення» чіткими й достатніми критеріями для перекладача, що виконує інтерпретаційну обробку і адаптацію програми в процесі локалізації? І що є «природним оформленням» у кожному конкретному випадку для кожної мови і культури? Далі, варто також зупинитися на інтернаціональному аспекті проблеми. Чи можливо виробити чіткі, єдині й універсальні вимоги до локалізації продукції, або ж поняття норми буде варіюватися від країни до країни і від культури до культури? Очевидно також, що в світлі специфіки мультимедіа такі поняття, як адекватність і еквівалентність також набувають нових рис. У термінах теорії рівнів еквівалентності можна було б висловитися таким чином: чи можна взагалі застосувати до мультимедіа поняття еквівалентності, і якщо так, то який рівень еквівалентності досяжний і достатній для того, щоб перекладена і локалізована мультимедійна програма вважалася адекватною? Всі ці питання вимагають теоретичного осмислення.

І, на закінчення, варто окремо зупинитися на питанні підготовки перекладачів у нових умовах, що постають у ситуації, про яку тут говорено. Очевидним є той факт, що інформаційні технології змінили середовище, в якому працює перекладач, надавши нову сферу роботи, збільшивши обсяг інформації, що перекладається, і також забезпечивши перекладача інструментарієм, що може полегшити, прискорити виконувану ним роботу і підвищити її якість. Західноєвропейські й американські дослідники вважають, що вже в найближчому майбутньому, а то і просто зараз перекладачам знадобляться володіння тими засобами, що надає персональний комп'ютер, зокрема програмами автоматичного перекладу і так званого САТ (computer-assisted translation), і також засобами Інтернет. Відомо, що автоматичний переклад може виконувати надто обмежені функції, але він, безперечно, може стати в нагоді в умовах стрімкого росту обсягів інформації “при практично незмінній спроможності людини сприймати й переробляти інформацію” [15; 9]. Засоби ж Інтернет, як-от електронна пошта (e-mail), списки розсилки (mailing lists), служба Інтернет-новин (Usenet), on-line бібліотеки, словники та глосарії і т.ін., можуть виконувати цілу низку корисних перекладачеві функцій: пошуки джерела інформації за конкретною темою або сферою, пошуки суто мовної інформації, контакт з роботодавцем або замовником, зв'язок та консультації з колегами або іншими фахівцями, джерело програмного забезпечення, що допомагає при перекладі і т.ін.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити такі висновки:

1. Мультимедіа являють собою єдність лінгвістичного й екстралінгвістичного, що визначає їх специфіку і специфіку їх обробки. Перекладацька/ інтерпретаційна обробка при цьому виходить за рамки власне мови або вербального тексту, а відтак, поняття «переклад» набуває більш універсального характеру.
2. У зв'язку з глобалізацією засобів масової комунікації, телебачення й Інтернету зокрема, збільшенням аудиторії і зростанням обсягу інформації, що передається і зберігається, особливо актуальним постає питання культурологічної компетенції перекладачів, зокрема, тих, хто працює в сфері мультимедіа, які стають все більш популярною формою подачі інформації.
3. Виникає необхідність теоретичного осмислення перекладу/інтерпретації мультимедіа і, як наслідок, необхідність розгляду деяких основних положень теорії перекладу: нормативності, еквівалентності, адекватності і класифікації перекладуваного матеріалу в світлі специфіки мультимедіа і специфіки їх обробки.
4. У зв'язку з появою нових сфер діяльності для перекладача (мультимедіа, Інтернет) і зростанням обсягів перекладуваної інформації виникає нагальна потреба в підвищенні компетенції перекладачів у новітніх технологіях і можливостях, що вони надають.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Англо-русский словарь компьютерных терминов. – М.: Москоу Интернешнл Паблішерз, 1994. – 235с.
2. L.Pijanovski. Male abecadlo filmu I telewizii. – Warszawa, 1973. – Цит. по ст. Беляева С.Ф. Заметки на полях монтажного листа. – С.97-105// Тетради переводчика. Вып.18/ Под ред. Л.С.Бархударова. – М.: Междунар. отношения, 1981. – 112 с.
3. Center for Translation Studies. Texas University at Dallas. Available at <http://www.utdallas.edu/reasearch/>

4. Per N.Dohler. Facets of Software Localization. A Translator's View// In *Translation Journal* (On-line Journal), No.1, Volume 1, July 1997. Available at [http:// www accurapid.com/journal](http://www accurapid.com/journal)
5. Sue Ellen Wright. Language Technology and Language Engineering. Report at the Conference "Language in Business/Language as Business" October 8-10, 1998. Kent State University. Institute for Applied Linguistic (Ohio, USA)// In *Language International* [On-line journal]. Issue 10.6. Available at <http://www.language-international.com>
6. Jaap van der Meer. Three product lines. Available at <http://www.alpnet.com>
7. M.H.Mescon, C.L.Bouvé, J.V.Thill. *Business Today*. Ninth Edition. – Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey 07458, 1998. – 668 p.
8. Сукаленко Н.И. О границах переводимости языковых образов//Теория и практика перевода. Вып.14/ Под ред. А.И.Чердиченко. – К.: Головное издательство издательского объединения «Высшая школа», 1987. – 158 с.
9. Комиссаров В.Н. Международная федерация переводчиков (ФИТ): союз практики и теории перевода. – с.138-145//Тетради переводчика. Вып. 22/ Под ред. С.Ф.Гончаренко. – М.: Высшая школа, 1987. – 160с.
10. Транснационализация ТВ: Европа и Азия: Резюме докладов/ Сост. П.Сенstrup и А.Гунасекера. – Париж: ЮНЕСКО, 1991. – 89 с.
11. Новикова М. Нове в теорії перекладу. – С.70 - 73// Нові підходи до вивчення й викладання філології у вищій школі: Наукова монографія. Том 3/ За ред. д-ра філол. наук проф. А.М.Науменка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1998. – 138 с.
12. Yves Gambier, Geoffrey Kingscott, Josephine Dries. Language and the Media// In *Language Today* (On-line Journal). Available at <http://www.logos.it/language-today/>
13. Садиков А.В. Перевод как вид социального поведения. – С.3-12// Тетради переводчика. Вып.18/ Под ред. Л.С.Бархударова. – М.: Междунар. отношения, 1981. – 112 с.
14. К.Райс. Классификация текстов и методы перевода. – С.202-228//Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. Сб. статей [Переводы]/ Под ред. В.Н.Комиссарова. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
15. Марчук Ю.Н. Методы моделирования перевода/ Отв. редактор Р.Г.Пиотровский. – М.: Наука, 1985. – 201 с.

## ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У "ВІСНИК ЗАПОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ"

Іванов В.А.

### 1. МАКЕТ СТОРІНКИ

Для оригінал-макета використовується формат А4 з такими полями:

Верхнє та нижнє поля – 2 см, ліве поле – 2 см, праве поле – 3 см.

Шрифт набору – Times New Roman.

У разі необхідності для шрифтових виділень у таблицях і рисунках дозволяється застосовувати шрифт Courier New (наприклад, для ілюстрації текстів програм для ЕОМ). Для стилістичного виділення фрагментів тексту слід вживати начертання *курсив*, **напівжирний**, *напівжирний курсив* зі збереженням гарнітури, розміру шрифту та інтервалу абзаца.

Гарнітури, розміри шрифтів та начертання:

- a) для заголовку статті: Times New Roman, – 14 пт, напівжирний, усі великі.
- b) для підзаголовків: Times New Roman, – 12 пт, напівжирний, усі великі.
- c) для основного тексту: Times New Roman, – 10 пт.
- d) для УДК, авторів, виносок, посилань, підписів до рисунків та надписів над таблицями: Times New Roman, – 10 пт.

Інтервал між абзацами – 6 пт, міжстрочний інтервал – одинарний.

### 2. ТИПОГРАФСЬКІ ПОГОДЖЕННЯ ТА СТИЛІ

УДК набирається в першому рядковій сторінки і вирівнюється за лівим краєм. Заголовок статті набирається у наступному за УДК рядковій (інтервал – 12 пунктів) і вирівнюється по середині. Прізвища авторів з ініціалами в алфавітному порядку набираються в другому рядковій після заголовка (інтервал – 14 пунктів) і вирівнюється по середині. Перший абзац тексту статті (або перший підзаголовок) набирається в другому рядковій (6 пунктів) після списку прізвищ авторів. Анотації набираються і розташовуються в окремому розділі журналу (англійською мовою).

Підзаголовки статті вирівнюються на середину рядка. До підзаголовків не включаються посилання на літературу, рисунки, таблиці.

Початок абзаца основного тексту виділяється збільшеним інтервалом між абзацами і не виділяється відступом або пустим рядком.

Усі ілюстрації мають бути оригінальними рисунками або фотографіями. Фотографії скануються у 256 градаціях сірого. Усі ілюстрації розташовуються у відповідних місцях тексту статті (по можливості угорі сторінки) і повинні бути послідовно пронумеровані: Рис. 1, Рис. 2, ... (слід вживати арабську нумерацію).

Ілюстрації, так само як і підписи до них, вирівнюються на середину рядка (за виключенням невеликих рисунків – не більш 7 см, котрі можуть розташовуватися по декілька в ряд).

Усі таблиці розташовуються у відповідних місцях тексту (по можливості угорі сторінки) і повинні бути послідовно пронумеровані: Таблиця 1, Таблиця 2, ... (слід використовувати арабську нумерацію). Надписи розташовуються над таблицями.

Кожен рисунок та надписи до нього включаються до тексту публікації у вигляді одного графічного об'єкта з необхідним обтіканням і, при потребі, прив'язаним до тексту. Створення графічного об'єкта може здійснюватися будь-яким графічним редактором у форматі BMP файлів.

Виконання рисунків засобами Microsoft Word здійснюється через використання команд панелі "Рисование". Підписи здійснюються командою "Надпись". Усі графічні компоненти рисунка і надписи об'єднуються командою "Группировать" (меню "Действия" на панелі "Рисование") і повинні мати необхідне обтікання.

Посилання на літературні джерела подаються у квадратних дужках і послідовно нумеруються (слід використовувати арабську нумерацію) у порядку появи виноски в тексті статті. Перелік літературних джерел розташовується в порядку їх нумерації, в останньому розділі статті з підзаголовком **ЛІТЕРАТУРА**.

### 3. СТИЛІСТИЧНІ ПОГОДЖЕННЯ

- Не допускається закінчення сторінки підзаголовком або початком абзацу, який містить менше, ніж 3 рядки.
- Не допускається закінчення сторінки одним або декількома пустими рядками, за винятком випадків, спричинених необхідністю дотримання попереднього пункту (висячі підзаголовки і початок абзацу) та кінця статті.
- Не допускається початок сторінки незакінченим рядком (переноси в останньому рядкові заборонені).
- Не дозволяється підкреслювання в заголовках, підписах і надписах.
- Слід дотримуватися правила про мінімальні зміни в шрифтовому та стильовому оформленні сторінки для того, щоб максимально уникнути різномірності макета і зберегти єдиний стиль журналу.
- Не допускається часте використання виносок (виноска повинна розглядатися як виняток і вживатися тільки у випадку дійсної необхідності).
- Ілюстрації мають бути підготовані та масштабовані таким чином, щоб розміри букв тексту на ілюстраціях не перевищували розмір букв основного тексту статті більш, ніж на 50%.

### 4. ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ СТАТТІ АВТОРУ НЕОБХІДНО ПОДАТИ ДО РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ:

1. Роздрукований екземпляр статті.
2. Експертний висновок.
3. Витяг з протоколу засідання вченої ради факультету.
4. Зовнішню рецензію.
5. Авторську довідку.
6. Анотацію англійською та російською мовами.
7. Дискету з текстом статті та анотації.
8. Лист-клопотання на ім'я ректора з проханням про опублікування статті (для співробітників сторонніх організацій).

Довідки за телефонами:

(0612) 64-26-05 – відповідальний редактор

64-55-54 – лабораторія видавничих технологій та комп'ютерної графіки

69-98-26 – редакційно-видавничий відділ.

Збірник наукових статей.

***Вісник Запорізького державного університету***

*Філологічні науки*

***№1,1999***

Технічний редактор - Толоч О.В.

Підписано до друку 12.11.99. Формат 60 x 90/8.

Папір офсетний. Гарнітура "Таймс".

Умовн. друк. арк. 22. Обл.-вид. арк. 28,8.

Замовлення № 350. Наклад 150 прим.

Набір, верстка, дизайн-проробка, оригінал-макет і друк виконані  
у лабораторії видавничих технологій та комп'ютерної графіки  
Запорізького державного університету

69063, м. Запоріжжя, 63,

вул. Жуковського, 66, к.21,

тел. 64-55-54

